

Mäetagused 48

Arheoastronoomia

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

48

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://haldjas.folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Tartu 2011

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Kujundus ja fototöötlus: Andres Kuperjanov
Tõlgete toimetamine ja kokkuvõtted: Mall Leman
Uudiste ja tutvustuste toimetaja: Maris Kuperjanov
Küljendus: Maris Kuperjanov

Toimetuse kolleegium 2008–2014: Juri Berezkin (Kunstkamera, Peterburi, Venemaa), Kadri Humal-Ayal (Nairobi, Keenia), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Tamara Luuk (EV Alaline Esindus Euroopa Liidu juures, Brüssel, Belgia), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Irina Nurijeva (Ajaloos, Keele ja Kirjanduse Instituut, Udmurtia), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Virve Raag (Uppsala Ülikool, Rootsi), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Vilmos Voigt (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel

Võrguversioon valmib riikliku programmi “Eesti keel ja kultuurimälu” projekti EKKM09-168 toetusel. Seotud Eesti Teadusfondi grandiga 8137.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, DOAJ, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
meil: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

© EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm
EKM Teaduskirjastus, F-seeria
MTÜ Eesti Folkloori Instituut
Kaas Andres Kuperjanov

Sisukord

Kaastööst	5
Phaetoni langemine: kreeka-rooma geomüüt meteoriidi mõju mälestuse säilitajana Baieris (Kagu-Saksamaa)	
<i>Barbara Rappenglück, Michael A. Rappenglück, Kord Ernstson, Werner Mayer, Andreas Neumair, Dirk Sudhaus, Ioannis Liritzis</i>	7
Ühe Praha varakeskaegse kultuskoha astronoomilised alused	
<i>Andrej Pleterski, Jiří J. Mareš</i>	23
Tunguusi fenomeni kajastus evenkide rahvapärimuses ja teaduslikes hüpoteesides	
<i>Natalja Dmitrijeva, Vitali Romeiko</i>	49
Muinasobservatooriumite jälgedel – mõnest arheoastronoomia probleemkohast	
<i>Tõnno Jonuks</i>	65
Sajaani-Altai kultusobjektide astronoomia ja tsentrograafia	
<i>Leonid Marsadolov</i>	79
Kuidas me mõistame ööpäeva	
<i>Asta Õim</i>	95
“Suure tamme” laul – süntees	
<i>Matej Goršič</i>	111

UUDISED

Väitekiri eesti aardepärimusest	
<i>Katre Kikas</i>	127
Väitekiri eesti mõistatuste sotsiokultuurilisest tähendusest	
<i>Mall Hiemäe</i>	132
Killukesi etnograafide ja folkloristide suurkohtumiselt	
<i>Tiiu Jaago, Pihla Siim</i>	134
Noorte hääled 2011	
<i>Ave Tupits, Marleen Nõmmela</i>	139
Malta Out of the Box	
<i>Mare Kõiva</i>	143
Kroonika	145

TUTVUSTUSED

Fraseologismides aitab orienteeruda alussõnastik	
<i>Katre Õim</i>	150
Mineviku esitamine kui osa ajaloo loomisprotsessist	
<i>Tiiu Jaago</i>	152

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühisuudiseid* (1–2 lk) – lühisuulaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga või tuua arvutikettal. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist* I. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Phaetoni langemine: kreeka-rooma geomüüt meteoriidi mõju mälestuse säilitajana Baieris (Kagu-Saksamaa)¹

Barbara Rappenglück, Michael A. Rappenglück,
Kord Ernstson, Werner Mayer, Andreas Neumair,
Dirk Sudhaus, Ioannis Liritzis

Teesid: Tekstikriitilise analüüsi ja teaduslike tõendite alusel näitavad autorid, et Phaetoni müüt – kurja tegeva taevase sõjavankri müüt – säilitab mälestusi ajavahemikul 2000–428. eKr Baieri Chiemgau piirkonda tabanud tohust meteoriidist.

Märksõnad: keldid, meteoriit, müüt, Ovidius, Phaeton, pronksiaeg

Sissejuhatus

Termini 'geomütoloogia' looja on Dorothy Vitaliano (1968: 5) ja see on valdkond, mis tegeleb *iga juhtumiga, mille puhul on võimalik viidata müüdi või legendi algsele päritolule, geoloogilistele nähtustele ja aspektidele laiemas tähenduses, sealhulgas ka astronoomilistele nähtustele (komeedid, varjutused, meteoriidid jne)* (Piccardi & Masse 2007: vii). Vitaliano eristab kahte liiki geoloogilist folkloori: ... *need, kus esinevad mõned geoloogilised funktsioonid [...] on inspireerinud folkloristlikke selgitusi ja mõne tegeliku geoloogilise sündmuse, tavaliselt looduskatastroofi moonutatud selgitust* (Piccardi & Masse 2007: vii). Mõne viimase aasta jooksul on mitmed uurimused üritanud näidata, et müütilised või legendaarsed pärimused on omamoodi geomüüdid, mis kirjeldavad endisaegade konkreetseid geoloogiliselt kontrollitavaid looduskatastroofe (vt nt Piccardi & Masse 2007).

Kaua aega on Phaetoni müüt (vt nt Ovidius I.750-II.408; Phaetoniga seotud klassikaliste tekstide üksikasjalikum ülevaade vt Knaack 1965) kutsunud esile kahtlusi, kas see võib olla tegeliku sündmuse geomüütiline vastukaja. Selle loo põhijooned on järgmised: Heliose poeg Phaethon laenab isalt päikesevankri. Ent ta ei suuda hoida seda päikese sisseharjunud rajal ning kursilt hálbinud kaarik süütab põlema taeva ja maa. Et ära hoida suuremat katastroofi, lööb Zeus Phaetonit piksenoolega ja nooruk kukub Maale Eridanose jõkke.

Hüpoteesi, et Phaetoni müüt on meteoriidi langemise kajastus, toetas teiste seas ka Wolf von Engelhart (1979) (Rappenglück & Rappenglück 2007: 102–103). Ta oletas, et müüt oli seotud suure meteoriidi langemisega Po jõe (Itaalia) deltasse, kuid ta ei suutnud sündmuse kohta esitada asjaomasest piirkonnast geoloogilisi tõendeid. Seevastu Jerker Blomqvist (1994) vihjas Phaetoni müüdi seosele olemasolevate meteoriidikraatritega, eriti Kaali järve kraatritega Eestis. Suuri vastuolusid on aga põhjustanud nende üheksa kraatri (suurima läbimõõt on 110 m) dateering, mis hõlmab ajavahemikku 6400–400 eKr (vt Masse 2007: 29). Ent siis, kui Blomqvist oma uurimuse avaldas, olid need ainsad teadaolevad kraatrid, mis võisid umbkaudselt sobida kõnealuse aja ja kohaga (Põhja- või Lääne-Euroopa, ca 2000–428 eKr, vt allpool: Aeg ja koht).

Käesolevas artiklis tutvustatakse väiteid, tõlgendamaks Phaetoni müüti geomüüdina. Selleks võrreldakse müüdi kirjeldavate tekstide detaile teaduslikult analüüsitud meteoriidimõju näidetega. Oleme vaatluse alla võtnud Kagu-Saksamaal asuva Chiemgau, ühe suurima teadaoleva holotseeni meteoriidikraatri, kus saab uurida erakordselt paljusid nähtusi, võttes aluseks geoloogia, mineraloogia, geofüüsika, arheoloogia ja astronoomia (Ernstson jt 2010).

Chiemgau kokkupõrge

Chiemgau väli (Ernstson jt 2010) Alpide jalamil hõlmab üle 80 peamiselt ääristatud kraatri, mis on üldiselt jagunenud elliptilisel alal ca 60 x 30 km (umbes 1800 km² 47.8 ja 48.4 põhjalaiuse ning 12.3 ja 13.0 idapikkuse vahel, kõrgus merepinnast 360–560 m). Kraatrite läbimõõt ulatub mõnest meetrist mõnesaja meetrini (joonis 1). Suurimal kraatril, Tüttenseel (joonis 2), millest on saanud järv, on 8 m kõrgune järsk kaldasein ja selle läbimõõt servast servani on umbes 600 m, see on umbes 30 m sügav ja kaetud ohtra väljapaiskematerjaliga.

Joonis 1. 6 m läbimõõduga Hohenwarthi ja 11 m läbimõõduga #004 kraater.

Joonis 2. Tüttensee kraater ja 8 m kõrgune serv.

Geoloogiliselt esineb Chiemgau kraatrites pleistotseeni moreeni- ja jääaja fluvio-setteid. Sündmus on dokumenteeritud peamiselt tema ohtralt esinevate šokimoonete tõttu (nt tasapinnalise deformatsiooni omadused – *planar deformation features* (PDF)) kvartsis, mida on käsitletud meteoriidi mõju tõendava asjaoluna (Stöffler & Langenhorst 1994: 165) (joonis 3). Meteoriiditabamusest annavad tunnistust ka sulanud kivimite olemasolu ja mitmesugused klaasistunud kivimid (joonis 4), kvaternaari munakivide ja rändrahnude tõsised moonded, lapillid, väljapaiskematerjalide kiht ümber Tüttensee kraatri ja kummalise kujuga raudsiliitsiidid, nagu gupeiidid ja xifengiidid ning mitmesugused karbi-

did, nt moissaniidid (SiC). Leidub fullereeni-laadseid struktuure sisaldavaid süsinikuosakesi ja nanoteemante, mis viitab nende plahvatuslikule päritolule (Yang jt 2008). Osakeste näidiseid (joonis 5) on leitud kraatri kivimite sulanud pinnalt, samuti ohtralt pinnasest kogu Euroopas (Rösler jt 2006: 68, 70; Yang jt 2008: 937), mis viitab sademe rohkusele. Lisaks võib täheldada erinevaid tähelepanuväärseid kõrvalmõjusid, nt rikkalik tugev kivikorrosioon luustikumoodustiste all (joonis 6) ei ole tingitud ainult sulamisest / dekarboniseerumisest vaid on tõenäoliselt ka plahvatusel tingitud lämmastikhappes lahustumise tulemus.

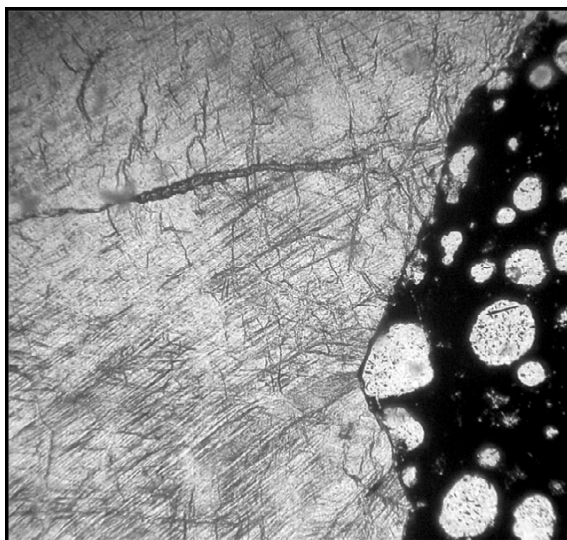
Tüttensee kraatri ja selle ümbruse gravitatsiooni uurimine näitas positiivse gravitatsiooni anomaaliat, mida saab seletada võimsast löögijõust tingitud pinnase veeldamise ja tihenemisega. Arvatavasti on see mõju tuntav ka piirkonna kõige tuntuma järve, liustikulist päritolu Chiemsee puhul, mida on sageli nimetatud Baieri mereks, mille pindala on umbes 80 km² ja sügavus kohati üle 70 m. Chiemsee järve lähedal turbarabas leiduvad munakivid ja liiv ning üleujutusele viitavad setted mitmel pool järve kallaste lähedal osutavad mitme meetri kõrgustele tsunamilainetele, mis on olnud tingitud ühest või mitmest järve tabanud löögist. Chiemsee järve hiljutine kajaloodimine tõi esile topeltkraatri struktuuri.

Esialgsete arvutuste põhjal oleme tuletanud, et meteoriit on olnud väga madala tihedusega objekt (<1,3 g/cm³), mille suurus on umbes 1100 m ja mis sisenes atmosfääri kiirusega umbes 12 km/s madala kaldus trajektooriga. Esimene killustumine 70 km kõrgusel seletab eelpool mainitud väljapaiskematerjali laialipillutatust. Modelleeritud stsenaariumi põhjal võib väita, et meteoriit oli atmosfääri tihedamasse kihti sisenemisel terviklik. Need arutlused ja arvutused on mõjude valdkonda puudutavate praeguste piiratud teadmiste tõttu esialgsed.

Phaetoni müüdi ja löögifenomeni paralleelid

Oma eelmises artiklis esitasid Rappenglück ja Rappenglück (2007: 103–104) väiteid, tõlgendamaks Phaetoni lugu kui tegeliku sündmuse peegeldust. Autorid näitasid et Phaetoni taevase kulgemise kirjeldus ja selle kukkumise detailid nagu kõigepealt mahaveerev pea, Phaetoni punakalt hõõguvate juuste ja pigimusta loori kombinatsioon, kujutab täiuslikult taevase objekti lähenemist ja selle atmosfääri sisenemisega kaasnevaid nähtusi. Järgnevas üksikasjalikus analüüsis võime kõrvutada Phaetoni müüdi (kursiivis) löike Chiemgau kraatri ümbrusest leitud tõenditega ja hiljutiste löökide vaatlusülevaadetega. Chiemgau kraatri ümbrusest üksikasjalikumalt vt Ernstson jt 2010 ja selle tsiteeringud.

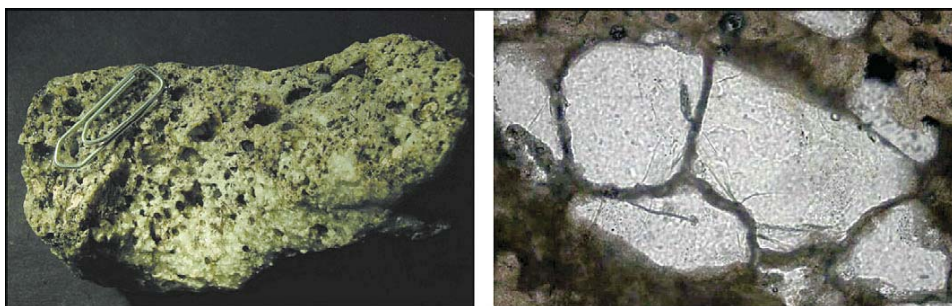
Joonis 3. Tasandiliste deformatsioonidega (PDF) kvarts ja ebaregulaarsete murdudega vesikulaarne klaas. Kerges pändes PDF sisaldab veidi deformeerunud kristallvõret. Lähivõte, paralleelne tasapinnaline valgus, välja laius 480 µm. Osaliselt sulanud gneiss kraatrist # 004.

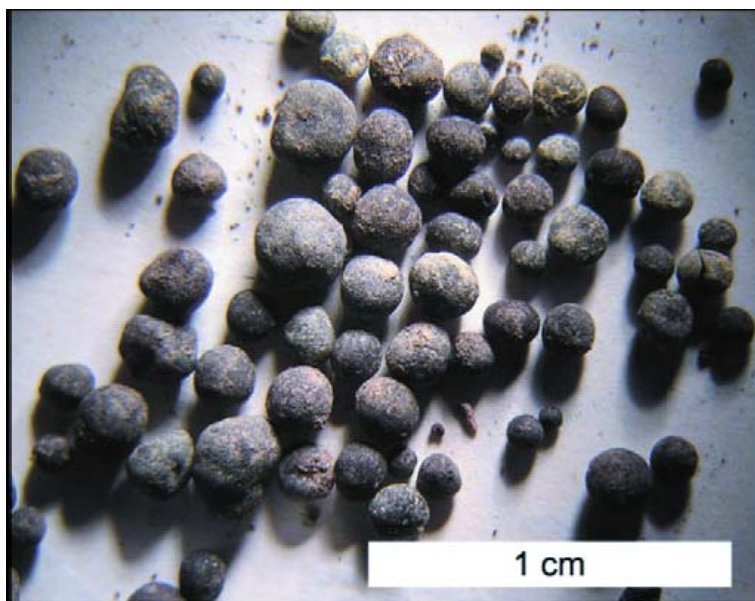
Phaeton stardib hommikul päikesevankriga (Ovidius, Metamorfoosid II.111-160; Nonnus Dionysiaca 38.307-9): tundub, et klassikalised autorid on kirjeldanud tõus-

va päikese suunast tulevaid taevakehi, mida päike esialgu valgustab ja mis kasvavad järsult helenduseks. Sellisest tähelepanekust on teatanud Tunguusi 1908. aasta sündmuse pealtnägijad, kellele jäi mulje justkui teisest päikesest (Gallant 2002: 1), mille päris päike on vabaks lasknud. Kreeka-rooma kirjanikud on sõnastanud selle metafoorina: Phaeton kaotas kontrolli päikesevankri üle ja kukkus sellest välja.

Phaetonit tabas Zeusi piksenool (Platon, Timaios 22C; Ovidius, Metamorfoosid II.311-13, II.325; Apollonius Rhodius 4.597- 8; Plinius, Naturalis Historia 37.XI.31; Lucretius V.399-401; Nonnus, Dionysiaca 38.410; jt) ja päikesevanker lagunes tükkideks (Manilius 1.746; Valerius Flaccus V.431; Ovidius, Metamorfoosid II.316-18). See kirjeldus peegeldab väga hästi suure meteoriidi plahvatust ja lagunemist atmosfääris. Just sellisest sündmusest annab tunnistust Chiemgau kraatriväli oma arvukate ellipsikujuliselt jagunenud kraatritega.

Joonis 4. Klaas kraatrist #004: munakivi on peaaegu täielikult moondunud klaasivahuks (vasakul); klaas on täitnud kvartsiterade lõhed (paremal). Lähivõte, ristpolariseering; välja laius 0,8 mm.

Joonis 5. Süsinikukerakesed.

Teised autorid (Lucretius V.404; Diodorus V.23.3; Nonnus, *Dionysiaca* 38.412-15) on tähendanud, et *päikesevanker jätkas oma teed*. Seda on lihtne mõista: meteoriidi plahvatus ja tükkideks purunemine võis olla juhtunud päikese lähedal. Seega võis jääda mulje, et päikesevanker ise purunes, kuid hiljem plahvatus hajus, purskega kaasnes ja sellele järgnes teatud atmosfäärifenomen, päikest nähti seejärel liikuvat mööda tavapärast orbiiti. Järelikult pidi taevane sõiduk olema jäänud puutumata.

Phaethon on pooleldi põlenud (Apollonius Rhodius 4.598; Nonnus, *Dionysiaca* 38.93); *ta on must kera* (Valerius Flaccus V.431); *ta on mähkunud tulisesse tuhka ja süsimusta pimedusse, mis ei lase teda näha* (Ovidius, *Metamorfoosid* II.231-4); *ta hingab kuuma õhku justkui ahjust* (Ovidius, *Metamorfoosid* II.229-30); *ta hõõgub* (Ovidius, *Metamorfoosid* II.324-6.); *Phaeton on katnud maa tuhaga* (Ovidius, *Metamorfoosid* II.286; Statius, *Thebaid* 1.221); *kulutuli põletab maa* (Platon, *Timaios* 22C; Diodorus V.23.2; Ovidius, *Metamorfoosid* II.210-28; Nonnus, *Dionysiaca* 38.418-20); ülehelikiirusel läbi atmosfääri tormava meteoriidi hõõrdumisprotsess võib jätta järele suure musta tolmuraja (Norton 2002: 35), see mulje on väga hästi dokumenteeritud Pjotr Medvedjevi maalil Sihhote-Alini 1947. aasta tulekerast (Norton 2002: 39). Kokkupõrkele järgnenud äärmuslik temperatuurišokk võis iseeneslikult süüdata alustaimestiku, mis lõppes söestunud metsade ja tuhakihtidega. Seega oleksid nii hiiglaslik must tolmujaht kui ka spontaanne soojenemine ja pinnasesüttimine jätnud

Joonis 6. Sügavalt korrodeerunud purdosakesed Chiemgau kraatri puisteväljalt.

sihtmärgile oma jälje, täpselt nagu on täheldatav Chiemgau sündmuskohas. Süsinikku sisaldavat materjali on leitud ohtrasti, mõnikord on sellel kummaline iseloom. Kõige levinum on väljapurskematerjaliga vähem või rohkem segunenud süsinik nt Tüttensee piirkonnas. Nagu mainitud, on süsiniku kerakeste (joonis 5) kokkupõrkest tulenevat päritolu arutatud (Yang jt 2008: 943). Arvestada tuleb nii nende moodustumise võimalust kokkupõrke protsessis kui ka nende võimalikku kuulumist meteoriidi koostisosade hulka.

Samasuguste omadustega süsinikukerakesi on leitud ohtralt kogu Euroopa pinnases (Rösler jt 2006: 70; Yang jt 2008: 937), mis viitab väljapurskematerjali laiale levikule.

Chiemgau mõjupiirkonnas uuriti kraatrit, kus kivid olid kogu ringseina ulatuses kannatanud temperatuuri ligi 2000°C (Rösler jt 2006: 68). Paljusid kive katva klaasi keemiline analüüs aitas teha kindlaks arvestatava rikastumise kaltsiumi ja kaaliumiga, mida munakivides algselt sisuliselt pole. Seetõttu tuleb arvestada põlenud või aurustunud taimestikuga. Seda tõendab asjaolu, et samas kraatris võib näha söe moondumist klaasjaks süsinikuks, kusjuures süsi on säilitanud puidustruktuuri. Seega on äärmuslikud temperatuurid, rohke süsinikusisaldus ja ohtrad väljapurskematerjalid Chiemgau juhtumi põhielemendid, mis näitavad, et Phaetoni ja maailma tuhaga kattumise ning ka teised kuumuse, tule ja tuhaga seotud kirjeldused sobivad meteoriidi kokkupõrke fenomeni omadustega.

Varjutuselaadne pimedus üheks päevaks (Ovidius, *Metamorfoosid* II.329-31, 381-5): eelmainitud süsinikukerakesed ja muud peenosakesed, mis täitsid atmosfääri pärast kokkupõrget, võisid varjata päikesevalguse teadmata ajaks.

Mürgised aurud järvest, kuhu Phaethon oli kukkunud, avaldasid mõju loomade ja inimolendite tervisele (Apollonius Rhodius 4.597-600); *linnud kukkusid taevast alla* (Apollonius Rhodius 4.601-603; Aristoteles, *Mir.* 81): nagu eespool mainitud, ilmnes Chiemgau kraatri kividel äärmuslik korrosioon (joonis 6), mida me selgitame muude põhjuste hulgas ka tugeva happelise vedeliku mõjuga. Samuti on teada, et 2007. aastal mõjutasid inimeste tervist väävlit sisaldavad aurud pärast väikese meteoriidi langemist Carancase lähedale Peruus (Macedo & Macharé 2007: 2, 4–5). Sellised nähtused võivad peegelduda mürgistele aurudele viitavates juttudes.

Maa jumalanna Tellus tõstis oma näo ... ja vajus suure maavärinaga, üleni värisedes, ning istus nüüd mõnevõrra sügavamal kui enne (Ovidius, *Metamorfoosid* II.275-8): Tüttensee kraatri gravitatsiooniuuring ja kraatri ümbrus viitavad tugevast lööklainest tingitud vedeldamisele ja väga poorsete kivide tihendamisele. Pinnase vedeldumine ja maapinna vajumine on väga hästi teada ka seoses tugevate maaväringatega (Seed & Idriss 1982). Suures värinas istuva ja varasemast sügavamale vajunud Telluse kirjeldus tundub selle protsessi täiusliku vastena.

Kolm korda tõstis Neptun oma pead ja käsi veest, kuid kolm korda ei suutnud ta tulises õhus püsti jääda (Ovidius, *Metamorfoosid* II.270-71); *üleujutus kohe pärast Phaetoni kukkumist* (Hyginus, *Fabulae* CLII.A2): paljud kohad Chiemsee järve kaldal osutavad tsunami märkidele. Kuivõrd välistada saab kõik teised suure laine loomulikud põhjused (maalihe, suur veealune liikumine, vulkaaniline aktiivsus jne), jääb järele ainus mõeldav järeldus, et selle põhjustas meteoriidi kukkumine järve. Chiemsee järve põhja mõõtmised kaaloodiga on paljastanud kahekordse kraatri struktuuri, mis seda kinnitab. Chiemsee idakaldal asuvas Chieming Stötthami arheoloogiliste kaevamiste piirkonnas on leitud kokkupõrkest mõjutatud kiht, mille komponendid osutavad löögi mõjul järvest tõusnud üleujutuslainele. Veest tõusev ja sinna tagasi-tõmbuv Neptun võib olla tsunamilaine narratiivne tõlgendus.

Vesi on erakordselt kuum; see aurab ja keeb (Ovidius, *Metamorfoosid* II.242; II.250; II.253): Tunguusi 1908. aasta sündmust kirjeldades rääkisid tunguusid järve moodustumisest, kus vesi kees veel kaks päeva (Kokoulin 1908). Carancase 2007. aasta juhtumil kirjeldati samuti vett kraatris keevana (Macedo & Macharé 2007: 2).

Phaetonit, Heliadest leinavad õed on muutunud puudeks ja nende pisaratest on saanud merevaik (Apollonius Rhodius IV.603-606; Ovidius, *Metamorfoosid* II.346-65; Plinius, *Naturalis Historia* 37.XI.31): Chiemgau kokkupõrke piir-

konnas võib täheldada puudel mitmesuguseid mõjujälgi. Lisaks juba mainitud puude põlemisele ja söestumisele võib Tüttensee kraatri väljapurskekihis leida ka erakordselt väändunud puude osi. Piirkondades, kus puud elasid kokkupõrke üle, kuid said tugevasti kannatada, võivad nad eritada väga intensiivselt vaiku. Tunguskas oli vigastatud puudega kaetud mitte üksnes kahjustatud piirkonnad, vaid [t]raumaatilisi vaigukanaleid täheldati ka varaste ja 1908. aastast hilisemate puuringide üleminekutsoonis (Yonenobu & Takenaka 1998: 367). Intensiivselt vaiku eritavat puud võib vabalt kirjeldada nutvana ja selle pisaraid saab võrrelda merevaiguga.

Aeg ja koht

Paralleelid, mis on teada kokkupõrgete kohta üldiselt ja täpsemalt Chiemgau kokkupõrke kohta, kergitas taas esile Jerker Blomqvisti tõstatatud küsimus, kas Phaetoni müüt võib tuleneda mingi tegeliku meteoriidi langemise mälestustest, käesoleval juhul siis Chiemgau juhtumist. Kas müüt annab koha- ja ajavihjeid ning kas need sobivad kokku Chiemgau juhtumiga?

Jerker Blomqvist (1994: 9) järeldas, et aasta 2000 eKr võis olla Phaetoni katastroofilise sõidu varaseim aeg. Tema järeldus tugineb päikesevankri motiivi leviku algusel ja arheoloogilistel asitõenditel hobuveetavatest kergetest kaarikutest üleüldiselt. Kõige hilisema aja on andnud Euripidese *Hippolytos*. Draamat etendati aastal 428 eKr ning see rääkis kõige esimesena loo Phaetonist ja tema katastroofilisest sõidust päikesevankris. Väga tõenäoliselt mainis seda müüti juba Aischylus oma *Heliadeses*, mis oli kirjutatud ajavahemikus 468–456 eKr. Kõige varasem mainimine nt Hesiodose töödes on mõnevõrra vaieldavam (vt Knaack 1965; Diggle 1970: 4–5, 10–15, 23–24; Blomqvist 1994: 6–7; Csaki 1995: 8–20).

Mõned klassikaliste autorite pakutud tähised selle sündmuse kohta asuvad Põhja- või Lääne-Euroopas (Blomqvist 1994: 9–14), näiteks Eridanose jõe mainimine ja Heliadese merevaigupisarad. Nagu hästi teada, on suulistele geograafilistele kirjeldustele omased paljud probleemid, kaasa arvatud ebamäärasus ja väärtõlgendused.

Need raskused peegelduvad iidsete autorite ebakindluses Eridanose asukohta kirjeldamisel. Seda seostati üldiselt Euroopa jõgedega: Po, Rhône, Rein või 'okeanosega' maailma lõpus, arutlustes paigutati see Euroopas kusagile kaugele põhja või läände. Isegi hellenismiaeg, mil oli valdav kokkulepe, et Eridanosena tuleb identifitseerida Po jõge, ei kõrvaldanud mitmetähenduslikkust (klassikaliste tekstide viiteid vt Milchhöfer 1965). Seega annab Eridanos vihje asukohtadele Põhja- või Lääne-Euroopas, kuid mitte rohkem. Lõpuks väidavad

kaks autorit Apollonius ja Aristoteles (Apollonius Rhodius IV.599; Aristoteles, *Mir.* 81), et Phaeton kukkus järve. Chiemgau piirkonda ja suurt Chiemsee järve vaadates võib näha seda informatsiooni uuest perspektiivist.

Olulise lisavihje on andnud mõned kirjanikud, kes on selgesõnaliselt väitnud, et tegevuskohaks oli keltide maa ja/või Phaetoni lugu jutustasid keldid (nt Pausanius I.4.1). Nonnus rõhutas, et *Phaethoni ... neelas keldi jõgi...* (Nonnus, *Dionysiaca* 38.93) ja Phaetoni lugu oli hästi teada *läänekeltidele* (Nonnus, *Dionysiaca* 38.97-102). Ioannis Malalas omalt poolt teatas, et jumal saatis taevast maa peale keltide maal elavate hiiglaste pihta tulepalli, mis põletas maha hiiglased ja maa. Pall kukkus Eridanose /Jordani jõkke ja kustus (*Chronographia*, Logos protos 3 in FHG [Fragmenta Historicum Graecorum]; Joannis Antiocheni, *Istoria cronike*, 2.9-10). Ioannis Malalasi kohaselt peegeldus sündmus kreeklastel Phaetoni müüdis, kuid ta peab tõepärasemaks Plutarchose seisukohta, et tulikera tabas keltide maad.

Kokkuvõttes annab müüt meile mitmeid vihjeid, mis lubab järeldada, et Phaetoni kukkumine, s.t müüdis kajastuv meteoriidi langemine leidis aset Põhja- või Lääne-Euroopas ajavahemikus 2000–428 eKr, kusjuures selle üksikasjaline kirjeldus (vt eespool) viitab sellele, et sündmust peeti hästi mees, võimalik, et läbi sajandite kuni esimeste kirjalike müüdiversioonide loomiseni.

Chiemgau kokkupõrkeaja kindlaksmääramiseks on rakendatud radiomeetrilisi ja arheoloogilisi meetodeid, mis muutis veidi varasemaid dateeringuid (Rappenglück & Rappenglück 2007; Rappenglück jt 2009; Ernstson jt 2010). Chieming-Stötthami väljakaevamispaiga OSL (optiliselt stimuleeritud luminesentsi) dateering kinnitas, et seal oli aset leidnud täielik luminesentspleegitus, mis ei jätnud mingeid jääke. See, et päikesevalgus kustutab luminesentsi ja kvartsi mineraalides nullitakse elektronlõksud kõige rohkem mõne minuti jooksul, on tsunamiefekti puhul oodatav. Elektronlõksude täitumine looduslikust radiatsioonist tingitud elektronidega on võrdeline sette ladestumise ajaga, mis omakorda määrab kindlaks valguse ligipääsu viimatisel mõjuaja. Sel meetodil määrati vanuseks umbes 2000 aastat eKr (Zacharias jt 2009).

Chiemgau juhtumi teine dateerimismoodus on seotud arheoloogiaga. Chieming-Stötthami piirkonna väljakaevamiste leiud (Möslein 2009) on paigutatud varase neoliitikumi ja Urnfeldi kultuuri vahele, täpsemalt aastatesse 4400–800 eKr. Hallstati potikildude ja rauakamakate avastamine selles kihis võib olla juhuslik. Tüttensee kraatri väljapurskekihist leitud potikillud pärinevad ajajärgust pärast aastat 2200 eKr (pronksiaja algus), kui mitte enne aastat 1300 eKr (hilise pronksiaja algus). Võttes aluseks erinevad dateerimismeetodid tuleks Chiemgau kokkupõrke kõige hilisem aeg (*terminus ante quem*) paigutada ilmselt aastasse 800 eKr, kusjuures *terminus post quem* piirneb aastaga 2200, kui mitte 1300 eKr.

Võttes aluseks Phaetoni müütilise kukkumise aja ja koha kohta tehtud järeldusi, langevad need väga hästi kokku Chiemgau sündmuse aja ja kohaga. Meil on olemas kohamääratlus – Lääne-Euroopa. Sealjuures on märgitud suurt jõge – Doonau jõgi on kahjustuspiirkonnale väga lähedal. Olemas on teated järve kohta – Chiemsee järv sai otsetabamuse. Samuti leidub viide müüdi seoste keltide maadega. Vastavalt Vana-Kreeka konventsioonile tähistati mõistega keldid üldiselt Kreeka elanike seisukohalt Euroopa lääneosas elavaid inimesi (Dobesh 1995: 29, 32). Tähelepanuväärne on asjaolu, et Chiemgau kokkupõrge toimus kunagise keldi kultuuri südames.

Kasutades Phaetoni müüdiga seotud andmeid järeldasime, et oletatav kokkupõrge pidi toimuma umbes ajavahemikus 2000–428 eKr. Sellesse ajalisest raamistusse mahub Euroopas ainult kaks meteoriidi kokkupõrget: juba mainitud Kaali järve sündmus (kui see ei juhtunud varem), mis oli suhteliselt väike, ning palju suurem ja paljude kokkusobivate detailidega Chiemgau kokkupõrge, mis on dateeritud ajavahemikku 2200–800 eKr. Seega on võimalik, et Phaetoni müüt säilitab mõningaid mälestusi just sellest viimasest kokkupõrkest.

Teabe edastamine ja müüdiloomise põhjused

Müüti kodeeritud andmed kinnitavad pealtnägijate olemasolu kokkupõrkeala läheduses. Tunguusi sündmusest on olemas mitmeid üksikasjalikke ülevaateid inimestelt, kes kogesid sündmust 10–60 km kaugusel selle episentrist. Chiemgau mäGINE paljude järvede ja jõgedega ala topograafia võis aidata kaasa kokkupõrke mõju lokaliseerimisele ja võis anda ohutussaare nt künka varjus. Alpide lähimad tipud, mis tõusevad 1500–1700 m kõrgusele ja on suurimast kraatrist umbes 10 km kaugusel, tagasid täiusliku soodsa vaatluspunkti sellele, kel õnnestus varjuda, et jälgida toimuvat üksikasjades.

Aga mis võis olla Vahemere-äärsete inimeste ajend luua Phaetoni müüt kõrvalises piirkonnas asetleidnud sündmuse põhjal? Kogu maailma inimesed, nende seas ka vanad kreeklased, reageerisid vanasti väga intensiivselt koomeedi ilmumisele, samuti võrdlemisi väikestege meteoriitide kokkupõrkele Maaga – need olid sündmused, mis võisid sajanditeks sööbida pärimusmällu (Rappenglück 2005: 324–325). Loogiliselt võime eeldada, et Chiemgau suurusga meteoriidi kokkupõrge on jätnud vähemalt läheduse elanikkonna mällu mingid jäljed. Kuid oluline on mõista Chiemgau kokkupõrke suuremaid mõõtmeid.

Rekonstrueeritud trajektoor peab olema teinud tulise taevakeha atmosfääri sisenemise pealtnägijaks vähemalt kogu Euraasia põhjaosas. Keha plahva-

tus atmosfääris, mis tõenäoliselt toimus umbes 70 km kõrgusel, pidi olema nähtav ümberkaudu vähemalt 500–600 km raadiuses. Võrreldes Tunguusi katastroofi heliefektide kuuldavusega pidi plahvatuse heli olema kuuldav vähemalt 1000 km kaugusel või kaugemalgi. Kokkupõrkest tingitud maavärina ulatust ja intensiivsust ning lööklainete mõju on raske hinnata. Jällegi annab sellise sündmuse kestvusest ja intensiivsusest aimu Tunguusi sündmus, mille mõjul käis lööklaine kaks korda ümber maakera ja maavärinat oli tunda mitmesaja kilomeetri kaugusel.

Plahvatava keha killud võisid põhjustada “kivisaju” isegi mõnes Lõuna-Euroopa piirkonnas, samal ajal kui söe mikroosakesed võisid mõjutada Euroopas tohtutuid alasid. Vahemere äärsetel aladel pidi olema märgata erinevaid ilminguid Põhja-Itaalias ja mõned mõjud pidid ilmnema isegi Lõuna-Euroopa palju kaugemates osades. Lisaks pidi uudis sellest apokalüptilisest sündmusest levima kiiresti Vahemere-maailma kaubateede ja muude kontaktide vahendusel (Schnekenburger 2002). Jutustused nendest kogemustest ja sellega seonduv teave pidid nähtavasti nõudma selgitusi: see sündmus oli teravas vastuolus kõiksuse tavalise korraga. Phaetoni müüdi väljamõtlemine võis anda kohase vastuse šokeerivale kogemusele – jutustus lõppes anomaalse sündmuse kirjeldamisega mitte füüsilise reaalsuse, vaid pigem müütilise tõlgenduse seisukohast.

Hiljem kui edastatud teave oli kaotanud oma tegeliku tähtsuse, jäid draamatilised detailid moraalse juhendamise või puhta meelelahutuse imeliseks allikaks, ja mõnel juhul võimaldasid müüdi narratiivsed detailid endiselt heita pilku selle kunagisele alusele, füüsiliselt nähtud sündmusele.

Kokkuvõtteks

Phaetoni kukkumise müüt ja Chiemgau kokkupõrge ei tähenda üksnes koha ja aja kokkulangevust, sarnased on ka teised struktuurielemendid. Lühidalt: geoloogiliste tõendite üksikasjad on väga lähedased müütilistes kirjeldustes leiduvate detailidega. Seega võib väga suure tõenäosusega oletada, et Phaetoni müüt on geomüüt, mille aluseks on konkreetse loodusõnnetuse kajastus kultuurilises mälus, mis räägib Chiemgau piirkonna meteoriiditabamusest.

Tänu

Meie välitööd muutis võimalikuks Rudi Beeri, Gerhard Benske, Tom Bliemetsriederi, Till Ernstsoni, Josef Lexi, Hans-Peter Matheisli, Ernst Neugebaueri ja Ralph Sporni tohutu toetus.

Samuti soovime tänada dr Günther Dietzi (Heidelberg) Phaetoni tekstide kriitilise analüüsi eest ja Halleinis (Austria) asuva Keldi muuseumi endist direktorit Kurt W. Zellerit (†) abi eest potikildude dateerimisel. Inglisekeelse teksti parandamise ja toimetamise eest täname Roslyn Franki, Iowa (USA).

Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaar

¹ Originaal: Rappenglück, Barbara & Rappenglück, Michael A. & Ernstson, Kord & Mayer, Werner & Neumair, Andreas & Sudhaus, Dirk & Liritzis, Ioannis 2010. The fall of Phaethon: a Greco-Roman geomyth preserves the memory of a meteorite impact in Bavaria (south-east Germany). *Antiquity* (<http://antiquity.ac.uk/Ant/084/0428/ant0840428.pdf> – 2. august 2011).

Kirjandus

Allpool nimetamata kreeka ja ladina autorite tekste on viidatud Loebi klassikalise raamatukogu (Loeb Classical Library) vahendusel (<http://www.hup.harvard.edu/collection.php?cpk=1031> – 9. august 2011).

Blomqvist, Jerker 1994. The fall of Phaethon and the Kaalijärvi meteorite crater: is there a connection? *Eranos. Acta philologica Suecana* 92, lk 1–16.

Cancik, Hubert & Schneider, Helmuth (toim) 1996. *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart & Weimar: Metzler.

Csaki, Luciana Cuppo 1995. *The influence of Ovid's Phaethon*. Ann Arbor (MI): University of Michigan Press.

Diggle, James. 1970. *Euripides: Phaethon*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dobesch, Gerhard 1995. *Das europäische 'Barbaricum' und die Zone der Mediterrankultur. Ihre historische Wechselwirkung und das Geschichtsbild des Poseidonios*. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger.

Ernstson, Kord & Mayer, Werner & Neumair, Andreas & Rappenglück, Barbara & Rappenglück, Michael A. & Sudhaus, Dirk & Zeller, K.W. 2010. The Chiemgau crater strewn field: evidence of a Holocene large impact in southeast Bavaria, Germany. *Journal of Siberian Federal University. Engineering & Technologies* 3, lk 72–103.

FHG = Müller, Carl 1885 (toim). *Fragmenta Historicum Graecorum* IV. Paris: Ambrosio Firmin Didot.

Gallant, Roy A. 2002. *Meteorite hunter. The search for Siberian meteorite craters*. New York: McGraw-Hill.

Hyginus, Gaius Julius [Marshall, P. K. (toim) 2002]. *Fabulae* (teine trükk). München & Leipzig: Saur.

Malalae [Malalas], Ioannis [Thurn, H (toim) 2000]. *Chronographia*. Berlin; New York: de Gruyter.

Knaack, G. 1965. Phaethon. Roscher, Wilhelm Heinrich (toim). *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* III.2: 2175-202. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

Kokoulin 1908. *Agronomist Kokoulin, Nizhne-Ilimsk, Letter to A. V. Voznesenskii, 25 July 1908* (http://www.vurdalak.com/tunguska/witness/kokoulin_agr.htm – 2. august 2011).

Macedo, Luisa F. & Macharé, Jose O. 2007. The Carancas meteorite fall, 15 September 2007. Official INGEMMET initial report (http://www.spaceweather.com/swpod2007/08oct07/07_09_21_Carancas_meteorite.pdf – 2. august 2011).

Masse, W. Bruce. 2007. The archaeology and anthropology of Quaternary period cosmic impact. Bobrowsky, Peter T. & Rickmann, Hans (toim). *Comet/asteroid impacts and human society*. Berlin; Heidelberg; New York: Springer, lk 25–70.

Milchhöfer, A. 1965. Eridanos. Roscher, Wilhelm Heinrich (toim). *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* I. Hildesheim: Georg Olms, lk 446–448.

Möslein, S. 2009. Grabungsbericht Stöttham TS, Dorfäcker 2007/008 (trükis avaldamata väljakaevamiste aruanne, mida saab näha Traunsteini omavalitsuses (Landratsamt)).

Norton, Richard O. 2002. *The Cambridge encyclopedia of meteorites*. Cambridge: Cambridge University Press.

Piccardi, Luigi & Masse, Bruce (toim) 2007. *Myth and geology*. London: Geological Society.

Rappenglück, Barbara 2005. The material of the solid sky and its traces in culture. Campion, Nick (toim). *The inspiration of astronomical phenomena. Proceedings of the Fourth Conference on the Inspiration of Astronomical Phenomena, sponsored by the Vatican Observatory and the Steward Observatory, Arizona, Magdalen College, Oxford, 3-9 August 2003* (Culture and Cosmos Special Issue 8.1-2). Bristol: Cinnabar Books, lk 321–331.

Rappenglück, Barbara & Rappenglück, Michael A. 2007. Does the myth of Phaethon reflect an impact? Revising the fall of Phaethon and considering a possible relation to the Chiemgau impact. Liritzis, Ioannis (toim). *Ancient watching of cosmic space and observation of astronomical phenomena. Proceedings of the International Conference on Archaeoastronomy, SEAC 14th 2006, Rhodes 6-11 April 2006* (Mediterranean Archaeology and Archaeometry Special Issue 6.3). Rhodes: University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, lk 101–109.

- Rappenglück, Barbara & Ernstson, Kord & Mayer, Werner & Neumair, Andreas & Rappenglück, Michael A. & Sudhaus, Dirk & Zeller, Kurt W. 2009. The Chiemgau impact: an extraordinary case study for the question of Holocene meteorite impacts and their cultural implications. Rubiño-Martín, Jose Alberto & Belmonte, Juan Antonio & Prada, Francisco & Alberdi, Anxton (toim). *Cosmology across cultures. Proceedings of a workshop held at Parque de las Ciencias, Granada, Spain, 8-12 September 2008* (ASP Conference Series 409). San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, lk 338–343.
- Rösler, Wolfgang & Patzelt, Arno & Hoffmann, Viktor & Raeymaekers, Bert 2006. Characterisation of a small crater-like structure in SE Bavaria, Germany. European Space Agency (toim). *40th ESLAB Symposium. Proceedings of the First International Conference on Impact Cratering in the Solar System, Noordwijk, 8-12 May 2006*. Noordwijk: European Space and Technology Centre ESTEC, lk 67–71.
- Schnekenburger, Gudrun (toim) 2002. *Über die Alpen. Menschen, Wege, Waren*. Stuttgart: Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg.
- Seed, H. Bolton & Idriss, I. M. 1982. *Ground motions and soil liquefaction during earthquakes*. Berkeley (CA): Earthquake Engineering Research Institute.
- Stöffler, Dieter & Langenhorst, Falco 1994. Shock metamorphism of quartz in nature and experiment: I. Basic observation and theory. *Meteoritics* 29, lk 155–181.
- Vitaliano, Dorothy 1968. Geomythology. The impact of geological events on history and legend with special reference to Atlantis. *Journal of the Folklore Institute* 1, lk 5–30.
- von Engelhardt, Wolf. 1979. *Phaethons Sturz – ein Naturereignis?* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Math.-naturw. Klasse, Jahrgang 1979, 2. Abhandlung). Berlin: Springer.
- Yang, Z.Q. & Verbeeck, Johan & Schryvers, Dominique & Tarcea, Nicolae & Popp, Jürgen & Rösler, Wolfgang 2008. TEM and Raman characterisation of diamond micro- and nanostructures in carbon spherules from upper soils. *Diamond & Related Materials* 17, lk 937–943.
- Yonenobu, Hitoshi & Takenaka, Chisato 1998. The Tunguska event as recorded in a tree trunk. *Radiocarbon* 40(1), lk 367–371.
- Zacharias, Nikos & Liritzis, Ioannis & Ernstson, Kord & Sudhaus, Dirk & Neumair, Andreas & Mayer, Werner & Rappenglück, Michael A. & Rappenglück, Barbara 2009. The Chiemgau (Germany) impact OSL dating project. *Luminescence in Archaeology International Symposia* (LAIS) 2009, Delphi 9-12 September 2009, Abstract Book, lk 45.

Summary

The Fall of Phaethon: a Greco-Roman Geomyth Preserves the Memory of a Meteorite Impact in Bavaria (South-East Germany)

Barbara Rappenglück, Michael A. Rappenglück, Kord Ernstson, Werner Mayer, Andreas Neumair, Dirk Sudhaus, Ioannis Liritzis

Key words: Bronze Age, Celts, meteorite, myth, Ovid, Phaethon

Arguing from a critical reading of the text, and scientific evidence on the ground, the authors show that the myth of Phaethon – the delinquent celestial charioteer – remembers the impact of a massive meteorite that hit the Chiemgau region in Bavaria between 2000 and 428 BC.

Ühe Praha varakeskaegse kultuskoha astronoomilised alused¹

Andrej Pleterski, Jiří J. Mareš

Teesid: Autorid tutvustavad Praha kogu varase keskaja jooksul kasutusel olnud kultuskohtade struktuuri, mis rajati päikesekalendrist lähtudes astronoomiliste ja rituaalsete printsiipide põhjal. Artiklis juhinduvad autorid rituaalsest vaatenurgast, rituaalsetest mõõtühikutest ja nende kordajatest. Kogu struktuur on seega idiogramm, mis on väidetavalt aidanud säilitada ka loodusjõudude tasakaalu.

Märksõnad: arheoastronoomia, kultuskohad, maastiku idiogramm, Praha, rituaalmatemaatika, uskumused, varakeskaeg

Süsteemi tutvustus

Rituaalne nurk ja kosmiline kord

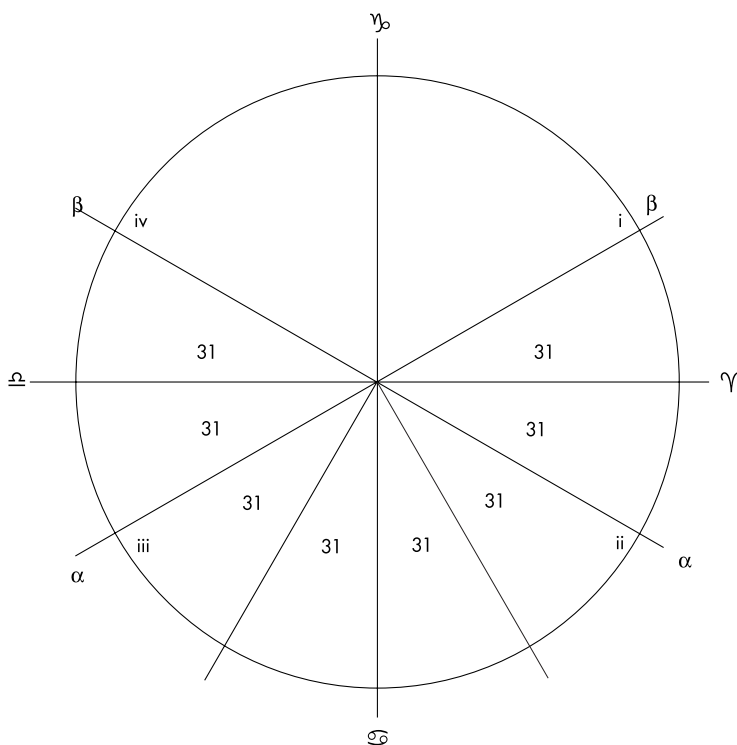
Keskpäevapäikese kaldenurk erineb talvise ja suvise pööripäeva ajal võrdpäevsuseaegsest maksimaalselt $23,5^\circ \pm 1,5^\circ$ võrra. Erinevus tekib seetõttu, et maa-kera pöörlemistelg on päikese näilise orbiidi tasandi suhtes sellise nurga all kaldu.

Puhttehnilistel põhjustel nimetame nurka $23,5^\circ \pm 1,5^\circ$ edaspidi *rituaalseks nurgaks*. Rituaalne nurk ühendab maastikul kolmest kultuskohast koosnevat rühma, mis olid pühendatud kolmele antagonistlikule jumalusele: valguse (taeva-, soojuse-, suve-...) jumalus, pimeduse (külma-, talve-, surma-, maa-...) jumalus ja nende vahel tasakaalu hoidev (vee)jumalus. Pärimuse järgi on talvine ja suvine pööripäev aasta sellised osad, mil suve- või talvejumaluste jõud on kõige tugevam. Kevadisel ja sügisesel pööripäeval võimusuhted muutuvad. Näiliselt üks jumalus sureb ja teine taaselustub. Rituaalse nurga kordumine tähendas kosmilise korra tugevnemist ja loomulikku tasakaalu suurenemist, mis oli inimeste elu jätkumise seisukohalt määrava tähtsusega. Seetõttu võib sellist kordumist kohata seoses mitme inimelu aspektiga. Siia kuuluvad näiteks teatavad ruumilised regulatsioonid, mille puhul kasutatakse rituaalseid nurki, numbreid, mõõtsuhteid, geomeetrilisi vorme. Kuna inimene kasutab

erinevaid ruumilisi tasandeid (maja, küla, piirkond), tekivad kõikidel nendel tasanditel ka omad rituaalsed struktuurid. Ühes ruumis võib leida terve rituaalsete struktuuride võrgustiku. Praha näitel püüame lähemalt selgitada ainult osa sellest.

Kalendrite loomine

Rituaalne koht ja õige ajahetk on puutepunkt, mille abil võideti kaos, et taastada kosmiline kord ja tasakaal (vrd Tilak 1987: 218; Belaj 1998: 26 jj ja 109). Ei olnud ükskõik, kus ja millal inimesed oma rituaale läbi viisid. Selleks olid vajalikud põhiteadmised kalendrist ja ajamõõtmisest (vrd Belaj 1998: 194). On rohkelt tõendeid selle kohta, et vanad slaavlased tundsid ja kasutasid kalendrit (Belaj 1998: 106 jj; Rajchl 1995). Vanaslaavi kultuslike struktuuride astronoomilised alused tuvastati muu hulgas hiljuti Břeclavi lähedal Pohanskos (Macháček & Pleterski 2000). Sealt leiti seoseid kuu- ja päikesekalendriga.

Joonis 1. Kalender. Υ – talvine pööripäev, Γ – kevadine võrdpäevsus, ϱ – suvine pööripäev, Ω – sügisene võrdpäevsus; α ja β kohta vt joonis 2.

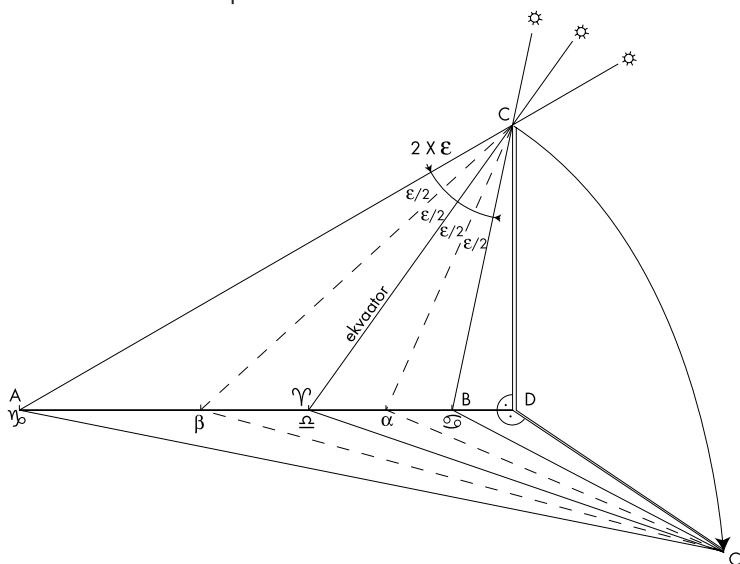
Järgnevalt keskendumise päikesekalendri. On väga tõenäoline, et selle loomisel peeti päikese kõige olulisemaks asendiks ekliptika (päikese näilise orbiidi) suhtes asendit deklinatsiooniga (käändega) $\delta = 11,7^\circ$ (st ekliptika kalle $\varepsilon = 23,5^\circ$). ε on siin nurk ekliptika ja taevaekvaatori (= maaekvaatori projektsioonile vastav mõtteline ring tähistaevas) vahel. See deklinatsioon kehtib nimelt nelja huvitava ajahetke puhul (joonis 1):

- i) 31 päeva enne kevadpunkti (Υ)
- ii) 31 päeva pärast kevadpunkti (Υ)
- iii) 31 päeva enne sügispunkti (Ω)
- iv) 31 päeva pärast sügispunkti (Ω)

Viimasel kolmel tuhandel aastal on punktide ii) ja iii) vahel olnud 4×31 päeva ning Υ ja Ω vahel peaaegu täpselt 186 päeva, mis kujutab endast aasta “pikemat” poolt. Sel moel oli võimalik kalendri piisavalt täpne aritmeetiline väljaarvutamine, seda vaatamata Maa iga-aastase liikumise ebareeglipärasusele. Inimesed võisid toona nimetatud deklinatsiooni δ kuupäeva tähistada joonega (joonis 3), mis oli suunatud päikesetõusu või -loojangu suunas. Selleks oli neil vaja tasandit, kus mäed ei varjanud horisondi näilist kõrgust.

Sfäärilise trigonomeetria põhimõtete järgi on võimalik päikesetõusu või -loojangu asimuut A arvutada järgmise valemi põhjal:

$$\cos A = -\sin \delta / \cos \varphi$$

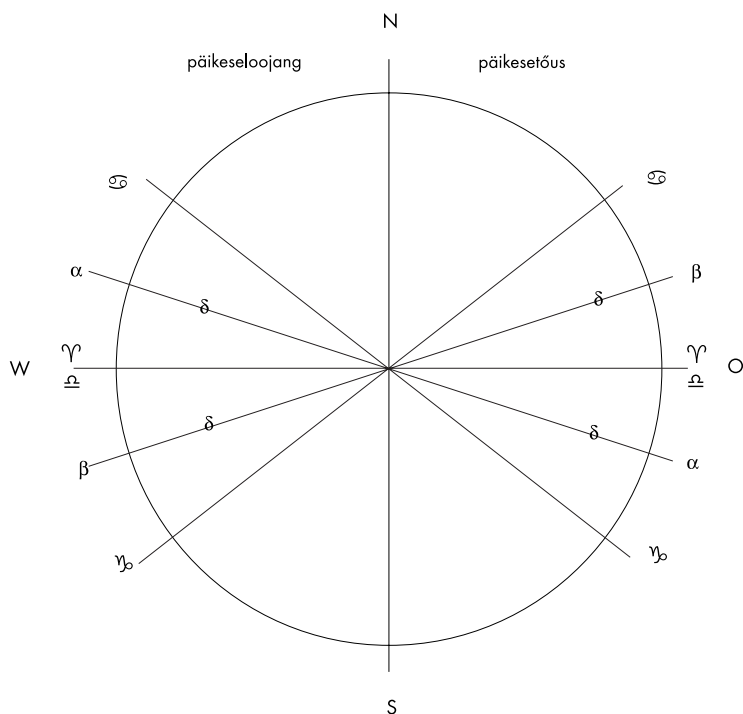
Joonis 2. Gnomon – CD. Joonel AD paikneb keskpäevapäikese vari. Varju pikkus: Υ_0 – talvine pööripäev, Υ – kevadine võrdpäevsus, $\odot$ – suvine pööripäev, Ω – sügisene võrdpäevsus, α – 31 päeva pärast Υ ja 31 päeva enne Ω , β – 31 päeva enne Υ ja 31 päeva pärast Ω , ε – ekliptika kalle.

Nurk φ on vaatluskoha geograafiline laius. Asimuut on horisontaalne nurk, mida mõõdetakse põhja suunast kellaosuti liikumise suunas. Valem kehtib juhtudel, kui horisondi näiline kõrgus ei ole suurem kui 0° . Asimuudi asemel võib kasutada ka päikese tõusupunkti $\eta_{\text{IDA}} = -(A - 90^\circ)$ ja loojangupunkti $\eta_{\text{LÄÄS}} = +(A - 90^\circ)$. Näiteks $\beta = 11,7^\circ = \varepsilon/2$ korral saame:

Praha ($\varphi=50^\circ$)	$\eta = \pm 18,4^\circ$
Znojmo ($\varphi=49^\circ$)	$\eta = \pm 17,9^\circ$
Ljubljana ($\varphi=46^\circ$)	$\eta = \pm 17^\circ$

Kuna inimesed varasematel aegadel seda valemit ei tundnud, pidid nad abiks võtma pikkade aastate päikesetõusude ja -loojangute vaatlused. Võimalik, et vaatlusi tehti kontrollandmete kogumiseks mitmes kohas. Deklinatsioon δ määrati siis nende kogemustele toetudes.

Võidi toimida järgmiselt (vt joonis 2). Teiba või teravatipulise samba abil mõõdeti keskpäevapäikese varju pikkus. Sellega saadi punktid A (talvine pööripäev) ja B (suvine pööripäev). Punkt C on teiba tipus. Kui vahemaa CD kanda horisontaalselt üle sirgele AD, tekib kolmnurk ADC', mis on võrdne kolmnur-

Joonis 3. Horisont. Märgitud on päikesetõusude ja -loojangute kalendaarsed punktid (vrd joonis 1 ja 2).

gaga ADC. Kõik C' nurgad on samad mis C puhul. Nurka AC'D on lihtne poolitada. Selle abil saadakse nurgad ε (23,5°), mis on ühtlasi ka rituaalsed nurgad. Uus keskjoon määrab kindlaks punkti Υ_{Ω} (=võrdpäevsus). Kui nurgad ε kumbki omakorda poolitada, määratakse sellega kindlaks punktid α ja β . Nüüd on vaja veel välja selgitada ainult keskpäevapäikese varju pikkus. Kui vari puudutab punkti α või β , selgub konkreetse päikesetõusu või -loojangu suund (joonis 3). Sellega on üldine kalendrisüsteem loodud. Ilmselt ei ole juhus, et Püha Jüri kiriku pidustused on kuu aega pärast kevadist pööripäeva.

Kalendaarsed ja kultuskohad Prahas

Praha ja selle ümbrus on tšehhi vanimate riigi teket käsitlevate muistendite tegevuspaigaks. Isegi kui nendes muistendites kirjeldatud sündmusi endid ei saa alati puhta tõe pähe võtta, on nendes jutustustes mainitud paigad arheoloogiliste väljakaevamistega tõestatud varakeskaegsed leiukohad (Nechvátal 1979). Võrreldes tšehhi muistendeid muude valitsejamuistenditega, võib täheldada, et neil on ühesugune mütoloogiline struktuur (Banaszkiewicz 1986). Selle põhjal võib oletada, et nimetatud paigad olid algselt rituaalse tähendusega.

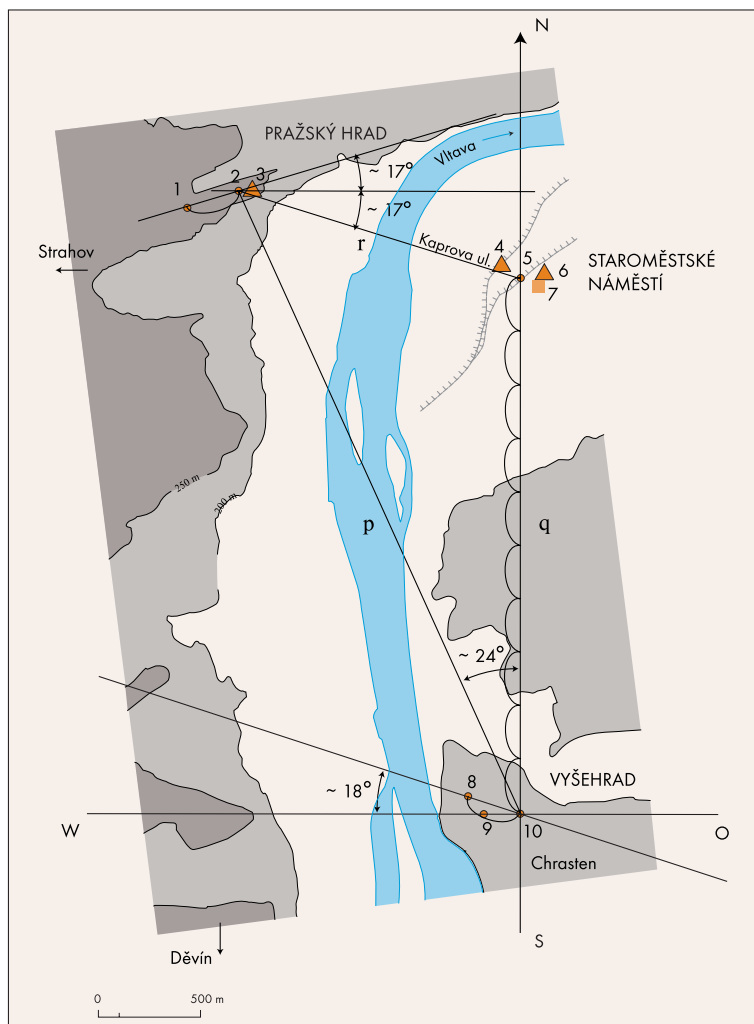
Kaks kõige suurema tähendusega varakeskaegset valitsemiskohta Prahas olid Vyšehrad ja Praha kindlus (Pražský hrad). Keskaegne Praha koondus põhiliselt kolme tuuma ümber: Praha kindlus – Hradčany – Väike kvartal (Malá strana), vanalinn (Staré město) ja Vyšehrad. Sellega on antud võimalik vihje algsele kolmeosalisele struktuurile.

Paikade tutvustus

Praha kindlus (Pražský hrad)

Vanimad Praha kindlusest leitud varakeskaegsed savinõude killud (joonis 4) dateeritakse 8. sajandisse (Boháčová & Frolík 1991: 572 ja joonis 6: 11). Enne arvestatava asustuskihi tekkimist piirati mäehari kahe kraaviga (Boháčová & Frolík 1991: 573). Need dateeritakse 9. sajandi teise poolde (Frolík 1995: joonis 9 ja 116). Kraavid kindlustati omakorda valliga (Boháčová & Frolík 1991: 573), mille puupalkide vanima langetamisaastana on tuvastatud 917 (Boháčová 2001: 72). Eelmainitud kraavid dateeritakse aastatest 850/860 varasemaks (Frolík 1999: 71). On võimalik, et mäehari oli algselt üksnes asustamata ning kraavidega piiratud kultus- ja kogunemiskoht (Třeštík 1998: 341), kuid arheoloogilised esemeleid ei ole seda siiani tõestanud (vrd Frolík 1994: 159). Teine

lugu on aga pinnaseleidudega. Praha kindluse pinnase 9. sajandi morfoloogiline pilt näitab, et see oli sügavate pikivagude tõttu asulakohaks sobimatu, mistõttu võib pigem oletada selle kasutamist kultuslikel eesmärkidel (Tomková 1997: 632 ja joonis 1). Ka kogu piirkonna asustuspilt 9. sajandi esimesel poolel viitab Praha kindlusele kui kogunemiskohale (Tomková 1997: 637 ja joonis 2).

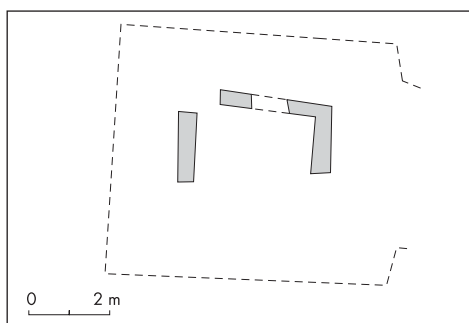

Joonis 4. Praha. Kolmnurk = kirik; nelinurk = surnuaed. 1 – Maarja kirik; 2 – oletatav vürstitrooni asukoht; 3 – Püha Jüri (Georgi) kirik; 4 – Püha Nikolause kirik; 5 – Maarja sammas; 6 – Týni-esine Maarja kirik; 7 – surnuaed; 8 – Kuradisamba (Čertův sloup) algne asukoht; 9 – Püha Laurentiuse kirik; 10 – Püha Martini rotund (vanad jõe terrassid Hrdlička 1994 joonise 7a järgi).

Kuulsa Zizi (hääldatakse *Žiži*) künka, millel võis olla kultuslik tähendus (Borkovský 1939–1946: 123, 1969: 93; Třeštík 1998: 339 jj), täpne asukoht ei ole teada. Üldiselt arvatakse, et see asus Praha kindluses. Künka lokaliseerimine sõltub ka sellest, millist piirkonda keskajal nimega Praha tähistati (vrd Tomková 1997: 631 ja joonis 1). Ühe tugeva sümbolväärtusega punktina võime katseliselt vaadelda hävinud vürstitrooni (joonis 4: 2). Keskaegsetest kirjalikest allikatest on võimalik järeldada, et see asus Püha Vituse katedraali ja Püha Jüri kiriku vahel (Borkovský 1969: 79 jj). Seda kinnitas ka Praha kindluses asuva rituaalse tee ja sellel paiknenud objektide analüüs (Konečný 1978: 392 jj ja joonis 1: 2). Kui Třeštíku etümoloogia vastab tõele, tuleb sõna 'Zizi' sõnast *sieža < sěd-ja* (istekoht) ja seega pidanuks vürstitroon asuma Zizi künkal (Třeštík 1998: 342). Sellele räägib vastu asjaolu, et slaavlased nimetasid kivist valitseja- ja õigusemõistmisistmeid *stol*, nt *Stari stol* (hertsogitool Kärntenis) (Kranzmayer 1958: 101), Bosnias ja Hertsegoviinas *stolac: sto Pavloviča Ivana Dolenje Neretnice lähedal, herzeg Stjepana stolica Kosori lähedal, Stolica kralja Sandalja Ključis* (Müllner 1900: 12 jj), *Králův stůl* Modra lähedal Moravas ehk Määrimaal (Přichystal 1998). Ka trooni nimetati vanas kirikuslaavi keeles *stolb* (Furlan 1995: 320). Sõna "Zizi" etümoloogia ning ühtlasi selle seos vürstitrooni ja kõnealuse künkaga jääb seega selgusetuks.

Kui lähtuda tõsiasjast, et vanimad kirikud ehitati paganlike kultuskohtade asemele (Konečný 1978: 392 jj), siis võib selles seoses vaadelda Maarja ja Püha Jüri kirikut. Esimene neist on vanim kirik Praha kindluses (joonis 4: 1). Uue-
mate kirjalike allikate järgi on see dateeritav aastatesse 882/884. 1995. aasta kontrollväljakaevamised tõid päevavalgele mõned huvitavad pinnaseleiud: vanimast kirikuhoonest on alles väga vähe (joonis 5), selle sisemuses olid sarnase mõrdiga laotud nelinurkse kujuga müüride (sarkofaagikujuline hauamärk, nn tumba) jäänused, mille stratigraafiline seos kirikuga on teadmata (need ei saa aga olla kindlasti kirikust oluliselt nooremad). Kirikust väljaspool leidub jälgi matustest, mis võivad olla isegi kirikust vanemad (Frolík jt 2000: 92 jj ja

Joonis 5. Praha kindlus. Vanim Maarja kirik koos sarkofaagikujulise hauatähise, nn tumbaga (Frolík et al. 2000, joonis 9/1: A).

joonised 2/30, 2/31). Nn tumba ei sobi oma funktsiooni poolest kirikusse. Juhul, kui samale platsile maeti enne kiriku ehitamist, pidi selleks olema mingi mitte-kristlik põhjus. Võimalik seletus oleks kunagise kultusehitise olemasolu (nn tumba), mis peagi pärast selle valmimist asendati kirikuga. Analoogiline näide on seotud Kiievi vürsti Vladimiriga, kes 980. aastal renoveeris oma linnas kõigepealt Peruni panteoni ning laskis selle siis 988. aastal maha lõhkuda, et ehitada samasse kohta kirik (Slupecki 1994: 134 jj).

Püha Jüri kiriku (joonis 4: 3) ehitamine dateeritakse vürst Vratislav I aega (915–921). Nagu arheoloogiliselt uuritud müürijäänuste põhjal näha, oli juba esimene kirik ehitatud esinduslikult kolmelöövilisena (Frolík jt 2000: 97 jj). Tänu seotusele läänes asuva vürstitrooniga võis kirik vürsti kroonimise tsereemoniates selle rolli üle võtta (Konečný 1978: 392). Võimalik, et kiriku asukoha tingiski vürstitrooni lähedus.

Staroměstské náměstí (Raekoja plats)

Muistendi järgi toimus Staroměstské náměstí ehk Raekoja platsil paganate ja kristlaste otsustav lahing (Svátek 1997: 10). Kuigi jutustus pärineb palju uue-
mast ajast ega tarvitse sisaldada ajaloolist iva, rõhutab see väljaku tähtsust.

Joonis 6. Praha Raekoja plats (Staroměstské náměstí). Punutud vooderdisega kaev (Liška 1949: 25 järgi).

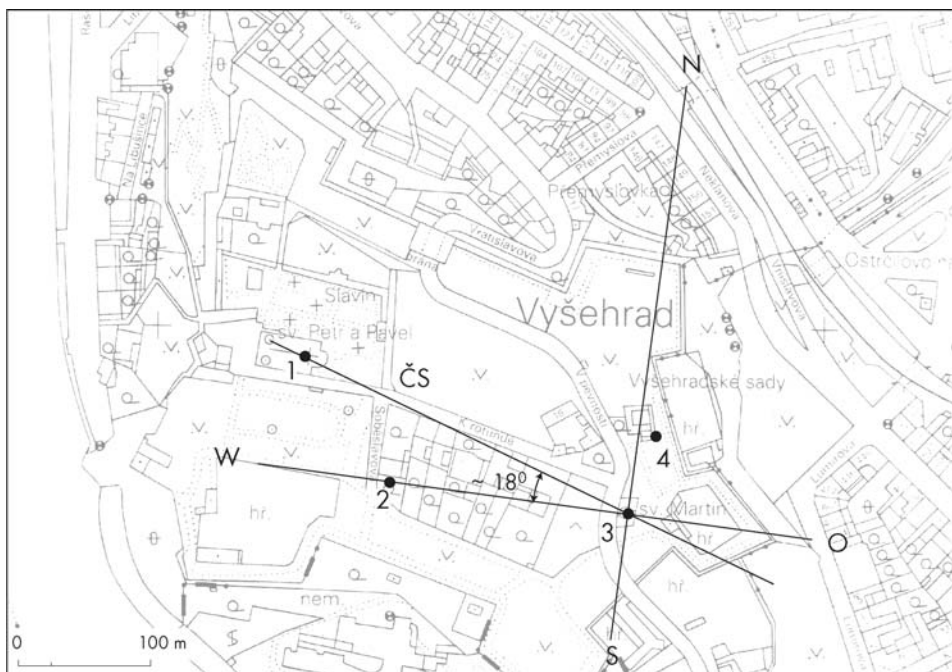
See asub vanade jõe terrasside ääres (joonis 4). Kuigi Vltava veetase oli varakeskajal mõne meetri võrra madalam kui tänapäeval, jõudis jõgi sada aastat kestnud kõrge veetasemega perioodil ka nende terrassideni (vrd Hrdlička 1984; 1994: 179 ja joonis 7a). Selle paiga ligitõmbejõud avaldub veel 12. sajandi teisel poolel, kui sellest ida poole rajati kaugkaubanduse keskusena toimiv Týni kindlustatud kaubahoov (Huml & Dragoun & Novy 1990/1991: 66; Dragoun 1999: 35). Jan Husi mälestusmärgist lõuna poole rajati 1943. aastal veehoidla (Liška 1949: 9 jj). Kuna töödega oli kiire, ei jäänud võimalust korralikeks päästekaevamisteks. Huvitavad leiud siiski dokumenteeriti. Kaevamiskoha lõunaserval leiti jäänused lehtrikujulisest august, mida ümbritses puitpunutisest vooderdis (joonis 6). Säilinud osa suhteline sügavus oli 177 cm, põhja läbimõõt 2,7 m, ülaserfa läbimõõt 4,3 m. Väljakaevajad pidasid seda 12.–13. sajandil kinni aetud kaevuks. Augu keskel leidis jäänuseid tugevatest sammastest, mis olid alumisest otsast siledaks tahutud ja maasse rammitud. Väljakaevajad ei osanud näha nende seoseid millegi teadaolevaga (Liška 1949: 21 ja joonealune märkus 48). Pole võimatu, et tegemist oli astronoomilise kultusrajatisega – umbes samasugusega nagu Pohanskos (Macháček & Pleterski 2000: joonis 3). Varasemast kultuspaigast sai 13. sajandil keskne turuplats (Huml & Dragoun & Novy 1990/1991: 48).

Selle kõrval kõrgub Týni-esine Maarja kirik (joonis 4: 6). Romaani stiilis täpselt dateerimata mitmelöövilise ehitise jäänused leiti praeguse kiriku presbüteeriumist lõuna pool. Osaliselt kasutati neid jäänuseid 13. sajandi teisel poolel kiriku ehitamisel (Dragoun 1997: 152). Vanimat kirikuhoonet võib vaadelda vürstliku hoonetekompleksi peahoonena (Dragoun 1997: 153). Paavsti küm-nise põhjal võib järeldada, et Týni-esine Maarja kirik ja Püha Nikolause kirik olid vanalinna (Staré město) kõige tähtsamad kirikud (Dragoun 1997: 155 jj).

Romaani ajastul võis olla ehitatud ka loodes asuv Püha Nikolause kirik (joonis 4: 4), mida mainitakse kirjalikes allikates esmakordselt 1273. aastal (Dragoun 1997: 149, 1999: joonis 1) ja millest 13. sajandil sai peakirik (Hum & Dragoun & Novy 1990/1991: 65).

Kagust piiras platsi varakeskaegne surnuaed (joonis 4: 7). See dateeritakse 9. sajandi teise ja 10. sajandi esimesse poolde (Bureš 1989; Dragoun 1992, 1997: 152; Čiháková & Dragoun 1997: 59 ja joonis 1: 2).

Kui suur oli Kaprova tänava (Kaprova ulice) tähtsus varakeskajal, pole üheselt selge (Borkovský 1969: 72). Selle tänava olemasolu aga ei kahelda. See viis Vltava koolmekohani, mille olemasolu on mõningad uurijad samuti kahtluse alla seadnud (vrd Huml & Dragoun & Novy 1990/1991: 45, märkus 90). Päästekaevamised metrooehitusel igatahes näitavad, et Kaprova tänav oli sedavõrd tähtis, et see kaeti 13. sajandi esimesel poolel kivilisillutisega (Šírová 1977).

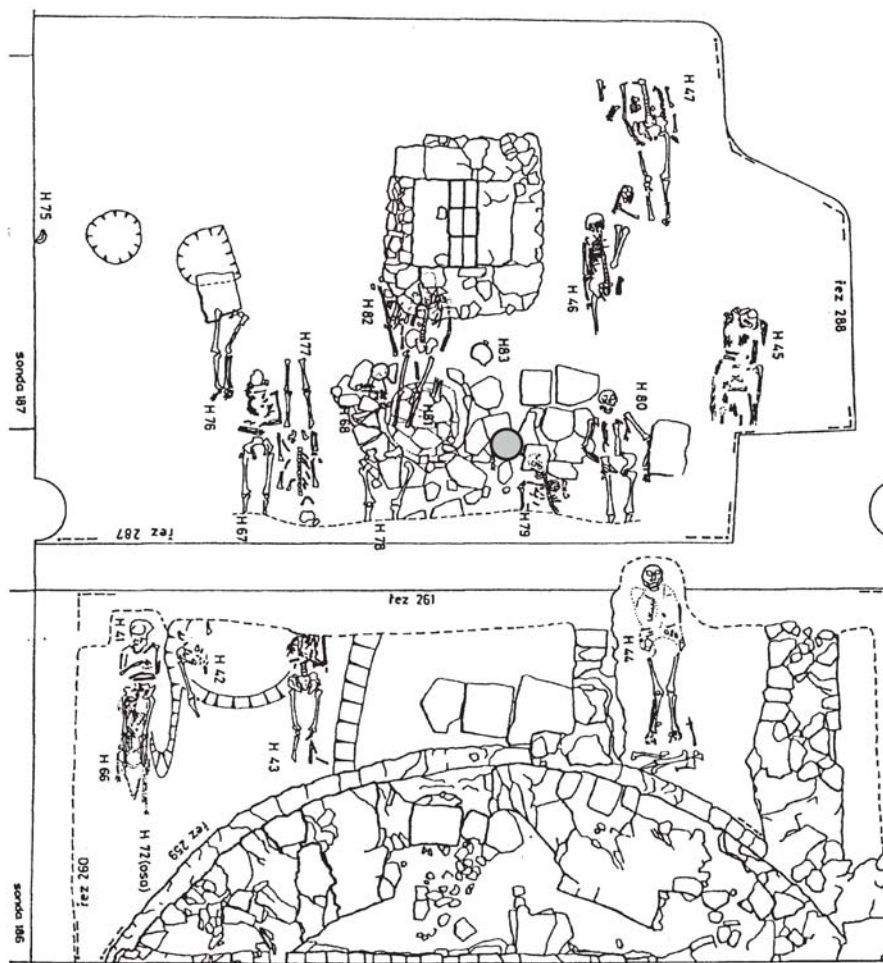
Joonis 7. Vyšehrad. 1 – Kuradisamba algne asukoht; 2 – Püha Laurentiuse kirik; 3 – Püha Martini rotund; 4 – Püha Johannese kirik; CS – Kuradisamba praegune asukoht.

Vyšehrad

Oluline roll on keskaegsetes mütoloogilistes muistendites ka Vyšehradil (Nechvátal 1979). Vanaslaavi kindlus Vyšehrad on Nechvátali (1994: 169) arvates ehitatud 10. sajandi esimesel poolel. Väljakaevatud keraamika uuem analüüs pole nii varast dateeringut siiski kinnitanud. Esindatud servatüüpide variandid viitavad pigem sellele, et intensiivsem asustus tekkis siin alles 11. sajandil (Bartošková 1998: 384). See aga ei välista siiski võimalust, et seda paika kasutati juba varem, kuid sellest ajast on säilinud vähem leide.

Vyšehradi esimese ehitisena olevat 10. sajandi lõpul valminud Püha Laurentiuse kirik (joonis 4: 9; 7: 2; Nechvátal 1994: 168).

Üks vanimaid objekte on ka nn ristimiskaev (baptisteerium), mis asub pea-aegu esimese Peeter-Pauli kiriku pealöövi teljel (3,1 m sellest läänes) (joonis 4: 8; 7: 1; 8; 9). See lehtrikujuline auk on 1,34 m sügav ja kividega vooderdatud. Vooderdis on alumises osas laotud kuivmüüritehnikas, ülemises osas mördiga. Siseläbimõõt on üleval 0,9 m, all kuni 0,67 m. Põhi on sillutatud väiksemate kividega. Vooderdis ulatub 10–15 cm üle noorema surnuaia pinna. Ümber augu lebavad mõned kivid. Kaeviku täidise hulgast leiti hulgaliselt

Joonis 8. Vyšehrad. Peeter-Pauli kiriku siseruumi väljakaevamisplaan (Nechvátal 2000: joonis 3 järgi). Hall punkt – Vratislav II aegne münt. Ilma mõõtkavata.

keraamilisi kilde. Need pärinesid kahest täielikult säilinud, kahest suures osas säilinud ja veel paljudest nõudest. Auk oli jäänud hilisemate haudade alla. Need olid kivivooderdist osaliselt vigastanud. Haudade orientatsioon ühtis Peeter-Pauli kiriku omaga. Süvise põhjaservalt, ühe lõhutud haua piiridest leiti vürst Vratislav II (1061–1086) aegne münt. Säilinud haudades panuseid ei olnud (Nechvátal 2000, eriti lk 323 ja 324, Nechvátal 2001, tekst erineb ainult pisidetailide osas).

Väljakaevajate arvates on tegemist ristimiskaevuga, mis kuulus esimese Peeter-Pauli kiriku juurde. Kiriku ehitamise algus dateeriti aastasse 1070. Vähene kaugus vararomaani basiilika läänepoolsest võlvist arvati olevat tingi-

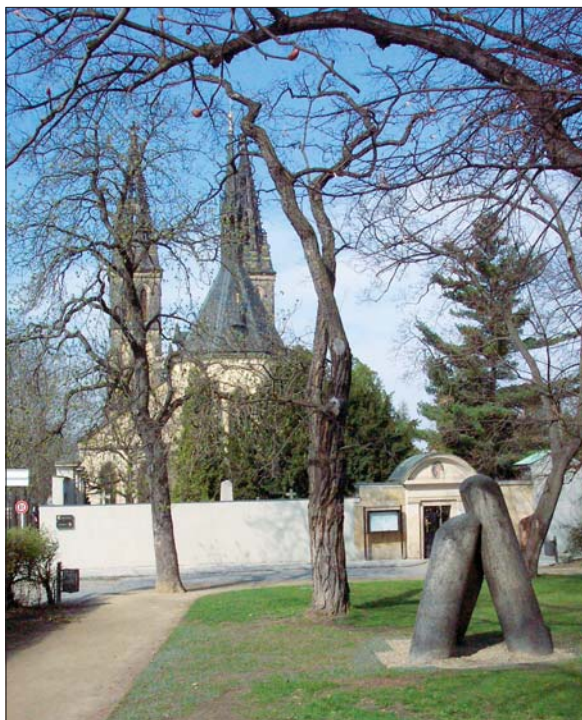
Joonis 9. Vyšehradi Peeter-Pauli kirik. Kivivooderdisega auk. Vaade idast (Nechvátal 2000: joonis 4 järgi).

tud sellest, et ristimiskaev kaotas pärast romaani basiilika väljaehitamise teist etappi umbes 1129. aastal oma senise funktsiooni (Nechvátal 2000, eriti lk 323–325). On arvatud, et seda Vratislavi-aegset münti kasutati oboolina (kaalumünt) ning seda on peetud surnuaia ja kiriku vanemasse perioodi kuuluvaks (Nechvátal 2000: 325).

See tõlgendus ei ole kooskõlas pinnaseleidudega. Hauad lõhkusid “ristimiskaevu” (joonis 8) ja seetõttu ei saa need pärineda samast ajast. “Ristimiskaevust” leitud keraamika analüüs näitab, et selle saab praeguses uurimisseisus dateerida kõige varasemalt 12. sajandi teise poolde (Bartošková 1998: 381, joonis 7). Kuna hauad 68, 78, 81, 82 asuvad otse “ristimiskaevu” salve peal (Nechvátal 2000: joonis 3), on ka need suure tõenäosusega nooremad kui salve täidis. Münti kui üksikleidu ei saa võtta dateerimise aluseks. On võimatu, et münt, hauad, kirik ja “ristimiskaev” pärinevad kõik ühest ajast.

Ka augu tõlgendamisele ristimispaigas kasutatud ristimiskaevuna võib tuua mõningaid vastuväiteid. Augu põhjas olev kuivmüür ei saanud vett pidada. Auk on lehtrikujuline, võrdlemisi kitsas ja sügav (joonis 9), seega ristimiskaevu kohta üsna ebatavalise kujuga. Pole vähimaidki jälgi mingist kaitseehitisest. Seega asunuks ristimiskaev lageda taeva all, mis on samavõrra ebatõenäoline.

Joonis 10. Vyšehrad. Kuradisambas kagust.

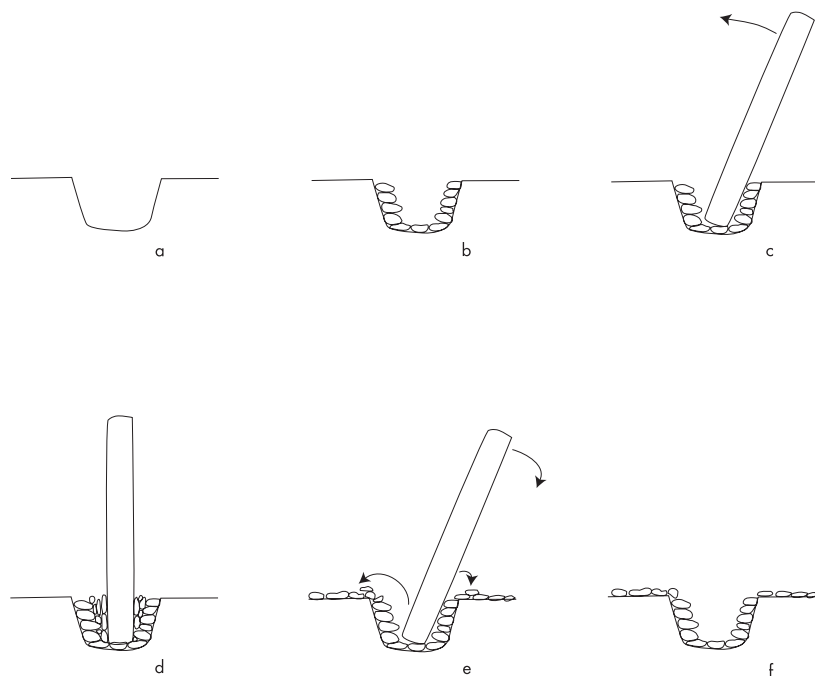
Seetõttu pakume me siinkohal välja alternatiivse tõlgenduse, mis seostub nn Kuradisambaga (Čertův sloup). See kvisammas paikneb praegu kolmeks osaks tükeldatuna Peeter-Pauli kirikust ida pool asuvas pargis (joonis 10). Sammas on valmistatud graniidist. Materjal on pärit Sázava jõe piirkonnast (Kašička & Nechvátal 1992: joonealune märkus 6). Kolme tüki kogupikkus on umbes 7 meetrit, kusjuures iga tüki puhul arvestatakse juurde ka umbes poolemeetri-ne maa sisse jääv osa. Lähimõõt on umbes 0,5 m. Säilinud pealispind on läikivaks lihvitud (joonis 11). Ladina tähed näivad pärinevat hilisemast ajast.

Joonis 11. Vyšehrad. Süvistatud tähed Kuradisambal.

Kuradisammast mainiti kirjalikult esmakordselt aastal 1609. Tol ajal seisis see samm Püha Johannese Pea Maharaiumise kiriku juures asuval surnuaial (joonis 7: 3). Algselt oli see pühitsetud Pühale Ristile. Seal asusid ka turuplats ja keskaegse Vyšehradi linnakese raekoda. Pärast 1620. aastat kaotas linnake oma varasema tähtsuse. 1700. aastal avaldati muistend, mille järgi kurat pidi selle samba Peeter-Pauli kiriku juurde tooma, et preestri hing endale saada. Et ta saabus aga liiga hilja, olevat ta üritanud sambaga kiriku katust sisse visata, mille käigus samm purunes kolmeks tükiks. 17. sajandil viidi samm Peeter-Pauli kirikusse. 1782. aastal käskis keiser Josef II paigutada selle kiriku eesruumi. Alles 1888. aastal pandi samm selle praegusele kohale (Nechvátal 1994: 173; Kašička & Nechvátal 1992: joonealune märkus 6; Svátek 1997: 44 jj).

Sammast on üritatud interpreteerida mitmel moel. Kašička ja Nechvátal kalduvad arvamusele, et tegemist on keskaegse häbipostiga. Nad toovad muu hulgas ära ka etnoloogi ja ajaloolase J. M. Pulci hüpoteesi, mille kohaselt on tegemist vanaslaavi ajamõõtmisambaga. Nad ei ole selle hüpoteesiga nõus, sest vanad slaavlaste polevat selliseid sambaid tundnud (Kašička & Nechvátal 1992: joonealune märkus 6).

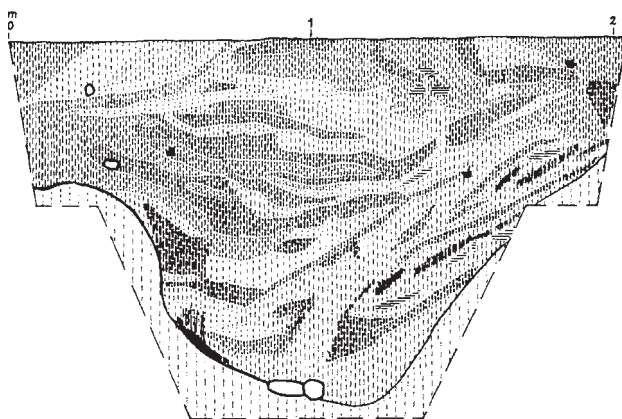

Joonis 12. Kivisamba püstitamine ja ümberlükkamine.

Sázava-äärse Krhanice graniidi tihedus on 2700 kg/m^3 (Klokner & Čuřík 1939: 26). Seitsmemeetrise pikkuse ja 0,5-meetrise läbimõõdu korral on samba kaal 3700 kg. Kui võtta arvesse ka Vyšehradi savipinnase kandevõime (Klokner & Čuřík 1939: 92), läheb samba vundamendiks vaja auku, mille põhja läbimõõt on 0,7 m. See mõõt vastab väga täpselt “ristimiskaevu” põhja läbimõõdule. Augu põhja kivivooderdis oli vajalik samba surve ühtlaseks jaotamiseks laiemale pinnale. Ilma selleta oleks sammast võinud ümber kukkuda. Just nii juhtus mõne aasta eest pärast pikka vihma sadu ühega samba osadest, sest neil puudub praeguses kohas kindel vundament. Augu lehtrikujuline vorm (joonis 12a) oli vajalik samba püstitamiseks – sammast tuli esmalt asetada viltu. Tugeva surve tõttu tuleb augu seinad esmalt kividega vooderdada (joonis 12b). Samba püstitamise ajal ja lõpul kiilutakse samba alumine ots kividega kinni (joonis 12c, d). Kui tahta sammast ümber lükata, tuleb kõigepealt eemaldada samba kinnikiilumiseks kasutatud kivid (joonis 12e, f). Osasid “ristimiskaevust” põhja pool paiknevaid kive võidi kasutada niisuguste kiilumiskividena (vrd joonis 8; 9; 12f).

Seetõttu lähtume oletusest, et nn ristimiskaev oli tegelikult Kuradisamba vundamendiauk. Mõrdi kasutamine augu ülaosas annab tunnistust sellest, et sammast ei saadud püstitada kindlasti enne 9. sajandit. Hiljemalt 12. sajandi teisel poolel lükati sammast ümber ja viidi mujale. Allesjäänud august leitud terved nõud võivad vihjata teatavale kultustoimingule. On võimalik, et sammast kasutati hiljem häbipostina või mõnel muul moel.

Soovime siinkohal tuua veel mõningaid näiteid vanade slaavlaste kultussammaste jälgedest. Groß Radeni ringlinnuse keskelt leiti lehtrikujuline auk (joonis 13), mille sügavus on 1,2 m ja ülaserva läbimõõt 1,6 m. Augu põhjas

Joonis 13. Groß Raden. Profiillõige siseruumi keskpunktis asetsevast süvisest. Lõige XV (Schuldt 1985 joonise 83 järgi).

lebas kaks suuremat põllukivi, mis olid tõenäoliselt kasutusel suure posti tugedena. Ülaserval leidis rohkelt kiilumiskivisid. Väljakaevaja arvates võis tegemist olla tempellinnusega (Schuldt 1985: 78 jj ja joonis 83; Schuldt 1987: 43 jj). Gnieznos Lechi mäel leiti romaani stiilis Püha Jüri kiriku (12. sajandi teine pool) kõrval ja osalt selle all 3,5 meetri kõrgune kivikangur. Kivide vahel polnud üldse liiva. Küll aga leiti sealt mõned savikillud, mis on pärit 8. sajandist kuni 10. sajandi keskpaigast. Kangru keskelt tuli välja suur lehtrikujuline süvend (joonis 14). Autor oletab, et kangur on mingi eelkristlik kultusobjekt (Sawicki 2001: 177 jj, joonis 11). Zbruči jõe ülemjooksul asuva Bogiti linnuse pühamu keskelt kaevati välja kivivooderdise vundamendisüvend (joonis 15). Säilinud läbimõõt 0,5x0,5 m on vastavuses nn Zbruči ebajumalakujuga (0,29x0,32 m) (joonis 16). Pühamu dateeritakse ajavahemikku 10. sajandi lõpust kuni 13. sajandi esimese pooleni (Rusanova & Timoščuk 1993: 34 jj, joonis 24: 3).

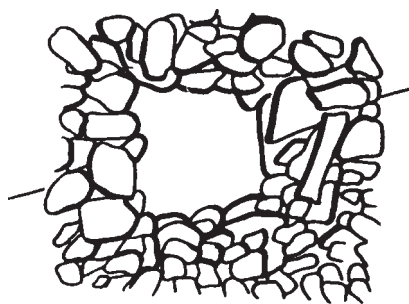
Tähelepanu äratav ka Püha Martini rotund ehk ümarkirik (joonis 4: 10; 7: 4). See paikneb varakeskaegse linnamäe kunagise sissekäigu juures. Sealt viib peatänav piki kindluse peatelge Peeter-Pauli kirikuni (Nechvátal 1994: 172). Püha Martini rotund pärineb 11. sajandist (Huml & Dragoun & Novy

Joonis 14. Lechi mägi Gnieznos. Augu pind 1/99. Kivikonstruktsiooni keskne osa Püha Jüri kiriku lõunaküljel (Sawicki 2001 joonise 11 järgi).

1990/1991: 40). Üks 16. sajandi kirjalik allikas kirjeldab, kuidas välk lõi Püha Martini kirikusse, mis “oli kunagi olnud paganlik” (Ryneš 1992: 144). Ryneš selgitab, et tundmatu päritoluga rotunde peeti tol ajal üleüldiselt paganlikeks. Igal juhul oli veel 19. sajandil käibel muistend, mille järgi Püha Martini kirik seisab kohal, kus enne seda asus paganlik pühamu (Svátek 1997: 39).

Kõik kolm mainitud kirikut (Peeter-Pauli, Püha Laurentiuse, Püha Martini) olid 11. ja 12. sajandil ka kalmistukirikud (Nechvátal 1994: 172).

Joonis 15. Bogit Ukrainas. Pühamu keskel asuv auk (Rusanova & Timoščuk 1993: joonis 24: 3). Ilma mõõtkavata.

Joonis 16. Olesko Ukrainas. Zbruči ebajumalakuju koopia.

Astronoomilised ja kultuslikud struktuurid

Vyšehrad on umbes 40 m kõrgune kiltkivikalju, mis on lame nagu laud. Seetõttu on see hästi sobiv astronoomilisteks vaatlusteks horisondil. Lähtume sellest, et peamõõtepunkt paiknes Püha Martini kiriku juures või selle all (joonis 4: 10). Teine oli Kuradisammas praeguse Peeter-Pauli kiriku piirkonnas (joonis 4: 8). Mõlemad kokku moodustavad sirge, mis on lääne-ida joonest 18° võrra nihkes, langedes nii kokku arvestusliku tõusu- ja loojangupunktiga Praha deklinatsiooni korral. Lääne-ida joonel asuvad Püha Laurentiuse ja Püha Martini kirik (joonis 4: 9, 10).

Joonis 17. Praha Raekoja plats (Staroměstské náměstí). Sirgete q ja r lõikumispunkt Maarja samba juures, q on suund Püha Martini rotundile ja r suund vürstitrooni oletatavale asukohale.

Joonis 18. Praha Raekoja plats (Staroměstské náměstí). Praha meridiaani mälestustahvel. Astronoomilisteks vaatlusteks kasutati ca 400 m lääne pool jesuiitlikus observatooriumis Klementinum asuvat meridiaani.

Sirge p ühendab Püha Martini rotundi Vyšehradi ja oletatava vürstitrooni asukohaga Praha kindluses paiknevast Püha Jüri kirikust ca 15 m loodes (joonis 4). Teine sirge q ühendab Püha Martini rotundi Vyšehradil ja lõikumispunkti sirgega r Raekoja platsil (Staroměstské náměstí) asuvast Husi mälestussambast kagus, umbes seal, kus kunagi seisis Maarja sammas (joonis 17). Sirge q asub täpselt põhja-lõuna joonel ja on täpses vastavuses 1990. aastatel sillutisse paigaldatud tahvlil asuva Praha meridiaani tähisega (joonis 18). Sirge r langeb kokku Kaprova tänavaga (joonis 19) ning läbib eelnimetatud lõikumispunkti ja vürstitrooni oletatavat asukohta (joonis 4: 2, 5). See on lääne-ida joone suhtes ca 17° võrra lõuna poole nihkes, st peaaegu paralleelne Vyšehradil asuva kalendriorientaatoriga. Sealjuures vastab p ja q vahel moodustuv ca 24° nurk selgesti ekliptika kaldenurgale ~23,5°. Ilmselgelt on tegemist ülalkirjeldatud rituaalse nurgaga.

Praha kindluses asuv Maarja kirik ja vürstitrooni oletatav asukoht moodustavad sirge (joonis 4: 1, 2), mis on lääne-ida joone suhtes ca 17° võrra põhja poole nihkes. Koos sirgega r võimaldab see hõlpsasti võrdpäevsuse kuupäeva kindlaksmääramist, sest selle sirge paikneb täpselt nende keskel (joonis 4).

Joonis 19. Praha Kaprova tänav. Selle telg osutab Praha kindluses asuva Püha Jüri kiriku suunas.

Struktuuri metroloogia

Senised uurimused on näidanud, et kultuslik-astronoomilise päritoluga ruumiliste struktuuride paikapanelisel ei kasutatud mitte ainult täiesti täpseid suundi ja nurki, vaid oluline roll oli ka teadlikult valitud sümbolsetel kaugustel (Pleterski 1995; Macháček & Pleterski 2000; Pleterski 2002). Saame oma rekonstruktsioonide õigsust kontrollida ka sel moel. Juba Bořivoj Nechvátal (1994: 173) viitab asjaolule, et Vyšehradi kindluse ehitamisel kasutati vana böömi pikkusmõõtu *provazec* (nöör) = ca 30 m (Podolský 1933; Sedláček 1932).

Püha Martini rotundi ja Püha Laurentiuse kiriku vahemaa on ca 180 m = 2x3 *provazec*'i, Kuradisamba algse asukoha ja Püha Martini rotundi vahekaugus ca 270 m = 3x3 *provazec*'i (joonis 4). Sama pikk vahemaa on Praha kindluses asuval Maarja kirikul ja vürstitrooni ole-

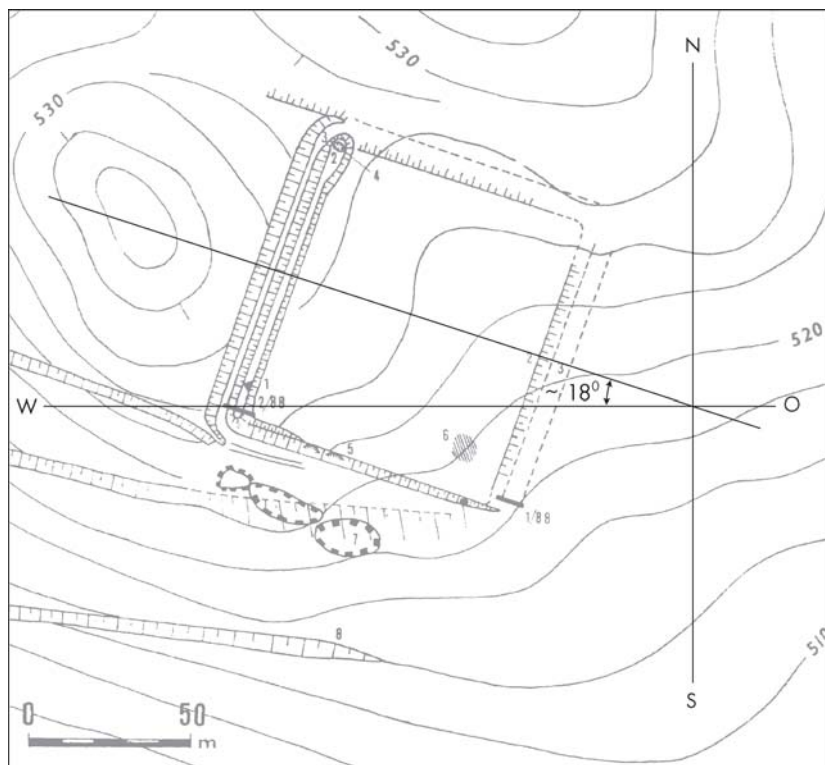
tataval asukohal – ca 270 m = 3x3 *provazec*'i. Nimetagem edaspidi seda vahemaad “Vyšehradi kauguseks”.

Püha Martini rotund on Raekoja platsil (Staroměstské náměstí) asuvast löikumispunktist ca 2700 m kaugusel, see vastab 10 Vyšehradi kaugusele.

Vürstitrooni oletatav asukoht on Raekoja platsil (Staroměstské náměstí) asuvast löikumispunktist ca 1500 m kaugusel, mis vastab 10x5 *provazec*'ile. Kuna 10 on 2x5, esineb siin mütoloogiliste numbrite 2, 3, 5 kordamine.

Dateerimine

Ühtne struktuuride süsteem viitab ka selle enam-vähem üheaegsele tekkimisele. Alumist ajalist piiri ei ole meil võimalik kindlaks teha. Teadmine päikese 18-kraadise nurgaga tõusu- ja loojangupunktist oli Böömimaal olemas juba

Joonis 20. Bělčice (Waldhauser & Fröhlich 1992 joonise 2 järgi).

esiajal, näiteks esineb seda juba Bělčice lähedal asuvate La-Téne kultuuri ajastust pärit nelinurksete kaitserajatiste (joonis 20) juures (Waldhauser & Fröhlich 1992: joonis 2). Ka Kuradisamba oletatav püstitamine 9. sajandil ei anna meile kindlat ajalist pidepunkti, sest samal kohal võis enne seda seista ka mõni puust vähemvõimas sammas. Ülemise ajalise piiri seab kristlike kirikuehitiste rajamise algus vanade kultuslike mõõtepunktide kohale või kõrvale. See protsess algas juba Maarja kiriku ehitamisega Praha kindlusesse ja lõppes hiljemalt 12. sajandil.

Arutelu

Kui küsime endalt, milliste sakraalsete sfääride juurde Praha mingid osad kuulusid, on meil vastuse leidmisel abiks Jan Peiskeri (1928) uurimus. Topograafilisi struktuure uurides suutis ta kindlaks teha, et kahe antagonistliku jumala sfääre lahutas üldjuhul vesi. Vyšehrad, Raekoja plats (Staroměstské

náměstí) ja Praha kindlus (joonis 4) sobivad väga hästi kokku ülalkirjeldatud (1. peatükk) kolmeosalise struktuuriga. Raekoja plats koos kaevu, Maarja kiriku ja Püha Nikolause kirikuga (laevnike kaitsepühak) vanal vanalinna kaldapealsel on seostatav naise-vee-jumaluse sfääriga. Praha kindluses asuvad Děvín, Strahov ja Püha Jüri kirik viitavad ktoonilise jumaluse sfäärile. Chrasteni kindlus ning Püha Peetri ja Pauli kirik Vyšehradil seevastu viitavad taevase jumaluse sfäärile (nende nimede sümbolse tähenduse kohta vt Peisker 1928; Katičić 1988; Pleterski 1996, Slika 16).

Tõlkinud Reet Hiimäe

Kommentaar

¹ Originaal: Pleterski, Andrej & Mareš, Jiří J. 2003. Astronomische Grundlagen einiger frühmittelalterlichen Kultstellen in Praha. *Studia Mythologica Slavica* 6, lk 9–35.

Kirjandus

Banaszkiewicz, Jacek 1986. *Podanie o Piaście i Popielu: studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bartošková, Andrea 1998. Vyhodnocení keramiky ze stratigraficky nejstarších poloh na Vyšehradě. Auswertung der keramik aus den stratigraphisch ältesten Lagen auf Wyschehrad. *Památky archeologické* 89, lk 365–387.

Belaj, Vitomir 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.

Boháčová, Ivana 2001. Das archäologische Areal auf dem III. Hof der Prager Burg und seine Bedeutung für die Erforschung der Chronologie Mittelböhmens im frühen Mittelalter. Galuška, Luděk & Kouřil, Pavel & Měřinský, Zdeněk (toim). *Velká Morava mezi východem a západem*. Spizy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno, lk 69–75.

Boháčová, Ivana & Frolík, Jan 1991. Nové archeologické prameny a počátky Pražského hradu. *Archeologické Rozhledy* 43, lk 562–576.

Borkovský, Ivan 1939–1946. Hrob Bojovníka z doby knížecí na Pražském hradě. *Památky archaeologické* 42. Nové řady ročník 9–16, lk 122–132.

Borkovský, Ivan 1969. *Pražský hrad v době přemyslovských knížat*. Památníky naší minulosti 6. Praha: Academia.

Bureš, Michal 1989. Praha 1 – Staré Město. *Výzkumy v Čechách 1986–1987*, lk 150.

Čiháková, Jarmila & Dragoun, Zdeněk 1997. Nástin vývoje podhradí Pražského hradu do poloviny 13. století. *Archeologické Rozhledy* 49, lk 56–64.

Dragoun, Zdeněk 1992. Praha – Staré Město, obv. Praha 1. *Výzkumy v Čechách 1988–1989*, lk 124.

Dragoun, Zdeněk 1997. Zur Frage der Früchmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der Prager Altstadt. Kubková, Jana (toim). *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi. Praha: Peres, lk 149–159.

Dragoun, Zdeněk 1999. Schema der Entwicklung von selbständigen befestigten anlagen in Prag bis Mitte des 13. Jahrhunderts. Durdík, Tomáš (toim). *Castrum Bene 6. Burg und Stadt, Praha*, lk 33–40.

Frolík, Jan 1994. Prague Castle and its Hinterland. Comments on Its Beginnings and Initial Developoment. Fridrich, Jan (toim). *25 Years of Archaeological Research in Bohemia*. Památky archeologické. Supplementum 1. Prague, lk 158–162.

Frolík, Jan 1995. Bemerkungen zum Studium frühmittelalterlicher Keramik aus komplizierten stratigraphischen Situationen. Poláček, Lumír (toim). *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice II*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 4, lk 107–118.

Frolík, Jan 1999. Die Mittelböhmischen Burgstätten und ihre Rolle in den Anfängen des Tschechischen Staates. Moździoch, Sławomir (toim). *Centrum i zaplecze we wczesno-średniowiecznej Europie środkowej*. Spotkania Bytomskie III. Wrocław, lk 69–76.

Frolík, Jan & Maříková-Kubková, Jana & Růžicková, Eliška & Zeman, Antonín 2000. *Nejstarší sakrální architektura Pražského Hradu*. Výpověď archeologických pramenů. Castrum Pragense 3. Praha.

Furlan, Metka 1995. Stol. Bezljaj, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika P–S*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, lk 319–320.

Hrdlička, Ladislav 1984. Outline of development of the landscape of the Prague historical core in the Middle Ages. *Archeologické Rozhledy* 36, lk 638–652.

Hrdlička, Ladislav 1994. The Archeological Study of the Historical Centre of Prague: 1969–1993. Fridrich, Jan (toim). *25 Years of Archaeological Research in Bohemia*. Památky archeologické. Supplementum 1. Prague, lk 174–184.

Huml, Václav & Dragoun, Zdeněk & Novy, Rostislav 1990/1991. Der archäologische Beitrag zur Problematik der Entwicklung Prags in der Zeit vom 9. bis zur Mitte des 13. Jahrhuderts und die Erfassung der Ergebnisse der historisch-archäologischen Erforschung Prags. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 18/19, lk 33–69.

Kašička, František & Nechvátal, Bořivoj 1992. Středověký Vyšehrad v romantických představách dalších generací. *Královský Vyšehrad*, lk 187–198.

Katičić, Radoslav 1988. Nachlese zum urslavischen Mythos vom Zweikampf des donnergottes mit dem Drachen. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 34, lk 57–75.

Klokner, František & Čuřík, František 1939. Statické tabulky. Technický průvodce 19/II, Praha: SNTL.

- Konečný, Lubomír Jan 1978. Emporové rotundy s válcovou věží. *Umění* 26, lk 385–413.
- Kranzmayer, Eberhard 1958. *Ortsnamenbuch von Kärnten* II. Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 51. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- Liška, Antonín 1949. Z minulosti Staroměstského náměstí. *Pražskou minulostí* I. Praha: Pražské nakladatelství, lk 7–40.
- Macháček, Jiří & Pleterski, Andrej 2000. Altslawische Kultstrukturen in Pohansko bei Břeclav (Tschechnische Republik). *Studia muthologica Slavica* 3, lk 9–22.
- Müllner, Alfons 1900. Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten IV. *Argo*. Zeitschrift für krainische Landeskunde 8, lk 10–16.
- Nechvátal, Bořivoj 1979. Der Vyšehrad und die Alten böhmischn Sagen. Rapports du III-e Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 septembre 1975. Tome I, lk 563–572.
- Nechvátal, Bořivoj 1994. The Archaeological Study of Vyšehrad: 1969–1993. Fridrich, Jan (toim). *25 Years of Archaeological Research in Bohemia*. Památky archeologické. Supplementum 1. Prague, lk 168–174.
- Nechvátal, Bořivoj 2000. Raně středověké baptisterium na Vyšehradě. *Archaeologia Historica* 25, lk 323–334.
- Nechvátal, Bořivoj 2001. Nález baptisteria před západním průčelím raně románské basiliky sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. *Královský Vyšehrad* II, lk 218–228.
- Peisker, Jan 1928. Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja? *Starohrvatska prosvetja* 2, lk 5–36.
- Pleterski, Andrej 1996. Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. *Zgodovinski časopis* 50, lk 163–185.
- Pleterski, Andrej 2002. Pravno-kultne strukture v prostoru Alternerdinga na Bavorskem. *Studia Mythologica Slavica* 5, lk 19–41.
- Podolský z Podola, Simeon 1933. *Knjažka o Měrách Zemských A. D. 1683*. Praha (kritische Ausgabe).
- Přichystal, Antonín 1998. Problém kamenného útvaru Králův stůl u Velehradu z pohledu geologa. Nekuda, Rostislav & Inger, Josef (toim). *Ve službách archeologie. Sborník k 60. narozeninám RNDr. Vladimíra Haška, DrSc.* Spisu Archeologického ústavu AV ČR Brno 10, lk 261–269.
- Rajchl, Rostislav 1995. Astronomické prvky v orientaci spojnic kostelů z předvelkomoravského a velkomoravského období v oblasti Uherského Hradiště. *Slovácko* 37, lk 129–138.
- Rusanova & Timoštšuk 1993 = Русанова, Ирина & Тимошук, Борис. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Архэ.
- Sawicki, Tomasz 2001. Badania przy kościele św. Jerzego w Gnieźnie. Kurnatowska, Zofia (toim). *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*. Poznań: Wydawnictwo Poznań.

Schuldt, Ewald 1985. Gross Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg. *Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 39. Berlin: Akademie-Verlag.

Schuldt, Ewald 1987. *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden*. Bildkataloge des Museums für Ur- und Frühgeschichte. Schwerin.

Sedláček, August 1923. *Paměti a doklady o staročeských mírách a vahách*. Praha: Nakl. České akademie věd a umění.

Shupecki, Leszek Paweł 1994. *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Svátek, Josef 1997 [1883]. *Pražské pověsti a legendy*. Praha-Litomyšl: Paseka.

Šírová, Marie 1977. Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu v Praze 1, Kaprová ul. Trasa metra, staveniště stanice Staroměstská. Richter, M (toim). *Středověká archeologie a studium počátků měst*. Sborník příspěvků přednesených na celostátní konferenci středověkých archeologů v Hradci Králové, 22.–27. září 1975. Praha: Československá akademie věd, lk 216–219.

Tilak, Bál Gangādhara 1987. *Arktická pradomovina Veda*. Biblioteka istok-zapad 6. Beograd: Književne novine.

Tomková, Kateřina 1997. Noch einmal zu den Anfängen der Prager Burg. Kubková, Jana & Klápště, Jan & Ježek, Martin & Meduna, Petr jt (toim). *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetáňkovi. Praha: Peres, lk 630–638.

Třeštík, Dušan 1998. *Počátky Přemyslovců*. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha: Lidové noviny.

Waldhauser, Jiří & Frölich, Jiří 1992. Čtyřúhelníkové valy u Bělčic na Blatensku v jižních Čechách. *Archeologické Rozhledy* 44, lk 637–645.

Summary

Astronomic motivation for some early mediaeval cult-places in Prague

Andrej Pleterski, Jiří J. Mareš

Key words: archaeoastronomy, cult-places, Early Middle Ages, landscape ideogram, old faith, Prague, ritual mathematics

The authors present a structure of cult points in Prague which was used during the Early Middle Ages and till the 12th century partially destroyed as well as partly substituted during some churches. The structure was composed on the basis of astronomical and ritual principles. The former present a sun calendar, where the St. George's feast day (23th April, one month after the spring equinox) denotes the

beginning of the year. The latter principles led the authors to determine the use of a ritual angle, ritual measuring units and their multiples. The entire structure is thus also a well planned ideogram. It's ideological core is the age-old belief in three fundamental forces of nature (heaven-sun-fire, earth, water), which humans help to maintain in balance by carrying out a series of ceremonial deeds. Constructing the landscape ideograms is one of them. The right time of ritual deed is of extreme importance. To match the time the elementary knowledge of astronomy was needed.

Tunguusi fenomeni kajastus evenkide rahvapärimuses ja teaduslikes hüpoteesides

Natalja Dmitrijeva, Vitali Romeiko

Teesid: 30. juunil 1908. aastal toimus Siberi keskosas Jenissei parempoolse lisajõe Podkamennaja Tunguska lähisel iseäralik looduskatastroof, millele ei ole tänini seletust leitud. Et teist sellesarnast inimälu talletanud ei ole, pakub see sündmus veel sajand hiljemgi ohtralt mõtisklusainet. Tunguusi fenomeniks, katastroofiks, nähtuseks jne nimetatud sündmust hakati uurima alles 20 aastat pärast selle toimumist. Teema pakub teadlastele põnevat mõtisklusainet veel tänapäevalgi. Kõige eredama jälje on aga sündmus jätnud selle piirkonna põliselanike, evenkide ellu ja pärimusse. Tunguusi fenomeni kajastust nii evenkide maailmavaatelistes arusaamades kui ka teaduslikes hüpoteesides artikkel käsitlebki.

Märksõnad: evengid, evengi folkloor ja mütoloogia, meteoriit, Tunguusi fenomen

30. juunil 1908. aastal põrkas planeet Maa kokku kosmilise kehaga, mille mass oli suurem kui miljon tonni. Siberi keskosas (plahvatuse epitsentri koordinaadid 60°53'10" põhjalaiust, 101°53'45" idapikkust) toimunud plahvatus ja selle tohutust jõust põhjustatud suured purustused said tuntuks Tunguusi fenomenina. Sündmuse tunnistajaiks olid Tunguusi taiga põliselanikud, evengid.

Evengid ja nende pärimus

Evengid (omanimetused evenk, tunguus, oorotšen *оорочен* sõnadest *оор* – põder ja *итэ* – inimene) on Kesk- ja Ida-Siberi põlisrahvas. Nad räägivad Altai keelkonna tunguusi-mandžu rühma kuuluvat evengi keelt. Evengi rahvuse võiks kanda Guinnessi rekorditeraamatusse: kuigi rahvaarv on kõigest 30 000, on nad hõivanud uskumatult suure territooriumi – Jenisseist Kamtšatka ja Põhja-Jäämerest Hiina piirini. Iga evengi kohta on maad umbes 25 ruutkilomeetrit (Tugolukov 1988: 525).

Evengid on üks maailma vanimaid rahvusi. Praeguseks on tehtud kindlaks, et nende kultuur ulatub juurtega neoliitikumi ja selle ajalugu on kestnud vähemalt viis tuhat aastat.

Evengid on looduslapsed ega erista ennast loodusest, nad teavad selle saladusi. Neid kutsutakse taigaradade jäljeküttideks. Paljud evengi suguvõsad pidasid oma tootemloomaks hunti, nähes selles tugevat ja väga omapärast looma. Ükski evenk ei jätnud tähelepanuta äkitsi vanemlikust hoolest ilmajäänud hundikutsikaid. Evengid on tuntud kui võrratud jahimehed, kelle käes muutused vibu ja nooled eriti täpseks relvaks. Nende nool tabas märki kolmesaja meetri pealt ja pärast seda paigutas peremehekäsi ta hoolikalt tagasi kasetohust nooletuppe – järgmise võiduka lennuni. Evenkidel olid ka erilised luust viledega nooled (nn laulvad nooled) loomade peibutamiseks. Sadade aastatega kujunes neil välja väga huvitav jahieetika. Esimesel sügisjahil tapetud looma liha andsid jahimehed sugulastele, jätmata endale ainsamatki lihapala. Arvati, et selline käitumine tagab suguvõsale alati täiskõhu ja jahiõnn jääb püsima.

15. ja 16. sajandil õppisid evengid põtru kasvatama, muutudes maailma kõige põhjapoolsemateks loomakasvatajateks. Põder tähendas evenkidele nii toitjat kui ka transpordivahendit, isegi valvurit. Põdra elutsükli sügav mõistmine määras mitte üksnes evenkide olme, vaid ka nende maailmavaate, sh originaalse maiseid ja kosmilisi algeid ühendava mütoloogia.

Tuntud põhjaalade asjatundja ja folklorist Ivan Suvorov (1914–1972), evengi etnograafilise materjali ja folkloori koguja, oli vaimustatud nende kujundkeeltest, vanasõnade ja kõnekäändude rohkusest, kõikvõimalike märkide ja ennetest ning rahvajuttude küllusest, samuti imelisest improvisatsioonioskusest, s.t võimest luua käigult laule eluviisile lähedastel teemadel.

Uurides evenkide olmet, traditsioone ja kombeid leidis Ivan Suvorov müütide ja rahvajuttude seast pajatusi sellest, kuidas taevavaim Agdõ inimeste peale vihastas ja saatis neile kaela oma tulenoole Pektrume (*Пектрымэ*) (Suvorov 1976: 35–38).

Agdõ (*Агдѣ*, pikne) on kõue ja välgu peremees. Evengid kujutasid Agdõd taevase vanamehena, kes kevadel ärgates tulerauaga tuld raiub, sellepärast kärgatab maa peal kõu, aga sädemevälgud lendavad kurjade vaimude pihta. Teiste versioonide kohaselt on Agdõ väike tantsiv olend, kellel on karupea, inimese keha ja kotka tiivad või tulisilmadega lind, kelle lennust kärgatab kõu ja silmad pilluvad välke.

Tunguusi-mandžu mütoloogias esineb palju tähelepanuväärseid maailmaloomise ja maailma ülesehituse kosmoloogilist ideed sümboliseerivaid tegelasi.

Buga (*Буҕа*, ka Buva, Boa) tähistab kogu ümbritsevat ruumi: universum, maailm, maa, taevas, ilm. Buga tähendab ka kõrgemat olevust, kes juhib loodusjõude, taigaelu, loomi ja inimsugu.

Evenkide ettekujutuse kohaselt jaguneb Buga kolmeks kihiks: ülemiseks, see on taeva kohal (sinna pääseb taevaava – Põhjanaela – kaudu), keskmiseks ja alumiseks, kuhu kuuluvad maalõhed ja neelukohad vees.

Universumi perenaine *Buga musin* esineb evenkide meelest kas emapõdrana, metsiku põdrana või vana küüruvajunud naisena, kes tunneb inimeste ja loomade hingi.

Djabdar (*Дябдар*) on hiidmadu, kes osales maailma loomises: koos mammuti Seliga kuivendas ta maad, rajades oma kehaga jõesängid.

Mangi (*Мангй*, Mani) on esivanem, vägilane-jahimees. Ta esines hiiglasliku karuna, kes jälitab päikese röövinud taevast põtra, karu või emakaru.

See süžee selgitab päeva ja öö vaheldumist ning tähtede päritolu: jahimees ja põder või karu (emakaru) on Suur Vanker, aga jahimehe suusajalg Linnutee.

Seveki (*Сэвэки*, Heveki, Ševeki, Sevki) on maa, loomade ja inimeste looja, ülemise maailma peremees, inimeste ja põtrade kaitsja.

Pärimuse kohaselt olid alguses ainult vesi, Seveki ja tema vanem vend Hargi. Seveki võttis põhjast veidi mulda (eri variantides tõid selle kaur, sõtkas või konn Bahha), laotas selle veepinnale ja jäi magama. Soovides maad hävitada, hakkas Hargi seda venna alt välja sikutama, kuid üksnes venitas selle niipalju välja, et maapind saavutas praegused mõõtmed. Loonud kivi ja puu, käskis Seveki neil kasvada, kuid nood hakkasid vaidlema, kes saab kõrgemaks, ja hakkasid peaaegu taevast toetama. Siis tõmbas Seveki käega liigse maha, ja sellest ajast peale kaljud varisevad, aga põua käes vaevlevad puud hakkavad kuivama ladvast.

Seli (*Сэли*, Helir, Holir) on mammut, universumi looja Seveki abiline, kes osales maa loomises. Koos mao Djabdariga (mõnes versioonis nende kokkupõrke käigus) kuivendas Seli maa, kangutades välja liiva, savi ja kive, mis muutusid tasandikeks, mägedeks ja kaljurahnudeks. Seejärel langesid Seli ja Djabdar maa alla, muutudes alumise maailma sissepääsu kaitsvateks vaimudeks.

Heglen (*Хэглэн*) on Suure Vankri personifikatsioon. Enamasti kujutatakse Hegleni päikese röövinud hiigelsuure taevase põdrana või vasikaga emapõdrana, keda jälitab vägilasjahimees Mani, Tšan Tšii, Tšahhintölan (*Манн, Чан чий, Чахинтылан*) või kolm jahimeest (näiteks kett, evenk ja venelane).

Jaht, mille jäljed on taevas nähtavad Suure Vankri ja Linnuteena (jahimehe jälg), selgitab päeva ja öö päritolu. Müüdis põikas jahimehe tulistami-

sest ehmunud põdravasikas kõrvale ja kukkus taevaava – Põhjanaan – kaudu maale, andes alguse maistele põtradele.

Tšolbon (Чолбон) on taevane jumalus, Veenuse personifikatsioon või pere-meesvaim. Ta esineb hommiku- ja õhtutähe kujul. Evengid peavad Tšolbonit võimsaks ja ähvardavaks jumaluseks (sel ajal kui ta on taevas, ei tohi nt jutustada muinasjutte).

Agdõ kuulub šamanistlike abivaimude hulka. Arvati, et šamaanid võisid saata Agdõ võõrasse suguvõssa.

30. juunil 1908. aastal Siberi taiga kohal toimunud katastroofi tõlgendasid evengid just jumal Agdõ viha väljendusena. Jutte meteoriidi langemisest täiendasid evengid fantastiliste oletuste ja ebausul põhinevate lisandustega, kuid sündmust ennast kujutatakse üsna täpselt ja tõepäraselt.

Evengist teejuhi Nikolai Andrejevitš Kotšeni mälestustest:

“Kui Agdõ tulistas, püüdsin ma lõunapoolsel Tšunal kala. Vaatan, isegi silmadel hakkas valus, aga taevas lendab ümara peaga tulenool. Selle taga tolknep justkui sulgedest saba... pärastpoole seda enam näha ei olnud. Mingi kõu kõmises, ja veel... mitu korda. Torm tõusis. Vesi hakkas jões loksuma – kord vajus vastu üht kallast, kord vastu teist. Hakkasin kartma. Jätsin paadi ja võrgud, jooksin tšummi. Vaatan, mu tšummi ei olegi – tuul viis minema...”

“Aga kas sa Pektrumed ennast ka oled näinud?” küsis temalt Ivan Suvorov.

“Kuidas siis ei ole... nägin. Lendas taevas madalal-madalal metsa kohal ja tulistas tihti-tihti. Aga kui kukkus, tulistas veel kõvemini... Oi, ei hakka pikemalt rääkima. Aksiri kuuleb, saab jälle pahaseks...” (Suvorov 1976).

Ivan Suvorov on üles kirjutanud ka evenkide mõistatusi Tunguusi meteoriidist:

Lendas, kukkus, maa värises. Mõistata.

Tuli kukkus taevast, mets langes maha. Mõistata.

Tuli kukkus maa peale – tulekahi algas. Mõistata.

Tuli meil kärgatas, teises kohas müristas, pärast lendas kusagile mine-ma. Mõistata.

Tuli lendas mööda taevast, metsisena kloksus, valge tee jättis järele. Mõistata.

Tuld vaatasime – veidi pimedad olime. Mõistata.

Mis juhtus 30. juunil 1908?

Umbes kell seitse hommikul kohaliku aja järgi hakkas päikese suunast paistma suur tuline boliidikera. Selle lend oli grandioosne. See liugles mööda taevast Ida-Siberi tohutu ala kohal Leena ja Podkamennaja Tunguska jõe vahel kagust loodesse. Ulatudes peaaegu saja meetrini ja jättes enda järel valge suitsuse saba, läbis ta maa atmosfääris mitme minutiga peaaegu 770 kilomeetri pikuse tee.

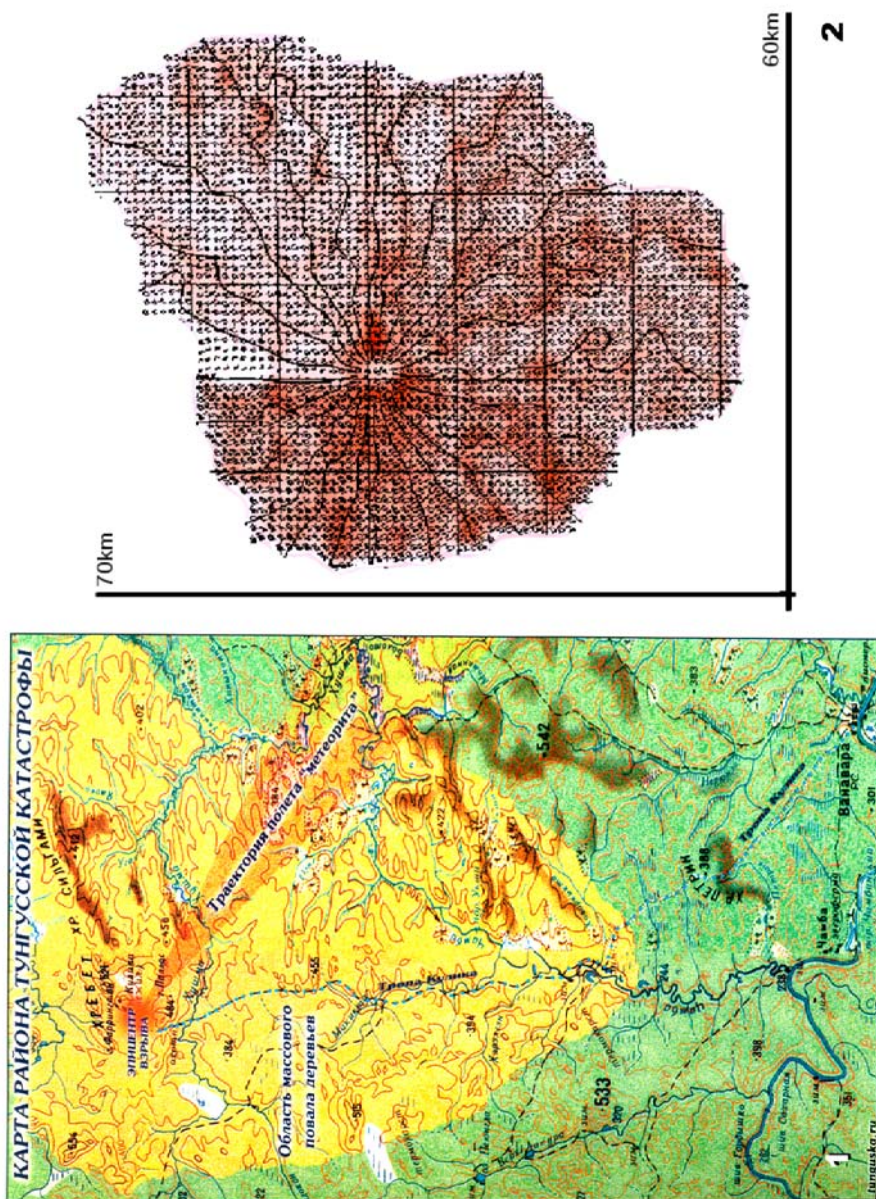
Inimesed, kes jälgisid boliidi lendu pilvitus taevas, sattusid pimestavast eredast valgusest ja kõmisevast helist õudusse. Kõige rohkem hirmutas teadmatust. Kõminat oli kuulda peaaegu tuhande kilomeetri kaugusele. Kosmilise tulnuka lend lõppes tohutu plahvatusega inimtühja taiga kohal umbes 5–10 kilomeetri kõrgusel (Voitsehkovski & Romeiko 2008: 8–19).

Kosmilise katastroofi elavateks tunnistajateks said väikese Vanavara nimelise asula elanikud ja need vähesed rändevengid, kes asusid taigas. Katastroofiline plahvatus oli peaaegu silmapilkne. Ere purpurne valgus kattis taeva. Mõne sekundiga murdis plahvatuslaine 30–40 kilomeetri raadiuses maha metsa, hävisid loomad, said vigastada inimesed.

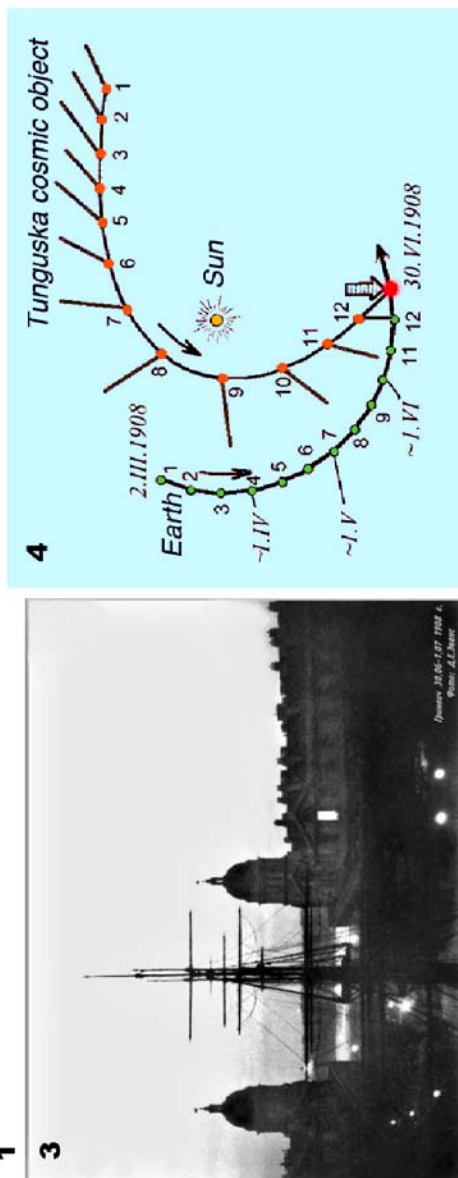
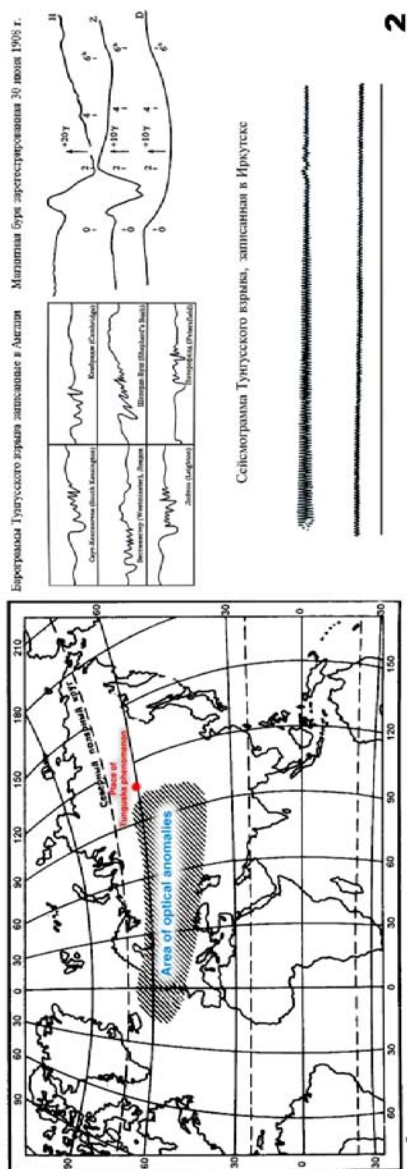
80 miljoni puu üldine häving mingi imeliku kujundina, mis kaugelt meenutab liblikatiibu, kattis rohkem kui 2150 ruutkilomeetrise ala (joonis 1: 1; 1: 2). Võrdluseks: Moskva pindala on umbes 1000 ruutkilomeetrit. Plahvatuse trotüülekivalent oli eri hinnangutel 10–40 megatonni (Romeiko 2006: 65).

Soojuskiirguse toimetel lahvatas samaaegselt kümnete kilomeetrite ulatuses ümberringi põlema taiga. Alanud tulekahi hävitas sellegi vähese, mis oli plahvatuse järel alles jäänud. Umbes 30 kilomeetri ulatuses toimus pinnase osaline ümbermagnetiseerumine. Üksnes plahvatuse ülalt tulnud lööklaine epitsentris jäid seisma põlenud puutüved, tüükad ilma kunagiste lopsakate ladvakroonideta. Seda paika hakati nimetama telegraafimetsaks. Pärast plahvatust muteerusid taigas taimed ja putukad, kiirenes puude kasv, muutus pinnase keemiline koostis ja füüsilised omadused (Voitsehkovski & Romeiko 2008: 144–155).

Plahvatus kutsus esile maavärina, mida oli tunda Irkutskis, Toshkendis (Taškent), Tbilisis ja Saksa linnas Jenas. Irkutski meteoroloogiaobservatooriumis registreerisid seismomeetrid esmakordselt teadusajaloos meteoriidilöögi tõukeid. Maavärin algas kell 00.17,11 maailmaaja järgi. Lööklaine jõudis observatooriumisse 2,5minutilise hilinemisega. Maakera ümber tiiru teinud lööklaine registreerisid mitmed meteoroloogiaobservatooriumid (joonis 2: 1). Akustilised nähtused levisid rohkem kui miljoni ruutkilomeetri suurusel alal

Жоонис 1. Объекти лангемиссуунд (1) ja kahjustuste ulatus (2).

Joonis 2. Tähteldatud optilised (1) ja magneetilised (2) anomaaliad. Greenwitschi valged vööd (3) 30.06-1.07.1908. Foto D. Evans. Objekti ja Maa orbiidid (4).

umbes 800 kilomeetri raadiuses. See sündmus võrdus kohaliku ökoloogilise katastroofiga.

Tunguusi boliid põhjustas ka tuntavaid muudatusi Maa magnetväljas. Irkutskis täheldatud imelik magnetitorm kestis umbes 3,5 tundi ja meenutas paljuski tuumaplahvatuse järel tekkivat segadust (joonis 2: 2). Nähtavasti kaasnemisid sellega anomaalsed virmalised maakera magnetilise pooluse vastaspunktis lõunapooluse läheduses Erebase vulkaani juures, kus sel ajal töötas Briti-Austraalia ekspeditsioon Ernest Henry Shackletoni juhtimisel.

Ööl vastu 1. juulit, nagu ka järgnevatel öödel, võis lääne-idasuunal Atlandi ookeani läänerannikult Kesk-Siberini ja põhja-lõunasuunal Toshkendist Sankt-Peterburgini rohkem kui 12 miljoni ruutkilomeetri suurusel ajal jälgida Maa atmosfääri valgustatust ja helkivaid ööpilvi (Sada aastat 2008: 65). Taevaskendas nii tugevasti, et mõnes piirkonnas ei suutnud inimesed uinuda. Paljudes Saksa, Suurbritannia ja Venemaa linnades võis öösiti vabalt lugeda ajalehte. Taeva heledus ületas spetsialistide hinnangul tavapärase sadu kordi, paljudes kohtades isegi tuhandeid kordi (joonis 2: 3). Näiteks Greenwichis pildistati südaööl sadamat. Taani astronoom Torwald Kohl tegi kohemaid kindlaks valgusanomaaliade olemuse. Juba 4. juulil 1908. aastal kirjutas ta: "...oleks soovitatav saada teada, kas viimasel ajal ei ole Taani kohal või kusagil mujal nähtavale ilmunud mõni väga suur meteoriit" (Kohl 1908: 239).

Kuma ei ilmunud taevasse kohe pärast plahvatust, vaid alles 13–15 tundi pärast seda, kui kosmiline keha oli maaga kokku põrganud. Seda fakti ei ole suudetud selgitada tänini.

Tunguusi fenomeni uurimisest

Esimesed teated suure Siberi boliidi kohta olid üsna vasturääkivad. Ülem- ja Alam-Tunguska vaheline ala oli 20. sajandi alguses alaasustatud ja raskesti ligipääsetav, mistõttu andmed toimumust imbusid Vene impeeriumi keskusse aastatega. Hoolimata sündmuse ammususest sai ajaga selgeks, et meteoriit kukkus alla kusagil põhjas Angara taga.

Selle teate vastu hakkas huvi tundma Venemaa Teaduste Akadeemia meteoriitikakomitee sekretär Leonid Kulik. 1927. aastal suundus ta Kesk-Siberisse ekspeditsioonile otsima ebatavalise meteoriidi võimalikku langemiskohta (joonis 1: 3). Läbinud rasketes tingimustes sadu kilomeetreid nii hobustel kui ka jalgsi, jõudis L. Kulik kaugesse Vanavara asundusse. Suundunud väikese rühmaga taigasse, avastas ta peagi purustuste jäljed. Sõites parvel edasi mööda Hušmo jõge, avastas ta plahvatuse epiotsentri. Vigastatud puud

Joonis 3. Püstised puutüved epitsentri lähedal. Foto E Krinov 1929.

Joonis 4. Leonid Kuliku ekspeditsiooni liikmed meteoriidiaine otsinguil Suslovi lehtrit kaevamas. Foto E Krinov 1929.

ümbritsesid ringina süvendit, mille keskel seisis põlenud ja surnud mets. Soovarustes leidis L. Kulik lehtreid, mille läbimõõt ulatus 70 sentimeetrist 50 meetrini ja sügavus oli kuni neli meetrit. Ta oli veendunud, et need on meteoriidikildude kukkumisläbimõõdud. Kahe järgneva ekspeditsiooni käigus tehti nn Suslovski lehtreis meteoroorse aine otsimiseks väljakaevamisi (joonis 1: 4). Deflektor-magnetomeetri abil uuriti läbi põhjapoolne turbalasund ja lõunapoolse soo süvend. Hiljem tehti paigast aerofoto, kuid meteoriiiti ei leitudki (Romeiko 2006: 18).

Paik, mille kohal katastroof toimus, on väga ebatavaline. Katastroofipiirkonna kosmosefotol on näha iidse rohkem kui 200 miljoni aasta eest tekkinud vulkaani rõngasstruktuur. Selle läbimõõt on ligi kümme kilomeetrit. Keerulised geoloogilised olud raskendavad oluliselt kosmilise ainese identifitseerimist Tunguusi katastroofi piirkonnas. Tihtilugu toob pinnase erosioon kaasa mitmesugused geokeemilised ja gaasilised anomaaliad ja teatud elementide kontsentratsiooni muutumise.

Tunguusi fenomeni uurimise katkestas Teine maailmasõda, Leonid Kulik hukkus Moskva all. Pikaks ajaks katkesid ka otsingud ja Siberi katastroof hakkas vajuma unustuse hõlma. Kuid 12. veebruaril 1947. aastal kukkus Venemaa territooriumile Kaug-Itta Sihhote-Alini mäestiku piirkonda umbes 100 tonni kaaluv raudmeteoriiit, mille uurimine andis osaliselt tõuke ka uuteks töödeks Tunguusi nähtuse uurimisel.

Joonis 5. 20 kilomeetri kaugusel epitsentrist võib praegugi leida jälgi toimunud katastroofist. Foto V. Romeiko 2007.

Leonid Kulik kaldus pooldama meteoriidiplahvatuse hüpoteesi, mis paljude teadlaste toetusel käibis 1958. aastani. Selle kohaselt oli Tunguusi kosmiline keha tavaline väga suur raud- või kivimeteoriit. Uurimise käigus selgus, et meteoriidihüpotees ei suuda selgitada nähtusi, mis olid jälgitavad nii katastroofihetkel kui ka hiljem:

- miks lõhkes meteoriit nagu kõige võimsam lõhkeaine, ja kuhu kadus selle aines (teatavasti ei ole seda tänapäevani mitte grammigi leitud);
- kuidas said tekkida optilised anomaaliad tuhandete kilomeetrite kaugusel kukkumiskohast ja kuidas on nad seotud meteoriidiga;
- miks kiirenes epitsentris taimede kasv;
- millega seletada kohe pärast plahvatust ionosfääris tekkinud magnetismi efekti?

Erinevaid hüpoteese

1950. aastatel seletati NSV Liidu Teaduste Akadeemias Tunguusi katastroofi põhjusi väikese komeedi tuuma lõhkemisega. See hüpotees põhjendas täielikult kosmilise plahvatuse puudumist nii katastroofi epitsentris kui ka sellest eemal. Reservatsioonidega sai selgituse ka optiliste anomaaliade olemus. Oletati, et komeedi aines hajus atmosfääri ülemistes kihtides, põhjustades öötaeva helendamist. Tänapäeva teadlased leiavad komeedijälgi katastroofi piirkonna turbaladestustes, kus on täheldatav suurenenud nikli-, koobalti-, seatina- ja hõbedasisaldus. Turbakihi mineraalses osas on ülekaalus naatrium, tsink, raud, kaltsium ja kaalium, meenutades keemiliselt koostiselt komeedi spektreid (Voitsehhovski & Romeiko 2008: 10).

Julge teoreetiline hüpotees kuulub Venemaa Teaduste Akadeemia akadeemikule Samvel Grigorjanile, kes osundas, et komeedi jääne tuum, kus on peidus tohutud energiavarud (massi ja kiiruse poolest), võis vabalt tungida atmosfääri ja seal laguneda (Sada aastat 2008: 32–34).

Miks siis ei avastatud komeeti, mille mass oli ligi miljon tonni, varem, enne Maani jõudmist? Komeedi orbiidi trajektoori teoreetilised arvutused andsid sellele küsimusele vastuse: Tunguusi kosmiline keha liikus Maa suunas Päikese poolt ja sellepärast ei olnud teda Maalt näha (joonis 2: 4).

Tunguusi ainese seose komeedi Enke orbiidiga töid välja nõukogude astronoom Igor Zotkin ja slovaki astronoom Lubor Kresak. Tuginedes pealtnägijate tunnistustele ja langetatud metsa konfiguratsioonile arvestas Igor Zotkin välja Tunguusi boliidi ruumilised karakteristikud. Selgus, et see lendas meie juurde Sõnni tähtkujust, täpsemalt taeva laotuse samast piirkonnast, kust igal aastal 30. juunil langevad Maa atmosfääri meteorid – beeta-tauriidid, mille

esivanem on komeet Enke. Oletatakse, et 30. juunil 1908. aastal kukkus Maale üks komeedi Enke tuumatükk (Romeiko 2006: 60–61).

Sama populaarne on tänapäeval ka Tunguusi plahvatuse tuumahüpotees, mille all peetakse silmas kõiki tehnoloogilisi ideesid, mis konstateerivad mingi tuumakütust kasutava lennumasina plahvatust ja purunemist. Tavaliselt kuuluvad selliste aparaatide hulka kosmoseraketid, -sondid, ufod jne. Hüpoteeside autorid kahtlustavad, et kosmoseaparaat täitis Maal uurimisülesannet, kuid sattus ühel või teisel põhjusel avariisse, mis tõi kaasa laeva ja meeskonna hukkamise.

Hüpoteesi, et katastroofikohal sattus avariisse planeetidevaheline kosmose-laev, mis oli lennanud Maale Marsilt, esitas kõige esimesena kirjanik Aleksandr Kazantsev ulmejutustuses "Plahvatus". Mootorites kasutatava tuumakütuse plahvatus selgitas nii meteoriiditükkide puudumist kui ka mõistatuslikke ilminguid, mida kohalikud olevat justkui näinud (näiteks vee ülitugev loksumine, nagu põletav vesi, helendavad kivid, kohalike inimeste haigus jne). Tema ütles ka esimesena välja oletuse, et plahvatus toimus õhus, mitte maapinnal, sest katastroofikohal ei leitud suurt lõhkekraatrit.

Aleksandr Kazantsevi ideel oli kosmosetehnika tormilise arengu ajajärgul tõsine ühiskondlik vastukaja ja see tõmbas kohe ligi paljusid entusiaste. 1958. aastal siirdus taigasse kosmoselaeva jäänuste otsingutele esimene omaalgatuslik kompleksekspeditsioon (OKE, vene keeles *1-я Комплексная самостоятельная экспедиция, КСЭ*). Piirkonna vaatllemisel maalt ja õhust ei ilmnenud mingeid tehnogeense katastroofi ainelisi jälgi. Ei avastatud ka radioaktiivse saastatuse jälgi, mida oleks võinud seostada kosmoselaeva avarii tagajärgedega (Romeiko & Tšitšmar 2004: 63–71).

OKE osalised on töötanud juba ligi pool sajandit. Üks ekspeditsiooni juhte on Tomski Riikliku Ülikooli bioloogia ja biofüüsika instituudi direktor professor Gennadi Plehhanov. Igal aastal sõidavad kümned inimesed taigasse, et näha, teada saada ja mõista, milline oli Tunguusi fenomen. 1950. aastate lõpu välitööde esimeseks tulemuseks oli pinnases kosmilist päritolu kvartsklaasi ja magnetiiti sisaldavate mikroskoopiliste aineosakeste (kerakeste) avastamine. See oli argument komeedi hüpoteesi toetuseks, kuivõrd komeedi tuuma koostisse kuuluvad lisaks jääle ka kosmilise tolmu osakesed.

OKE liikmed on aastate jooksul avaldanud mitu monograafiat, kümme temaatilist kogumikku, üle viiesaja teadusartikli, teist samapalju populaarteaduslikke artikleid, on korraldatud kümneid konverentse ja ekspeditsioone.

Tuumahüpoteesi täiendas Uurali geofüüsik Aleksei Zolotov, kes uuris katastroofipiirkonda ning sooritas hoolikad teoreetilised arvestused. Analüüsides kosmilise tulnuka liikumistingimusi ja plahvatuse iseloomu, tuli ta järel-

dusele, et Tunguusi kosmiline keha võis lõhkeda üksnes sisemise energia arvel, s.t see võis olla tehislilik.

Arendades Lincoln La Pazi teooriat Tunguusi meteoriidi antiainelisest päritolust esitasid Ameerika teadlased Clyde Lorrain Cowan ja hilisem Nobeli preemia laureaat Willard Frank Libby oma hüpoteesi Maa kokkupõrkest antiainemassiga, mille tagajärjel toimus annihilisatsioon ja vabanes väga suur kogus tuumaenergiat (Voitsehhovski & Romeiko 2008: 192–193). See idee omandas ootamatult suure populaarsuse nii kogu maailmas kui ka Nõukogude Liidus ning Leningradi teadlased eesotsas Abram Joffe nimelise tehnoloogiainstituudi direktori akadeemik Boriss Konstantinoviga alustasid tööd Tunguusi meteoriidi antiainelise päritolu idee kallal.

Tunguusi probleemi lahendamiseks tehtava Vene ja välismaa entusiastide töö käigus avanevad katastroofi uued üksikasjad, tekivad uued oletused, leitakse uusi huvitavaid objekte. Plahvatuse põhjustatud võib olla epitsentri lähistel asuv Tšurgimi juga. Itaalia teadlaste arvates on Tunguusi meteoriidi oletatav kukkumispaik Tšeko järv.

Kokkuvõtteks

Veebilehe www.tunguska.ru andmetel on aastate jooksul Tunguusi katastroofi põhjuste kohta püstitatud kümneid hüpoteese. Neist on peamised:

- komeet (30,5%),
- meteoriit (28,3%),
- tuumakatastroof (8,5%).

Tunguusi probleemi suurim asjatundja, meteoriitide komitee kaastööline Igor Zotkin analüüsis teadaolevaid hüpoteese, mida praeguseks on 77, neist on seotud

- meteoriidiga 28,
- tehnoloogiaga 14,
- komeediga 11,
- geofüüsikaga 10,
- antiainega 8,
- religiooniga 3,
- sünteetiliselt 3.

Tunguusi nähtuse päritolu käsitlevate vaatepunktide ülevaade pakub mitte üksnes 1908. aasta sündmuse teaduslikke hinnanguid, vaid ka läbilõike inimfantaasiast, puhuti koguni huumorimeelest:

- Õnnetuse põhjustas hirmus jumal Agdō, kes saatis tulenoole Pektrume, mis hävitas taiga ja tappis palju loomi (kohalikud elanikud, evengid).
- 30. juunil pörkus Maa kokku kosmilise tolmu pilvega (1908. aastal Felix de Roy ja 1932. aastal Vladimir Vernadski).
- Plahvatuse põhjustas atmosfääri lennanud meteoriidi poolt õhku paisatud loodusliku gaasi detonatsioon (Dmitri Timofejev).
- Plahvatus on seotud keravälgulaadse võimsa elektromagneetilise pöörisega vallandumisega maasügavusest (V. Salnikov).
- Plahvatust seletatakse hüübinud päikeseplasma rebenemisega, mis kutsus esile veerand kuupkilomeetrise mahuga mitme tuhande keravälgu tekkimise ja seejärel plahvatamise (M. Dmitrijev, V. Žuravljov).
- Purustused taigas tekitas kokkupõrge “musta auguga” (Albert A. Jackson, Michael Ryan).
- Plahvatuse kutsus esile lasersignaal, mis tuli Maale Luige tähtkuju 61. tähe planeetidesüsteemi tsivilisatsioonilt (G. Altov, V. Žuravljov).
- 30. juunil 1908. aastal lõhkes Tunguusi taiga kohal komeet, mida oli tabanud võõra planeedi kosmoselaev (J. Lavbin).
- Tunguusi plahvatus sarnaneb planeedi Phaeton saatusega. Võimalik, et katastroofikohal plahvatas ufo (Feliks Ziegel).
- 1908. aasta sündmusi saab seletada aja tagasipöörduva kuluga, s.t mitte kosmoselaeva maandumisega Maal, vaid selle stardiga. Tulnukad teisest planeedisüsteemist, kus aeg kulgeb meie omaga vastupidiselt, laskusid Maale ja põhjustasid Tunguusi katastroofi. Laeva ei suudeta katastroofikohast leida lihtsalt sellepärast, et seda ei ole seal juba ammu (A. ja B. Strugatski, *Esmaspäev algab laupäeval*).
- Tunguusi plahvatuse kutsusid esile Nikola Tesla katsetused. Katsetati elektrilainete energia ülekandmist kauguste taha. Tesla kinnitas, et suudab valgustada R. Piri teed põhjapoolusele. Proovides seda teha ta eksis oma arvutustes (A. Gordoni telesaade).
- Tunguusi fenomen on maist päritolu, s.t see tekkis väikeste kosmiliste kehade kokkupuutest Maa pinnaga väga ammu, aga 1908. aastal “tuli tagasi”. Sel juhul on võimalik, et selle on juba leidnud D. F. Afinogenov 1970. aastate alguses Stoikovitši mäel, mis asub plahvatuse epitsentris (A. Belkin, S. Kuznetsov).

1995. aastast kuulutati Tunguusi katastroofi piirkond riiklikuks biosfääri kaitsealaks, kuhu kuulub ka Leonid Kuliku uurimispiirkond, esimeste teadlaste ehitiste ajalooline kompleks. Tunguusi kaitsealal viiakse läbi pinnaseuurimise-, botaanika-, zoologia- ja ökoloogia-alaseid teadusuuringuid, samuti tehakse tõsisist tööd, uurimaks Siberi taiga arengut ja taastumist pärast looduslikke,

kosmilisi ja maiseid katastroofe. Viimastel aastatel on Tunguusi plahvatuse epitsentrit külastanud jaapani, ameerika, poola, itaalia, tšehhi, saksa ja bulgaaria teadlased ja turistid.

Tunguusi taiga varjab mitmeid mõistatusi ja saladusi. Võimalik, et ta paelub veel aastaid teadlasi, seiklusteotsijaid ja lihtsalt uudishimulikke.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kirjandus

Kohl, Torwald 1908. Über die Lichterscheinungen am Nachthimmel aus dem Anfang des Juli. *Astronomische Nachrichten* 178 (4262).

Romeiko & Tšitšmar 2004 = Ромейко, Виталий & Чичмарь, Владимир. *Тунгусский метеорит. Поиски и находки (из опыта школьных экспедиций города Москвы)*. Москва: МИОО.

Romeiko 2006 = Ромейко, Виталий. *Огненная слеза Фэтона. Эхо далекой Тунгуски*. Путеводитель сталкера. Москва: Вече.

Sada aastat = *International Conference "100 Years since Tunguska Phenomenon: Past, Present and Future. June 26–28. Abstracts. Moscow. 100 лет Тунгусскому феномену: прошлое, настоящее, будущее*. Международная конференция. 26–28 июня. Тезисы докладов. Москва (http://smerdyachee.ucoz.ru/_ld/0/8_abstract_all.pdf – 25. aprill 2011).

Suvorov 1976 = Суворов, Иван. Некоторые воспоминания очевидцев тунгусского падения. *Вопросы Метеоритики (Проблема Тунгусского метеорита)*. Томск: Изд-во ТГУ, 1976, lk 35–38.

Tugolukov 1988 = Туголуков, Владиллен. Эвенки. Бромлей, Юлиан (peatoim). *Народы мира*. Историко-этнографический справочник. Москва: Советская энциклопедия, lk 525.

Voitsehkovski & Romeiko 2008 = Войцеховский, Алим & Ромейко, Виталий. *Тунгусский метеорит. 100 лет великой загадке*. Москва: Вече

Summary

The Reflection of the Tunguska Phenomenon in Evenk Folk Tradition and Scientific Hypotheses

Natalia Dmitrieva, Vitali Romeiko

Key words: Evenk folklore and mythology, Evenks, meteorite, Tunguska phenomenon

On 30 June 1908, a so far unexplained peculiar natural disaster occurred in central Siberia, in the vicinity of the River Podkamennaya Tunguska, the right tributary of Yenisei. As the human memory cannot recall a similar happening, the Tunguska catastrophe provides abundant food for thought even a century later. The investigation of the Tunguska phenomenon commenced only 20 years after the event. The relevant subject matter continues to be exciting for the researchers of today. Yet, the most vivid impression is left on the life and folklore of the Evenks – the indigenous people of the area. The article focuses on how the Tunguska phenomenon has been reflected in the world-view related understandings and scientific hypotheses of the Evenks.

In 1995, the area of the Tunguska catastrophe was designated as the national biosphere reserve, including the Leonid Kulik's research zone, the historical building complex of the first researchers.

Soil investigation, botanical, zoological and ecological research is conducted in the Tunguska reserve, and researchers have put much effort into investigating the development of taiga, and its revival following natural, cosmic and terrestrial catastrophes.

Muinasobservatooriumite jälgedel – mõnest arheoastronoomia probleemkohast¹

Tõnno Jonuks

Teesid: Artiklis käsitletakse kriitilises võtmes arheoastronoomiat kui marginaaliseerunud teadusharu. Käsitletud on nn halbu näiteid, et tuua välja metodoloogilised põhjused, miks arheoastronoomiat ei peeta tõsiseks teaduseks. Väljatoodud näited on küll valminud amatööride poolt, kes on siiski akadeemilise teaduse taustaga, samuti on näited ilmunud akadeemilises vormis. Seega on tegemist käsitletustega, millel on suur potentsiaal jõudmaks tavainimeste teadmisse ning mis võivad kujundada nende maailmapilti. Samas on seni puudunud vastavate käsitletuste kriitika täielikult ning alljärgnevas püütaksegi analüüsida nende käsitletuste probleemkohti ja tuua mõned üldistused, miks nii veidrate tulemusteni on jõutud.

Märksõnad: allikakriitika, arheoastronoomia, arheoloogia, arheomütoloogia, astronoomia, kiviaiad, lohukivid

Nii arheoloogia kui astronoomia paeluvad oma salapärasusega paljusid. Käsitledes ajaliselt kauget aega, kuid tõlgendades meie minevikku, meie esivanemate tegusid, nende mõtteid ja uskumusi, on arheoloogia tihtipeale kontrollimatu ja tõestamatu. Kirjalike ja jutustavate allikate puudumine jätab ohtralt ruumi spekulatsioonidele, kus meie oletused mineviku inimeste mõtete, kultuurilise tausta ja teadmiste kohta ongi vaid *tõenäolisemad* või *ebatõenäolisemad*. Mõnevõrra sarnane on ka astronoomia, käsitledes nii ruumiliselt kui ka ajaliselt kaugeid objekte, mida me ei saa vahetult “katsudes” uurida ning mis lisaks on enamasti ka emotsionaalselt märgilised – päikese ja kuu, eriti nende varjutuste, samuti mõnede tähtede või tähtkujude kasutamine on levinud mitte üksnes arheoastronoomilistes tõlgendustes, vaid neil on oma kognitiivne mõju peaaegu kõigile inimestele. Kuid lisaks puhtemotsionaalsele efektile on nii tähtede vaatlus kui veel enam päikese ja kuu liikumine taevakaarel olnud minevikus ja ka tänapäeval oluliseks märguandeks põlluharijale, ajastamaks kündi ja külvi või ka üldisemalt, et arvata aega. Seega on astronoomiliste

allikate kasutamine mineviku tõlgendustes igati vajalik, kuid pahatihti eiratud valdkond.

Arheoastronoomiat, mis mõlemat distsipliini ühendab, on Eestis võrreldes mitme teise alldistsipliiniga kasutatud üsnagi pikka aega (vt uurimisloost pike-malt Kuperjanov 2003, 2005; Kõiva 2006). Pea poolt sajandit võiks ju pidada igati soliidseks uurimisperioodiks, mille käigus kujuneb välja nii uurijaskond kui ka metoodika. Kahjuks see aga nii läinud ei ole ning arheoastronoomia on jäänud vaid üksikute uurijate teemaks või taandunud lausa marginaalseks valdkonnaks, millega tõsised uurijad ennast siduda ei tihka. Olgu öeldud, et hoolimata tohutust buumist 1970.–80. aastatel on arheoastronoomia teinud tagasikäigu oma populaarsuses ka sellistes kuulsates kantsides nagu Inglismaa, Prantsusmaa jne, mille megaliitrajatisi on traditsiooniliselt tõlgendatud just astronoomilise lähenemise vaatepunktist. Miks see nii on toimunud, on kindlasti palju komplekssem küsimus, mida ei ole võimalik siin analüüsida. Vaatan alljärgnevalt mõnda näidet arheoastronoomilistest lähenemistest Eestis ja analüüsin neid ennekõike soovist vaadata, miks on kahe distsipliini omavaheline kokkuviiimine nii raske ja miks on arheoastronoomial “veidriku” kuulsus. Artikli lõpetuseks proovin ka tähelepanu pöörata mõnede aspektidele, millele nii arheoloogid kui astronoomid võiksid edaspidi tõlgendusi välja pakudes mõelda.

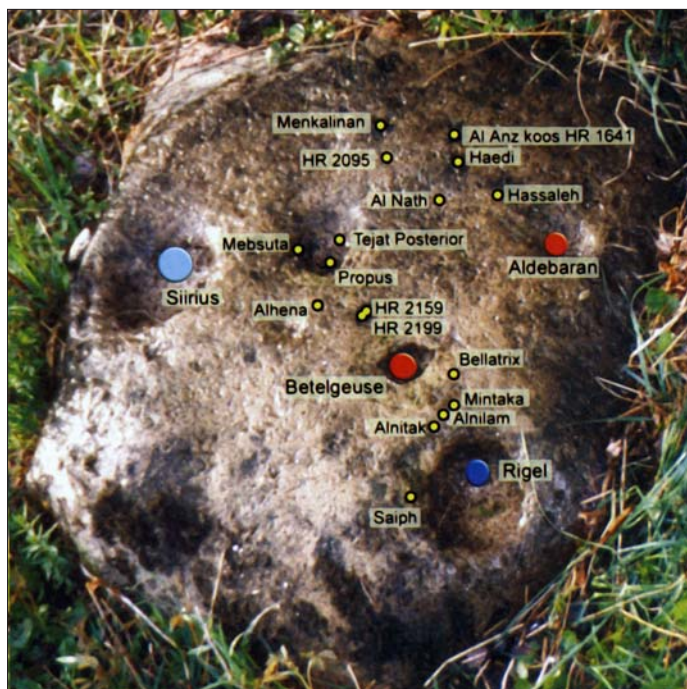
Olgu öeldud, et esinen arheoloogi positsioonilt ja vaatan alljärgnevat eelkõige “professionaalse kretiini” pilguga, mistõttu võivad näited ja nende analüüs tunduda esmapilgul ka liiga kriitilised. Kriitiliseks muudab analüüsi ka see, et olen välja valinud nn halvad näited, mis üldisemast taustast esile keruvad. Samas on selliste värvikate näidete põhjal võimalik kergemini ja illustreeritsemalt juhtida tähelepanu metodoloogilistele kitsaskohtadele, mis on ka käesoleva artikli põhiteemaks (vrd ka Insoll 2004). On selge, et värvikalt kummalisi näiteid leidub palju ja igas teadusdistsipliinis. Selles artiklis on valitud välja need, mille autoriteks on akadeemilise taustaga uurijad või mis on avaldatud teadusajakirjanduses; seega on need näited, mis vähemalt formaalselt püüdleval akadeemilisele staatusele ja millel seetõttu on ka tugevam mõju ühiskonnale. Kuna näitejuhtumid on kõik avaldatud eesti keeles ja käsitlused on lihtsalt kättesaadavad, siis võib arvata, et tegemist on üsna kergesti populaarteaduslikuks hinnatavate teostega, mille mõju on märksa laiem kui tavalistel akadeemilistel uurimistel. See võiks ka põhjendada käesoleva artikli mõnevõrra kriitilisemat alatooni ja üksnes “halbade” näidete analüüsi.

Arheoastronoomilistest uurimustest populaarseimad on kaks suunda, millest üks tegeleb taevavaatluste kohtade e observatooriumitega, teine aga mütooloogiaga. Viimane suund, Eestis domineerivam etnoastronoomia (Eisen 1919, Masing 1998, Lõugas 1996, vt lähemalt Kõiva 2006), tegeleb valdavalt suulise

pärimusmaterjaliga (= müüdiga). Uurimissuuna põhiküsimused keerlevad maailmapildi uurimise ümber, analüüsitakse tähtkujusid, nende rahvapäraseid nimesid ning allikmaterjalist tulenevalt on tegemist valdavalt lähiminekliku uurimisega. Mitmeid astronoomiaga seotud müüte on püütud dateerida ka kaugemale minevikku, kasutades selleks arheoloogia abi (nt Berezkin 2005).

Arheoloogile põnevamad on kindlasti mineviku observatooriumid. Neid on võimalik arheoloogiliste meetoditega uurida, paigutada ajalisse konteksti ning oletatavate observatooriumite tõlgenduste põhjal uurida laiemalt perioodi inimeste mõttemaailma. Lähemalt vaadates leiab aga observatooriumitõlgendustes mitmeid probleeme. Kuna Eesti minevikumaterjal megaliite, kaljukunsti ja muud klassikalist, mida observatooriumina tõlgendada, ei paku, siis on taeva-vaatluskaartidena kasutatud lohukive. Lohkude arvu ja paigutuse järgi on püütud oletada enamasti nende seost kuuvarjutuste ennustamisega (Lauringson 1982, Eelsalu 1982, 1985; vt lohukivide uurimisest üldisemalt Tvauri 1997). Ajastule iseloomulikku tõlgendust lohukivide seotusest kuuvarjutuse arvutamisele on kasutanud Heino Eelsalu (1985: 36): “Et varjutused ei oma tähtsust igapäevaelus, siis võis nende ennustamine olla vajalik ainult kas lihtsalt tarkade autoriteedi kindlustamiseks või hirmu tekitamiseks vaenlastes, meie juhul siinsete alade põliskasukates². Need ei tarvitsenud midagi teada varjutuste seaduspäradest ja nagunii pelgasid varjutusi. Targad võisid anda nõu vaenuretkede või muude operatsioonide ajastamiseks just varjutuse ohu ajale.” Siiski on enamasti sellised tõlgendused jäänud marginaalseteks, kuna tõestusmaterjali spekulatsioonideks napib. Samuti ei näi valdav enamik kividest sobivat arheoastronoomiliste tõlgendustega (Tvauri 1997: 17). Nii ongi kasutatud vaid süsteemi sobivaid üksiknäiteid, mille põhjal on tehtud üldistusi laiemalt lohukivide traditsiooni kohta. Üksikjuhtudel on püütud lähtuvalt lohukude paigutusest kui kunagise taevakaardi rekonstruktsioonist dateerida lohukude valmistamisega. Efektse näite sellise lähenemise kohta leiame ühe Pärnu jõe äärsel kivil tõlgendusest, kus kivil olevaid süvendeid seostati Siriuse, Betelguse, Aldebarani ja Rigeli (Rohtla 2004). Tähtede kaasaegne paigutus lohukudega ei ühtinud, küll aga sobitusid lohud tähtede paigutusega 122 000 aastat tagasi, viimasel jäävaheajal ning artikli lõpetuseks ongi leitud, et augud on kivisse raiutud sel ajal ning kogu kivi tõlgendati taevakaardina, mil selle lohukudesse võidi panna värvilisi kivikesi, mis oleksid markeerinud vastavaid tähti (joonis 1).

Avaldatud fotode järgi otsustades ei ole aga tegemist mitte tehislõhkudega vaid loodusliku graniidikristallide väljapudenemisel tekkinud süvenditega kivil. Arvestades ka süvendite alt laienevat kuju on tehiskult selliseid väga keeruline teha. Kuid kivimärkide dateeringuga seondub ka teine probleem – nimelt

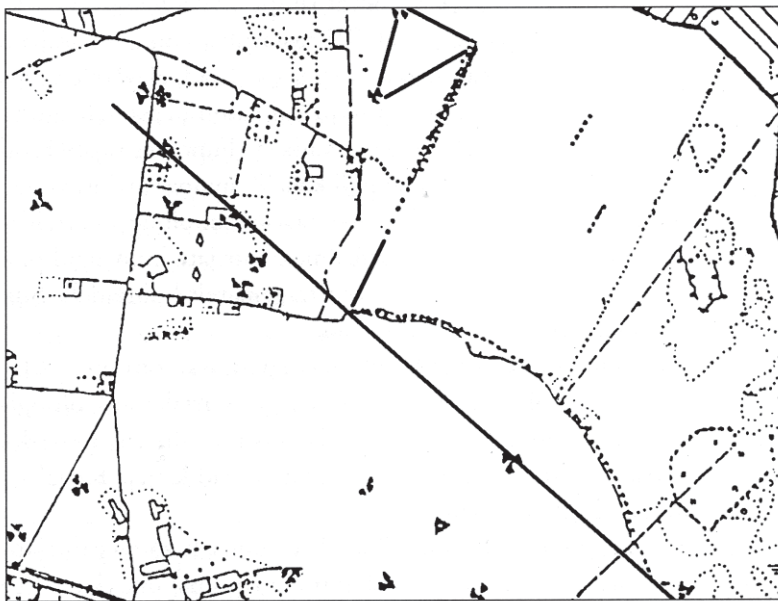
Joonis 1. Pärnu jõe äärne lohukivi ja sellel markeeritud oletatavad tähed (Rohtla 2004).

on kõik teadaolevad rändrahnud, see Pärnu jõe-äärne muuhulgas, jõudnud Eestisse viimase jäätumise ajal. Eelmise interglatsiaali ajal ja ühtlasi ka perioodil, mil Sirius, Betelgeuse, Aldebaran ja Rigel sellise kompositsiooni moodustasid, oli kõnesolev kivi veel kusagil Edela-Soome kaljus või Läänemere põhjas. Jättes aga geoloogia kõrvale, on märksa olulisem astronoomide-arheoloogide erinev ajatunnetus, mis on ka suure osa arheoastronoomiliste probleemide teljeks. Astronoomilistes käsitlustes on 10 000 aastat suurusjärg, mille jooksul põhimõttelisi muutusi ei toimu. Arheoloogi silmis, eriti neil, kes töötavad Eestis, on aga tegemist sisuliselt kogu jälgitava inimajalooga. Selle perioodi jooksul toimusid väga fundamentaalsed muutused nii majandusviisis ja tehnoloogiates kui ka mõtlemises, religioonis, ja ilmselgelt mütoloogiaski. Kui jättagi käesoleva näite puhul geoloogilised aspektid kõrvale, jääb põhiliseks probleemkohaks kindlasti ajaline kontekst; õigemini selle sobimatus. Ehkki on tõenäoline, et viimase interglatsiaali ajal võis ka Eesti ala olla asustatud, ei ole sellest säilinud mingeid jälgi. Enam kui tõenäoliselt ei olnud selleks aga kaasaegne inimene, vaid sellele eelnevad liigid, kellest ühegi puhul ei ole seni teada arheoloogilist materjali, mis osutaks arenenud vaimsele kultuurile, mil-

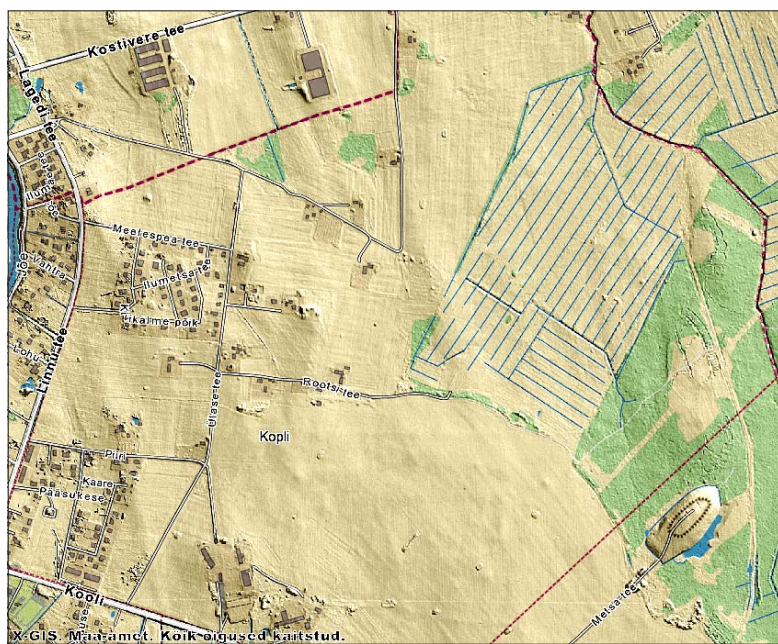
lele näib viitavat artikli tõlgendus. Ka aastakümneid dogmana püsinud neandertallase oletatav religioossus, keerukad rituaalid ja kõrged vaimsed oskused on viimasel ajal diskuteeritav teema (vt näiteks Mithen 2003, Insoll 2004: 54jj ja seal viidatud kirjandus). Selgematest märkidest inimkonna vaimse kultuuri tegevusest – Lääne-Euroopa koopamaalidest või Kesk-Euroopa ülempaleoliitlistest ornamenteeritud luuplaadikestest (mis mõningate tõlgenduste järgi on seotud ajaarvamisega) – lahutab Pärnu jõe äärset kivi aga peaaegu 100 000 aastat tühjust.

Samalaadseid probleeme, mis kasvavad välja erinevast ajatunnetusest, on arheoastronoomilistes uurimustes veelgi. Markantse näitena võib esitada müüti ilmapuust Suurest tammest ja selle seostamisest Linnuteega (Eelsalu 1985: 68jj). Sellise tõlgenduse järgi sündis müüt Ilmapuust 30 000 – 35 000 aastat tagasi, mil Linnutee ja taevanaba olid omavahel suurimas eemaldumises ning nii näis Linnutee olevat kõige enam püstine ja puusarnane. Jättes eelneva näite puhul kõrvale juba puudutatud ajalise konteksti sobimatuse, baseerub selline tõlgendus traditsioonilisel nägemusel müütidest kui põhimõtteliselt stabiilsetest ja konservatiivsetest nähtustest, mis säilivad läbi aja ühetaolisena (nt Gimbutas 1992). Sellist kontseptsiooni on kasutatud muudiski kontekstides, kus seostatakse müüte ajaliselt kaugete loodussündmustega (näiteks Haas jt 2003). Mõtete ja numbritega mängeldes võivad sellised tõlgendused tunduda tõenäolised, kuid arvestades, et selle mõnekümne tuhande aasta jooksul on inimühiskond läbinud oma arengus erinevaid etapid alates paleoliitilistest küttidest külaühiskondliku põlluharijani 20. sajandil, mil lood kirja on pandud, saame natuke teistsuguse pildi. Jälgides arheoloogilist materjali, võime eristada vahepeal arvukalt erinevaid perioode, mille religioon ja ideoloogia ning ilmselt ka mütoloogia on olnud selgelt erinevam (vt näiteks Jonuks 2009). Sellise lähenemise järgi aga kümneid tuhandeid aastaid ühelaadsena püsinud müüdid enam tõenäolised ei tundu. Oletades, et Linnutee tõesti kujutab mõnikümend tuhat aastat tagasi alguse saanud müüdikompleksi Suurest tammest, oleks selle paigutumine pretsessiooni käigus teistsugusele positsioonile ilmselt põhjustanud ka kohanemist müüdis. Vastasel juhul tähendaks see absurdimaigulist situatsiooni, kus inimesed kandsid küll müüti edasi, kuid vahepeal taevast uut olukorda ei vaadanud.

Enne kui minna analüüsi juurde, tahaksin vaadata veel ühte näidet, üsna hiljuti publitseeritud hüpoteesi Eesti kiviaedadest kui oletatavatest taevavaatlusorientiiridest (Remmel 2007). See on ka lähenemine, mis kõige selgemalt seostab Eesti Lääne-Euroopa arheoastronoomiliste uurimustega, eeldades, et kive on püstitatud või kivirajatisi tehtud kindla planeeringu järgi. Hüpoteesi järgi on mitmed Eesti kiviaiad laotud maastikule ebaloogiliselt, mille paigutus ei vasta põlluharija nõuetele. Selle erilisteks näideteks on toodud kaarja kujuga

Joonis 2. Lagedi kiviluik (Remmel 2007, joon 70).

Joonis 3. Lagedi kiviluige situatsioon Maa-ameti reljeefikaardil.

kiviaiad, millest mõne põhjal on valminud rekonstruktsioonid “megaliitmustritest”, mis kujutavad luiki. Valisin lähemaks analüüsi näiteks autori poolt põhjalikumalt käsitletud ning samas ka kõige selgema Lagedi kiviluige (joonis 2). Selle keha moodustab kaarjas kiviaed, mille ühes otsas paikneb kaela kujutav üksik sirge aed. Viimase juurde kuuluvad kolm põllukivihunnikut, mis markeerivad luige pead (vt Remmel 2007: 98jj). Vastavalt hüpoteesile on kaarjas aed laotud, kasutades üsnagi keerukat matemaatilist planeeringut, mille järeldusena on toodud välja, nagu “kuulusid Eesti muinastsivilisatsiooni haritlaste hulka ka geodeedid” (Remmel 2007: 99). Vaadates situatsiooni lamedal põhikaardil, on selline kaarjas struktuur tõesti põlluharimise seisukohalt mõttetu ning vajab teistsugust seletust kui põllupiire. Kuid samakõrgusjoontega kaardil näeme, et kaarjas “luigekeha” kulgeb mööda looduslikult etteulatuvat klindinõlva ning nii on algselt keerulisena tunduv planeering juba ette antud looduse poolt (joonis 3). Inimestel ei olnudki suurt muud teha kui klindipealselt põllult korjata kokku kivid ja ladestada need terrassi serva kiviaiaks. Kahjuks on sellised igavalt pragmaatilised tõlgendused võimalikud enamiku Eesti kiviaedadest figuuride kohta.

Nii tahaksingi arheoastronoomiliste uurimuste puhul rõhutada kahte probleemset, kuid omavahel seotud aspekti – 1) erineva distsipliinitaustaga uurijate erinevat ajatunnetust ja sellest tulenevat sobimatute ajaliste kontekstide kasutamist ning 2) arheoastronoomiliste lähenemistega kergesti kaasnevat kihku leida meie esivanemate ajaliselt kauges kultuuris jälgi kõrgesti arenenud teadusest.

On selge, et lähtuvalt erinevatest algandmetest on arheoloogide ja astronoomide ajataju erinev ja see peabki nii olema. Arheoloogina on minu jaoks tihti hoomamatu, kui räägitakse (kümnetest, sadadest) miljonitest aastatest või valgusaastatest. Kuid jälgides mõningaid arheoastronoomilisi dateeringuid näib, et vastupidiselt võivad samavõrra hoomamatuna tunduda tohutud kultuurilised muutused suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul. Nii ei tajuta, et Eesti muinasaeg oma 13 000 aastaga ei ole üks suur üldine muinashämu, vaid selles on esindatud erinevad perioodid, mille käigus inimeste elamine, käitumine, mõtlemine ja religioon erinesid omavahel tundmatuseni. Tegemist ei ole loomulikult vaid arheoastronoomiliste uurimuste probleemiga, aja käsitlemine “lameda” faktorina, millega ei pea arvestama, on omane paljudele mineviku religiooniuurimustele (Kaul 1998: 15; Insoll 2007: 141). Ennekõike ongi “ajatult” uuritud mütoloogiat, mille dateerimisvõimalused on materialist tulenevalt napid, kuid kas siiski on õigustatud müütide käsitlemine nii lihtsustatult?

Ilmselt ei saa müüt eksisteerida eraldi ja isoleerituna ühiskonnast, kes seda müüti edasi kannab. Vastavalt sellele, kuidas muutub ühiskond, muutuvad nõuded ja ootused ideoloogiale ja religioonile ning seeläbi ka mütoloogiale. Seetõttu tuleks mütoloogiat, ka astraalmütoloogiat, uurida lähtuvalt selle kontekstuaalsest sobivusest. On selge, et paleoliitilise küti (kust oleks pärit Eelsalu ilmapuu müüdi algus) ja 20. sajandi alguse ruraalse talupoja ühiskonnad (kus seesama müüt on üles kirjutatud) ning ideoloogiad on omavahel drastiliselt erinevad (ning siin ei ole sugugi määravaks vaid majandusviisi erinevused!), mistõttu on erinevad olnud ka nende mütoloogiad. Selline tõdemus näib iseenesest triviaalne ning vääraks vaevalt eraldi rõhutamist. Ometigi ei ole seda praktikas tihti arvestatud ning müüdikomplekside dateerimine läbi tuhandete aastate on pigem tavaline. Iseloomulik on ka, et selliste pikkade dateeringute puhul ei proovitagi leida seoseid laiema pildiga ning jääb mulje, nagu eksisteeriks müüt millegi iseeneslikuna. Usun, et Colin Renfrew (1988: 286) on sõnastanud selle traditsiooni põhilised probleemkohad arheoloogi silmis, kasutades näitena Georges Dumezili indoeuroopalikku mütoloogiat kolmikteooriat ja selle rakendamist “päris” ühiskondade uurimises:

Nad [Dumezil ja tema õpilased] kasutavad proto-indoeuroopa ühiskonna kuldajastut ja uskumusi, millel pole juuri ei ajas ega ruumis. See on pigem Austraalia aborigeenide unenäoag või Arthuri Camelot: nii palju, tõesti nii palju, et tundub peaaegu matslik küsida selliseid proosalisi küsimusi nagu ‘millal’ või ‘kus’.

Üksikute näidete puhul, kus on olnud võimalik kasutada alternatiivseid allikaid, on valminud uurimusi, mis osutavad kui oluliselt võivad 1000 aasta jooksul jumalad vahetada oma atribuute, sugusid jmt (näiteks Kaul 1998: 13). Selliste lähenemiste taustal tulekski müüdikäsitlustes pöörata enam tähelepanu selle ajalisele kontekstile ja laiemale pildile, kus müüt on loodud või kus see eksisteerib.

Laiema pildi arvestamisega seondub ka asjaolu, et müüt üksipäini on isoleeritud fenomen ning selleks, et müüt püsiks, on vaja religiooni toetavat süsteemi koos rituaalide, religiooni materiaalse väljundi (kalmed, esemed) ja kõige muuga. Kuid nagu me näeme arheoloogiliselt materjalilt, on kõik sellised kontrollitavad aspektid ajas muutunud, ning muutunud niivõrd kardinaalselt, et näiteks Eelsalu oletatud Suure tamme müüdi loo algusaegadest 30 000 aastat tagasi ei ole säilinud midagi. Seega ei näi religiooni laiem pilt toetavat maailmapuu müüdi sellist tõlgendust ja dateeringut. Samuti ei näi laiema konteksti arvestamine kinnitavat teist kuulsat näidet pärimustekstide ja geoloogilise sündmuse seostamisest. Selle järgi murdis maailmamere oluliselt kõr-

gema veetasemega Balti jääpaisjärv ca 11 200 aastat tagasi Kesk-Rootsis, Billingeni mäe lähedal endale tee maailmamere ning veetase langes drastiliselt. Selle käigus vabanes suur osa Eesti maismaast veekatte alt. Kuna Eesti regilauludes leidub motiive, mille järgi olevat maa sündinud merest, siis ongi peetud selliseid tekste kunagiste reaalsete sündmuste kajastuseks Läänemere-Soome loomislugudes (Haas jt 2003). Juhul kui vähesed, ilmselt rändlevad kütirühmad ka nägid Balti jääpaisjärve tühjaksjooksmist, on ebatõenäoline, et sellise väikese rühma loodud müüt oleks kestnud läbi erinevate perioodide tänapäevani. Läbi Eesti esiajaloo on olnud võimalik jälgida omavahel kardinaalselt erinevate maastikutunnetustega religioone, mille puhul on ebatõenäoline, et need oleksid kasutanud sarnast loomislugu. Seega ei suuda teised ja enam kontrollitavad fenomenid toetada ülipikkade dateeringutega nähtusi.

Mingile fenomenile pikki ajalisi dateeringuid pakkudes otsitaksegi tõendeid vaid “algusest” ja “lõpust”. Nii näiteks on olemas Linnutee varasema paigutuse astronoomiline rekonstruktsioon ning 19.–20. sajandi rahvapärimusest on teada müüt Ilmapuust. Samas ei püütagi analüüsida seda, mis toimus vahepealsete kümnete tuhandete aastatega. Kindlasti on sellisele konkreetsele hüpoteesile vahepealsetest perioodidest raske mingit tõendusmaterjali leida, kuid pahatihti tundub, et selle üle pole mõeldud ega ole plaanitudki seda teha, ning müüdi kohta oletatakse aksioomiliselt, et tegemist on millegi vana ja konservatiivsega. Eelistatavalt kaugema mineviku kasutamist tõlgenduseks on peetud arheoastronoomiale tunnuslikuks (Kõiva 2006: 60), kuid metodoloogiliselt samalaadset lähenemist on kasutatud paljude mineviku kultuuride puhul üldisemalt.

Lisaks liiga pikkadele dateeringutele kaasneb arheoastronoomiliste lähenemistega tihti ka püüd näha mineviku inimeste kõrget kultuuritaset, mis enamasti on projitseeritud kiviaega ning mis hiljem, enamasti seletamatul põhjendusel või välisvallutusega seotult, on kadunud (näiteks Remmel 2007). Sellise lähenemise baas on iseenesest üsna elementaarne – kui eeldada, et Eesti elanikud, näiteks kiviajal või varasel rauaajal vaatlesid tähti, siis pidid nad seda seletama, ning selleks pidid neil olema teadmised matemaatikast ja füüsikast. Selleks aga, et ennustada kuu- või päikesevarjutust, pidid nad jällegi valdama piisavalt matemaatikat ja füüsikat, et taevas toimuvaid protsesse ette näha. Ja selliselt lähenemiselt on üsnagi lihtne astuda sammuke edasi ja hakata otsima minevikust kõrget vaimset kultuuri, mille hulka kuuluvad nii loodusteadused, kirjaoskus jmt. Mõnikord kaasnevad selliste lähenemistega aga uurijate endi püüdlused teadlikult näidata eestlaste kõrget kultuuri – “...protoeestlased olid euroopaliku tsivilisatsiooni ürgsete aluste loojate seas, ka muinaseestlased polnud kirjaoskamatud barbarid. Meie esivanemad oli aja-

looline kõrgkultuur, mida kiviaedade keskel mängiv talulaps tundis paremini kui tunneb kõrgkultuuri aluseid enamuse meie tänastest lastest” (Remmel 2007: tagakaas). Uurimusi religiooni ja kultuuri alal, mis on ühed põhilised, mis loovad (enese)identiteedi, eriti kui need on kirjutatud populaarses võtmes, on tihti kasutatud ühiskonnale kriitilistel aegadel. Heaks näiteks võib pidada Lennart Mere *Hõbevalge* tsükli (1976, 1984), mis ilmus ajal kui eestlaste identiteeti ning eneseteadvust oli vaja tugevdada nõukogude ühiskonnas ning milise eesmärgi juures jäeti kõrvale kriitilisemad käsitlused sama teema kohta (näiteks Ligi 1984). Kuid samalaadseid teoseid eestlaste kõrgest kultuurist või olulisest positsioonist Euroopa kultuurikontekstis on teisigi. Näidetena võib vaadata Edgar Valter Saksa eksiilis ilmunud käsitlusi (1960, 1966) eestlastest ja soome-ugrilastest kui euroopalikule tsivilisatsioonile aluse panijatest. Ilmselt on nende puhul olnud oluliseks innustajaks Eesti kogukonna eriline positsioon eksiilis, kus sulanduma kippuvat rahvuslikku eneseteadvust oli vaja rõhutada. Samas kontekstis võib vaadata ka Jüri Härmatare (1976) edasiarendust juba ärkamisajal alguse saanud traditsioonist seostada eestlasi sumeritega ning sealtkaudu omaaegsete kõrgtsivilisatsioonidega. Viimastele uurimustele on iseloomulik tugev lingvistiliste allikate kasutamine, kusjuures autorid ise ei ole keeleteadlased. Ehk peaksime just nende teoste puhul küsima, kas need räägivad rohkem minevikust või uurijaist endist? On selge, et minevikku objektiivselt uurida, välistades sealjuures uurija subjektiivsed huvid ja omadused, on peaaegu võimatu. Arheoloogilistes käsitlustes on uurija isiklike mõjude vähendamiseks soovitatud kasutada analoogiaid teiste rahvaste või perioodidega (Kaliff & Oestigaard 2004: 83). Kahtlemata on “Muinas-Eesti kõrgkultuuride” käsitluste jaoks väga keeruline (tegelikult lausa võimatu) leida analoogiat mujalt. Selliste eesmärgipüstitusega teoste puhul ongi uurija enda taust ja tema huvid kõige selgemalt jälgitavad. Stiilseima näitena rõhutab teadusloolane Maie Remmel (2007) oma Hüperborea käsitluses kiviaegset kõrget (loodus)teaduse taset kui kultuuri ja tsivilisatsiooni edasiviivat jõudu, eristades seda samaaegsest religioonist.

Kindlasti toetab sarnaste käsitluste ilmutumist ka traditsiooniline rahvuslikult masohhistlik käsitlus ajaloost, kus eestlasi on nähtud allajääjatena ning võidetuna (Ligi 1993). Rahvusidentiteedi seisukohalt on selliseid käsitlusi ilmselt vaja. Probleemiks saab aga see, kui nende kirjutamisel jäävad varju teaduslikud argumendid või seotakse need kokku ebasobival moel. Iseloomulik on nende puhul asjaolu, et kõrgkultuuri otsitakse pigem kaugemast minevikust, eriti kiviajast, mis allikate vähesusega annab ka enim ruumi spekulatsioonideks. Teisalt on aga ilmselt oluline ka ajaliselt kauge kontekst, mille kohta saab kasutada atraktiivseid epiteete “kõige”. Sellise atraktiivsuse kõr-

val ongi jäänud tähelepanuta kontekst, millega tegeletakse. Kas 122 000 aastat tagasi oli võimalik, et tähtede asendeid kanti lohkudena kivile? Kas selleks oli üldse vajadust? Kas on tõenäoline, et mesoliitilised kütid rajasid pikki kiviaedu ning millistele taevastele sihtmärkidele sai osundada kiviaed kiviaegses metsas või võsastunud loopealsel?

Kogu eelnevat kokku võttes tahaksin arheoastronoomiliste uurimuste puhul rõhutada kahte probleemset aspekti. Esiteks pikaajaliste müüdidateeringute kaheldavust ning seda, et oletatav ajalooline kontekst seda enamasti ei toeta. Teiseks probleemkohaks tuleb pidada selliste lähenemistega tihti kaasnevat kõrge kultuuritausta otsimise vajadust. Ehk aitaks neist mõlemast probleemkohast üle saada lähenemine, kus mingit perioodi vaadatakse laiemalt, arvestades lisaks müüdile või konkreetsemalt ka mingile astronoomiaga seotud fenomenile (näiteks taevavaatlusele) perioodi üldisemat konteksti (loodusolusid, maailmavaadet, tehnoloogilist taset jne; aga ka vajadust, miks inimene sel ajal üldse pidi taevast ja taevaseid nähtusi oluliseks pidama) ning püüda paigutada uuritavad fenomenid laiemasse pilti. Kindlasti on tegemist triviaalse tõdemusega, mis peaks olema aluseks kõikidele mineviku uurimustele. Kuid nagu nägime eeltoodud näidetest, on seda enamasti eiratud ning valminud on üldisesse konteksti sobimatud uurimused.

Ja ehk olekski laiema ajalise pildi arvestamine ning arheoastronoomiliste hüpoteeside sobitamine neisse võimaluseks tuua distsipliin välja praegusest varjusurmast. On selge, et inimesed on taevasse vaadanud alati ja taevaseid nähtusi on püütud seletada. Mitte alati ei ole seletusi vormistatud säilivatele materjalidele, et neid saaks uurida ka aastatuhandeid hiljem. Allikate puudus aga ei tähenda uurimisprobleemi puudumist. Kuid siiski on vajalik suurem sünergia erinevate distsipliinide vahel, et välja pakkuda lahendusi sarnastele probleemidele, mis on mõlema distsipliini jaoks olulised.

Kommentaariid

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema "Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine" (SF0030181s08) toel.

² Eelsalu seostab Eesti lohukivide traditsiooni I a.t. germaani immigrantidega, kellel tekkisid konfliktid kohalike soome-ugrilastega.

Kirjandus

- Berezkin, Juri 2005. Kosmiline jaht. Põhja-Ameerika müüdi Siberi variandid. *Mäetagused* 30, lk 109–130.
- Eelsalu, Heino 1982. ...ja tehislõhkudega kivide otstarbest üldse. *Eesti Loodus* 5, lk 319.
- Eelsalu, Heino 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn: Valgus.
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütolooogia*. Tallinn: Eestimaa kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.
- Gimbutas, Marija 1992. *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500 – 3500 BC: myths and cult images*. Berkely: University of California Press.
- Haas jt 2003 = Haas, Ain & Peekna, Andres & Walker, Robert E. 2003. Echoes of Ancient Cataclysms in the Baltic Sea. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 23, lk 49–85 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol23/echoes.pdf> – 1. juuli 2011).
- Härmatare, Jüri 1976. *Sumeri kilde: eesti rahvas ja kultuur kui sumeri rahva ja kultuuri kild*. Toronto: [s.n.].
- Insoll, Timothy 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. London & New-York: Routledge.
- Insoll, Timothy 2007. 'Natural' or 'Human' Spaces? Tallensi Sacred Groves and Shrines and their Potential Implications for Aspects of Northern European Prehistory and Phenomenological Interpretation. *Norwegian Archaeological Review* 40: 2, lk 138–158.
- Jonuks, Tõnno 2009. *Eesti muinasusund*. Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje 2004. Cultivating corpses – a comparative approach to disembodied mortuary remains. *Current Swedish Archaeology* 12, lk 83–104.
- Kaul, Flemming 1998. *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. PNM Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History 3,1. Copenhagen: National Museum of Denmark, Dept. of Danish Collections.
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas. Uskumusi ja tõlgendusi*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Kuperjanov, Andres 2005. Archaeoastronomy in Estonia. Kõiva, Mare & Pustynnik, Izold & Vesik, Liisa (toim). *Cosmic Catastrophies. A Collection of Articles*. Proceedings of the European Society for Astronomy in Culture (SEAC). Tartu, lk 101–106.
- Kõiva, Mare 2006. The Search for Satisfactory Culture. Trends in Archaeoastronomy during the Soviet Period in Estonia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 32, lk 7–36 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol32/mare.pdf> – 1. juuli 2011).
- Lauringson, Arvi 1982. Seamäe lohukivi Lahemaal. *Eesti Loodus* 5, lk 316–318.
- Ligi, Herbert 1984. Kaali katastroof ja Püha kihelkonna kohanimed. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 286–293.

- Ligi, Priit 1993. Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. *Looming* 8, lk 1132–1138.
- Lõugas, Vello 1996. *Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Masing, Uku 1998. *Eesti usund*. Lääts, Anti (toim). Tartu: Ilmamaa.
- Meri, Lennart 1976. *Hõbevalge: reisikiri tuultest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Meri, Lennart 1984. *Hõbevalgem: reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mithen, Steven 2003. *The prehistory of the Mind*. The Cognitive Origins of Art and Science. London: Thames & Hudson.
- Rommel, Maie 2007. *Mõistatuslik Muinas-Eesti*. Tallinn: Argo.
- Renfrew, Colin 1988. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. New York: Cambridge University Press.
- Rohtla, Mart 2004. Muistne taevakaart kivil. *Eesti Loodus* 8, lk 20–23 (<http://www.eestiloodus.ee/index.php?artikkel=796> – 1. juuli 2011).
- Saks, Edgar Valter 1960. *Aestii: an analysis of an ancient European civilisation*. Montreal: Heidelberg.
- Saks, Edgar Valter 1966. *Esto-Europa: a treatise on the finno-ugric primary civilisation in Europe*. Montreal & Lund: Võitleja.
- Tvauri, Andres 1997. Eesti lohukivid. *Arheoloogilisi uurimusi 1*. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 9. Valk, Heiki (toim). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–53.

Summary

Tracing Prehistoric Observatories – Some Issues Concerning Archaeoastronomy

Tõnno Jonuks

Key words: archaeoastronomy, archaeology, archaeomythology, astronomy, cup-marked stones, source criticism, stone walls

The article takes a critical look at archaeoastronomy as a marginalised area of research and dwells upon the so-called “bad examples” with an aim to highlight the methodological reasons why archaeoastronomy is not considered a true science. The elicited examples are indeed made by amateurs, yet with an academic research background, and published in academic format. Thus, these treatments can potentially

find their way into the knowledge of common people and shape their worldview. Until now, critical reviews of the relevant treatments have been non-existent, and the following article attempts to analyse the problematic issues in archaeoastronomy related treatments and bring out certain generalisations as to why such strange conclusions have been reached.

Sajaani-Altai kultusobjektide astronoomia ja tsentrograafia

Leonid Marsadolov

Teesid: Mitte ainult väljakujunenud tsivilisatsioonidel, vaid ka nomaadidel leidis silmapaistvaid, ent tänapäeval anonüümseks jäänud poliitikuid, sõjamehi, tarku, kunstnikke ja usutegelasi. Universumi olemus kajastub Sajaani-Altai nomaadihõimude juhtide suurtes kurgaanides. Suure Euraasia piirkonna keskuse ümberasustamine võiks sõltuda paljudest aja- ja ruumiteguritest. Astronoomilised vaatlused olid Euraasia nomaadidele olulised aja kultusliku tähenduse tõttu. Taevakehad, Päike ja Kuu olid astraaltaevakultuse osa. Siberi kultusmälestiste süsteem on keerukas, peegeldades iidsete inimeste suhteid looduskeskkonna ja kosmosega.

Märksõnad: arheoastronoomia, Kuu, megaliidid, pühamu, Päike, püramiidid, rändrahvad, sfinksid, tsentrograafia

Kirjalikes allikates ei ole säilinud viiteid Sajaani-Altai 2. eelkristliku aastatuhande pühapaikadest ega neid rajanud preestritest ja meistritest, kuid neist annavad aimu kultusliku tähendusega vanad rajatised ja pühamud.

Pühamu on sakraalsel maastikul asuv keerukas mitmefunktsiooniline eri aegadest pärit kultusobjektide kompleks, kus on vältimatult olemas altarid, vertikaalsed kiviesemed (põdrakivid, steelid, menhirid), kaljujoonised ja mitmesugused rajatised (ringid, kalmukünkad jm).

Selliseid mälestisi on episoodiliselt uuritud alates 18. sajandist. Kuigi käesolevaks ajaks on läbi uuritud palju arheoloogilisi objekte, on nende kultuslik külg seni vähe tuntud.

Kõige huvitavamad teaduslikud ideed sünnivad teatavasti erinevate teadmiste kokkupuutest interdistsiplinaarses koostöös. Riikliku Ermitaazi Sajaani-Altai arheoloogia kompleksekspeditsioonid on üle 25 aasta uurinud rändrahvaste iidseid pühamuid ning korraldanud arheoloogilisi kaevamisi Kesk-Aasia ja Lõuna-Siberi eri piirkondades. Ekspeditsioonide käigus on Seleutasis Otšarovatelnaja mäel ja Lääne-Altai kloostrites avastatud uut tüüpi looduslikke antropozoomorfseid graniitobjekte. Varem arheoloogide poolt avastatud maailmatähtsusega arheoloogiamälestistel – Aržan-1, Bašadarel, Pazörökil,

Saglöl, Salbõkil jm – selgitati välja paleoastronoomilised aspektid. Esimesed arheoastronoomilised välitööd toimusid juba tuntud iidsetes pühakohtades Tšuisi kivi juures, Justõdil, Turu-Altõl, Tarhatil, Biikil ja Altais Ak-Bauril.

Euraasia muinastsenograafia. Keskuse ja perifeeria probleem on geopoliitikas, ajaloos, kulturoloogias, filosoofias, sotsioloogias ja paljudes teistes teadusharudes üks olulisemaid. Eriti aktuaalne on see teema nii maaharijate kui ka Euraasia rändrahvaste muistsete ja tänapäevaste pühamute puhul.

19. sajandil määrati paljude kontinentide keskpunkt matemaatilisel meetodil maailma geograafilisel kaardil kõige äärmisi punkte ühendavate joonte lõikumiskohas. Tuleb märkida, et see meetod ei ole täiuslik, sest mandri kaldajoon on korduvalt muutunud; probleemne on ka geograafiliselt oluliste äärepunktide valik kaardil; reljeefi keerulisus – mäed ja tasandikud, nende “kaal ja maht” arvestuste juures jne. Venemaa geograafiaühingus loodi isegi eraldi tsentrograafiline komisjon.

Nii paiksetel tsivilisatsioonidel, kui ka Siberi rahvastel olid muiste oma silmapaistvad poliitikud, usutegelased, sõjamehed, targad, ehitusmeistrid ja kunstnikud, kes otseselt või kaudselt mõjutasid maailma ajalugu. Sellest annavad tunnistust rändhõimude juhtide tohutud kurgaanid, asustuse unikaalne planeering, iidsed pühamud mägedel ja stepiorgudes, kaljujoonised ja esemete kunstiline vormistus. Briti sotsiaalanthropoloogi James George Frazeri kujundliku väljenduse kohaselt võisid preestrid, “iidse maailma teadlased”, näidata tavalistele nomaadidele kätte kõige olulisemad tähtkujud ja õpetada neile astronoomia põhiteadmisi, eelkõige just pühamutes rituaalseid tegevusi ette valmistades ja läbi viies.

Pigem teadlikult kui intuiitiivselt määrasid muistsed rändrahvad juhtide ja preestrite juhatusel ja nende kontrolli all kõige ratsionaalsemad kauba- ja rännuteed, otsisid üles antud piirkonna maastiku kõige tähendusrikkamad punktid. Sajaani-Altai piirkonna külad asuvad tänapäevani kõige tähtsamate läänest itta, lõunast põhja ja teistesse suundadesse viivate teede sõlmpunktides, minevikus rajati kõige suuremad kurgaanid samasuguste teede äärde. Teatud määral toimisid need teejuhtidele tähistena ja andsid tunnistust “esivanemate õigusest” hõivatud territooriumile.

Hobuse kasutamine transpordi- ja ratsaloomana kiirendas ja laiendas märgatavalt eri sakraalsuse, sotsiaalsuse, poliitilise ja majandusliku tasemega rahvaste sidemeid. Pronksiajal tekkinud ja hiljemgi funktsioneerinud *suur Euraasia stepitee* (mööda stepivööndit Vaiksest ookeanist Atlandi ookeanini kulgevad teelõigud ja rajad) aitas kaasa kaubavahetusele, eluliselt oluliste maailmavaatelistele ideedele, harmoonilistele kunstilistele kujunditele, eesrindlike tehnilistele leiutistele, relvastusele, hoburakmete jne levikule (Marsadolov 1999). Tõe-

näoliselt polnud Vaikse ja Atlandi ookeani vahel olemas ühtset teed, vaid kohaliku elanikkonna kontrollitavad (oma teejuhtide ja valvuritega) eraldi tee­lõigud, mille pikkus võis oleneda kasutamise eesmärkidest ja poliitilisest olukorrast.

Arheoloogid avastavad ja uurivad pidevalt Aasia ajaloolis-kultuurilisi ja geograafilisi keskusi (tabel 1 ja joonis 1). Selle juures kehtib teatav seaduspära – mida iidsem on keskus, seda hiljem teadlased ta avastasid (Marsadolov 2008a).

Tabel 1. Euraasia peamised ajaloolis-kultuurilised ja geograafilised keskused

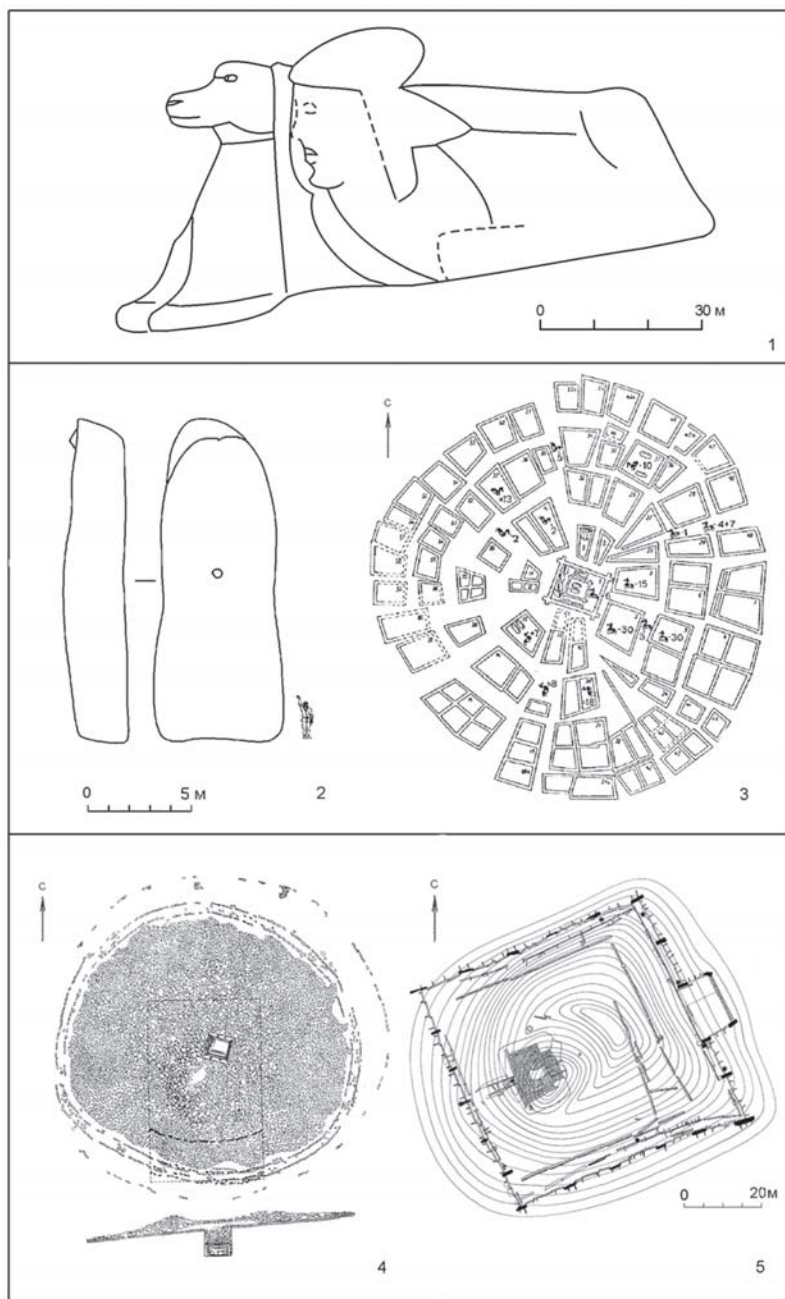
Keskus	Piirkond, mälestis	Arheoloogiline dateering	Uurija ja uurimisaeg
<i>Ida-Altai</i>	Mägi-Altai, Pazõrök	5. saj e.m.a.	S. Rudenko, M. Grjaznov, 1929, 1947–1949
<i>Altai</i>	Mägi-Altai, Tuekta	6. saj e.m.a.	S. Rudenko, 1954
<i>Hakassi</i>	Hakassia, Salbök	Pronksiaeg ja 5. saj e.m.a.	S. Kisseljov, 1954–1956; L. Marsadolov, 1992–2010
<i>Aasia</i>	Tõva, Aržan	8. saj e.m.a.	M. Grjaznov, M. Mannai-ool, 1971–1974
<i>Euraasia</i>	Kasahstan, Seleutas	Pronksiaeg ja enne seda (3.–2. at e.m.a.)	L. Marsadolov, 2000–2005

Altai keskuses asuvad Sergei Rudenko ekspeditsiooni (1960) uuritud laialt tuntud suured Tuektini kurgaanid (joonis 1: 4).

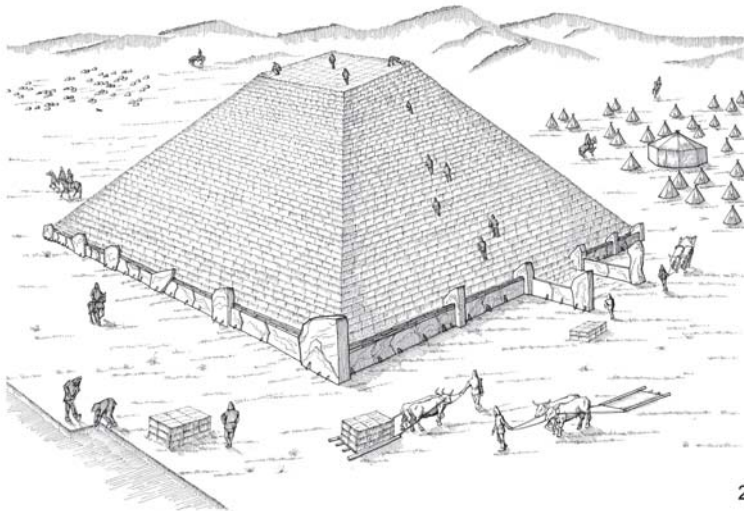
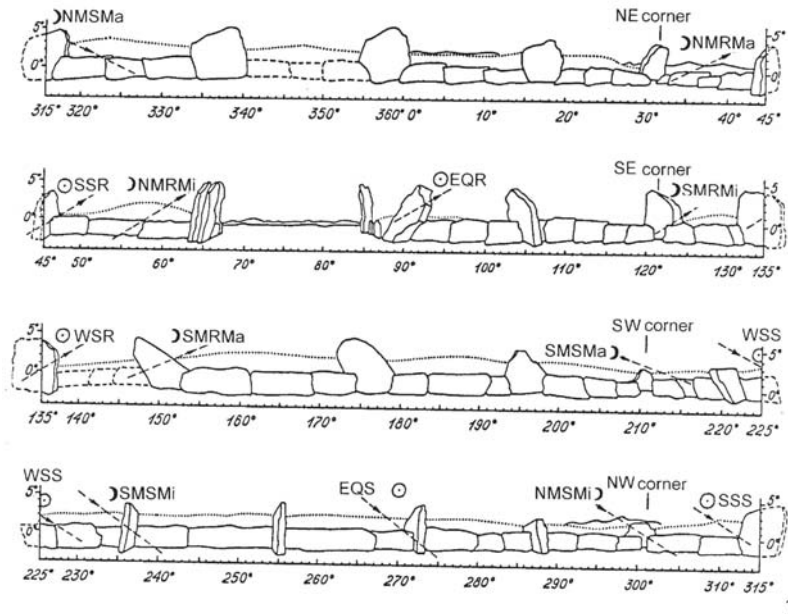
Ida-Altai keskust markeerivad 6. sajandist e.m.a. pärit kuulsad Pazõröki kurgaanid, mida on uurinud Sergei Rudenko ja Mihhail Grjaznov (Grjaznov 1950; Rudenko 1953). Kõige vanemasse suurde Pazõrök-2 kurgaani maetud juht oli pikka kasvu, ilmselt tohutu jõuga tõeline vägimees-sõdalane, tema keha kaunistas keeruline kultuslik tätoveering.

Megaliite ehitati eri ajajärkudel maailma paljudes maades. Siberi territoorium on arheoloogiakaartidel megaliitkultuuride leviku osas valge laik.

Hakassi keskuses Abakani linnast 60 km loode suunas paikneb suur 5. sajandil e.m.a. rajatud Salbõki kurgaan, mis on Lõuna-Siberi muistsete rändhõimude suuremaid megaliite. Salbõki orus asub üle saja sküütide-aegse tatari kultuuri kurgaani. Sergei Kisseljovi ekspeditsiooni käigus puhastati aastail 1954–1956 muldkeha alt 71x71 suurune ruudukujuline vertikaalselt ja horisontaalselt paigaldatud suurtest liivakivitahvlitest tara (joonis 1: 5). Kõige suu-

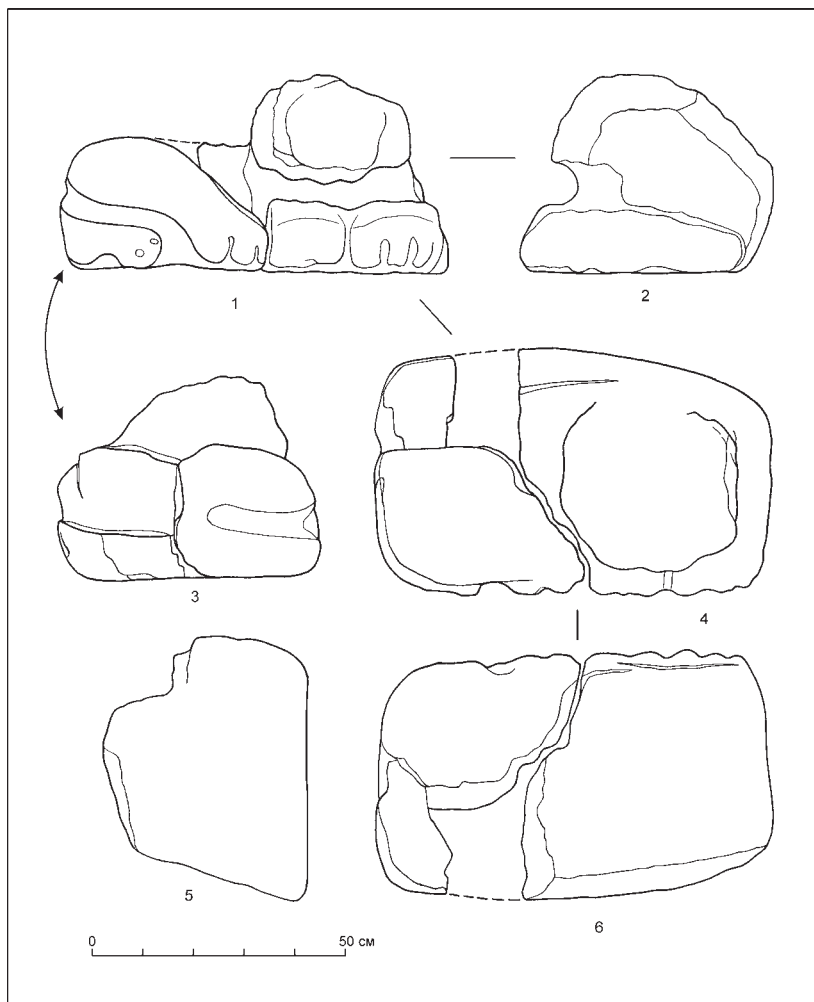

Joonis 1. Arheoloogilised mälestised sõlmpunktides: 1 ja 2 – Euraasia keskus, Lääne-Altai, Seleutas (“sfinks” ja megalitne raidplaat); 3 – Aasia keskus, Tõva, kurgaan Aržan-1; 4 – Altai keskus, kurgaan Tuekta 1; 5 – Hakassia keskus, suur Salbõki kurgaan. Mihhail Grjaznovi, Sergei Rudenko, Sergei Kisseljovi ja Leonid Marsadolovi materjalide põhjal.

Joonis 2. Hakassia, suur Salbõki kurgaan: 1 – suure Salbõki kurgaan mullapuiste moodustumise protsess (Leonid Marsadolovi rekonstruktsioon, kunstnikud V. Jefimov ja S. Zjablitski); 2 – suur panoraam kurgaan keskelt, horisontaalis on antud asimuudid kraadides (ümberarvestatult astronoomilisest põhjapunktist), aga vertikaalis kõrgus horisondist. Arvestused on tehtud 450. aasta kohta e.m.a.

Sümbolid: nool üles ja alla – Päikese ja Kuu tõus ja loojang astronoomiliselt olulistel päevadel. Lühendid: **Päike**: SSR = suvine pööripäev, tõus; SSS – suvine pööripäev, loojang; WSR = talvine pööripäev, tõus; WSS = talvine pööripäev, loojang; EQR – võrdpäevsus, päikesetõus; EQS – võrdpäevsus, päikeseloojang. **Kuu**: N = põhi; S = lõuna; MS = kuuloojang; MR = kuutõus; Ma = suur paigalseis; Mi = väike paigalseis; NMRMa – põhjapoolne kuutõus, suur paigalseis; NMSMi – põhjapoolne kuuloojang, suur paigalseis; NMRMi – põhjapoolne kuutõus, väike paigalseis; NMSMi – põhjapoolne kuuloojang, väike paigalseis; SMRMa – lõunapoolne kuutõus, suur paigalseis; SMSMa – lõunapoolne kuuloojang, suur paigalseis; SMRMi – lõunapoolne kuutõus, väike paigalseis; SMSMi – lõunapoolne kuuloojang, väike paigalseis).

Joonis 3. Salbõk. Lamava tiigri kujulise kiviskulptuuri visandid: 1 – eestvaade; 2, 3, 5 – külgvaated; 4 – vaade ülalt; 6 – vaade alt.

remad steelid kaalusid kuni sada tonni ja nende kõrgus ületas 5–6 meetrit. Kurgaani esialgne muldkeha oli olnud püramiidikujuline, seda oli ehitatud järk-järgult ja see ei ulatunud tara piirest väljapoole.

Riikliku Ermitaazi ekspeditsioon Leonid Marsadolovi juhtimisel jätkas välitöid Salbõkis aastail 1992, 1994, 1996, 1998, 2008 ja 2010, uurides peamiselt selle mälestise arheoastronoomilisi, metrooloogilisi ja maastikulisi aspekte (Marsadolov 2010).

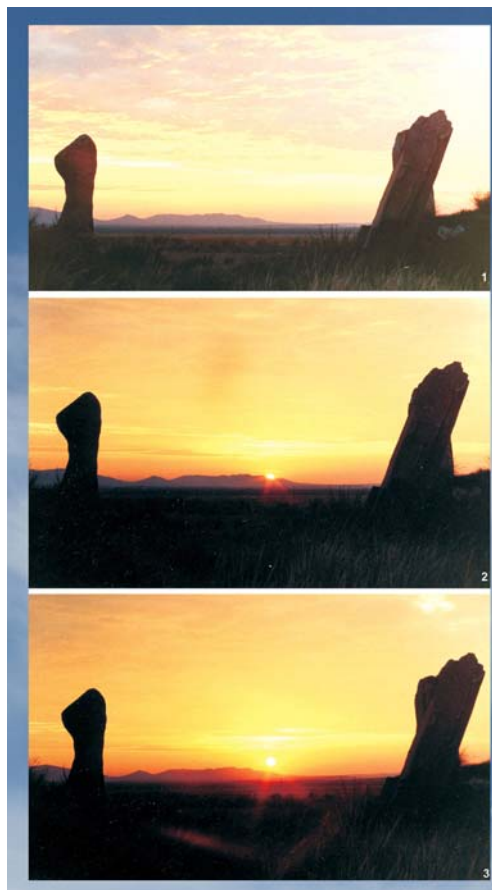
Salbõki oru kõige kõrgem pühapaik oli valitud keeruliste rituaalide saatel mulda sängitatava kõrgeast soost juhi matmispaigaks. Hinge edasist taassündi

arvestades tuli surnud juhi hing saata üles taevasse, milleks oli kõigepealt vaja teada taevakehade – Päikese ja Kuu liikumist mitte üksnes üldiselt, vaid just valitseja matmiskoha läheduses.

Välitööde käigus tehti kindlaks, et astronoomiliselt oluliste päevade vastavatesse punktidesse olid püstitatud Kuu tõusule ja loojumisele orienteeritud vertikaalsed plaadid või steelid (joonis 2: 2), aga kurgaa-ni sissepääs oli suunatud vastu Päikese võrdpäevsuse-aegsele tõusule (joonis 4; Marsadolov 2007b). 1996. aastal leiti Suure kurgaa-ni edela-küljelt lamava tiigri skulptuurne kujutis, võimalik, et see pärines tatari kultuuriruumist, tehtud on see valgest punakate juttidega kivist (joonis 3). Kurgaa-ni peamiste astronoomiliste suundade joonel asuvatelt plaatidelt leiti Päikese ja Kuu liikumist näitavaid ringe, poolkuu jne kujutistega märke. Ühe idapoolse piirdeseina plaadi siseküljele oli raiutud keeruline kultuskompositsioon. Plaadi ülaosas oli kujutatud suurt kasvu inimesi (jumalad?) ja taevavalda – lindu, taevakehade punkte, visiiri käes hoidvat inimest; plaadi keskmises osas oli ühte jalga vigastatud inimese pea peal hoidev meessõdalane, tema kõrval kuu-naine ja mees; plaadi alumises osas hobune ja loom (kerratõmbunud panter?), aga veel allpool (allilma vaimude valdkond) ebaselged kujutised.

Konstruksiooni monumentaalsuse ja tööde mahu poolest võib Hakassia Salbõki kurgaa-ni paigutada samasse ritta selliste kuulsate rajatistega nagu Stonehenge Inglismaal, Egiptuse, Hiina, Jaapani ja Lõuna-Ameerika püramiidid (joonis 2: 1).

Aasia uus keskus. Tänapäevane Aasia keskus asub praegu Tõvas Kõzõli linnas. Satelliidifotolt on näha, et Kõzõli piirkond ei moodusta selgepiirilist

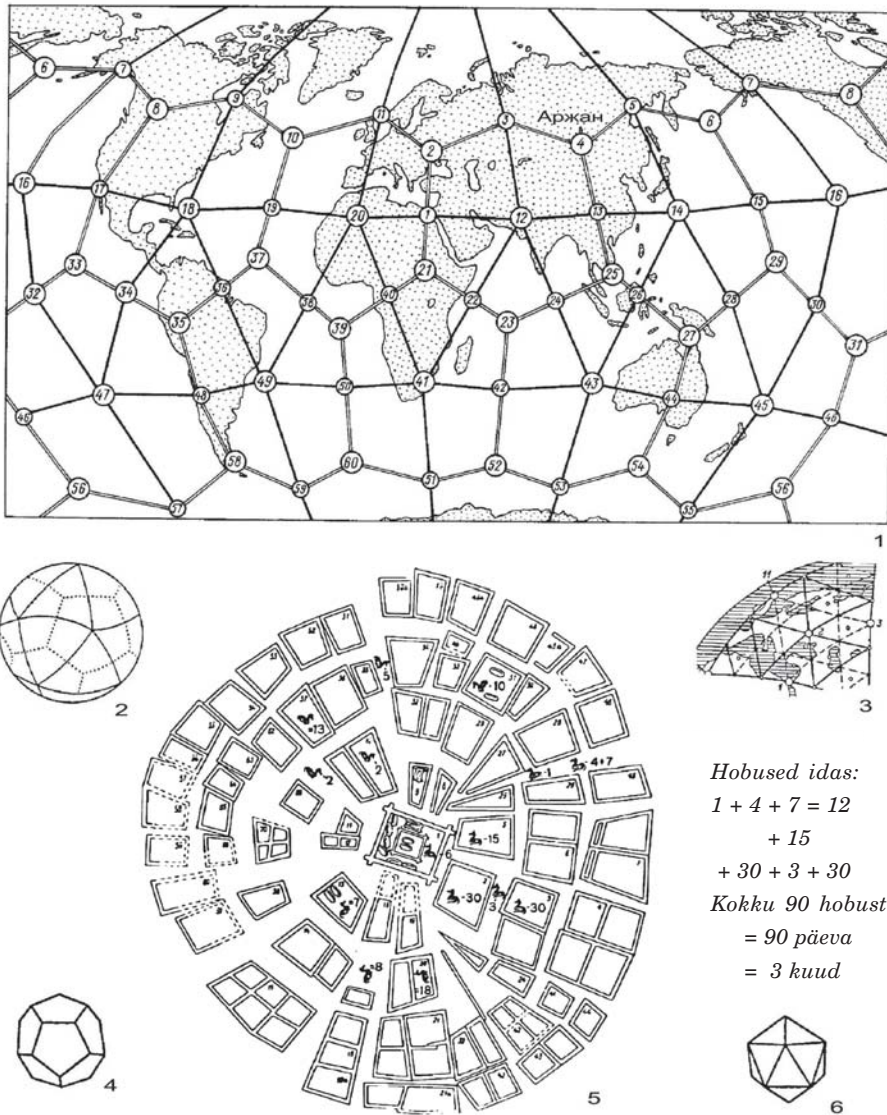
Joonis 4. Suur Salbõki kurgaan. Päikesetõus, vaadatuna objekti keskelt läbi idapoolse sissepääsu (juuli 1996).

geomeetrilist kujundit ja seal on teada mõned ajaloolis-arheoloogilised mälestised.

70 kilomeetrit tänapäevasest Aasia keskusest põhja poole asub aga üsna kompaktne ja kindlapiiriline, (satelliidifotol) kolmnurgasarnane Turaani-Ujuksi nõgu, mida igast küljest piiravad mäeahelikud. Tuleb märkida, et ka Pazõrõki kurgaanidest põhja pool Altai on samuti suur kolmnurkne geograafiline struktuur. Aržani kolmnurka võib seletada lähtudes globaalsetest geoloogilis-ajaloolistest mudelitest. Alates kaugest ajaloost on Maad ja paljusid väiksemaid moodustisi kujutatud geomeetriliste figuuridena: ruuduna, ringina, ke-rana jne. Pythagorase ja Platoni aegadel (6.–4. sajand e.m.a.) ja hiljem kujutasid õpetlased Maad suure geokristallilise mudelina (Friedrich Johannes Kepleri, Alexander von Humboldti, Jules Henri Poincaré, Stepan Kislitsõni jt tööd, vt Juškin & Šafranski & Janulov 1987: 243–251). Arvatavasti ühe perspektiivsema idee – Maa ikosaeedrilis-dodekaedriline süsteem, planeedi jõukarkass (joonis 5: 1) – autorid on Nikolai Gontšarov, Valeri Makarov ja Vjatšeslav Morozov (1981). Selle mudeli esimeses sõlmes asuvad Egiptuse Giza püramiidid, teises vana-vene linn Kiiev, kolmandas Arkaimi-Sintašta rajatised (Venemaa, Tšeljabinski oblast), üheteistkümnendas Stonehenge (Inglismaa) jne. Selle mudeli neljas sõlm oli nimetu, kuid praegu võib kindlalt väita, et see on Aržani kurgaan (Marsadolov 2009).

Geopoliitiliselt tähtis ja majandustegevuse seisukohalt mugav org erinevate piirkondade piirialal pidi pälvima iidsete juhtide ja preestrite tähelepanu. Aržani (Turaani-Ujuksi) nõos paikneb ligi kümme suurte rändhõimude juhtide kurgaanideketti, mis pärinevad 1. aastatuhandest e.m.a. (Grjaznov 1980) – see on Sajaani-Altai kõige kurgaanirikkam väli.

Aržan on Sajaani-Altai rändrahvaste kõige kirdepoolsem paik, mis asub mägiste alade, taiga- ja stepipiirkondade piirimail, lõuna pool Hakassia tatari kultuuri mõjualasid ja Baikali-äärsetest mõjudest lääne pool. Kurgaani kivi-puiste diameeter on 120 m, kõrgus 4 m (joonis 1: 3). “Tsaar ja tsarinna” (suguharu juht ja tema naine või liignaine) ja veel kaheksa inimest maeti kurgaani keskmisse, kõige sakraalsemasse ossa. Kurgaani keskmise osa sise- ja väliskehandi nurgad olid samuti seotud Päikese ja Kuu tõusu- ja loojangusuunaga astronoomiliselt tähenduslikel päevadel. Veel on inimesi maetud vastandpunktidesse: suvise päikesetõusu kõige kõrgemasse punkti kirdes (1–2 inimest) ja talvise päevaloojangu kõige madalamasse punkti edelas (4 inimest). Aržan-1 kurgaanis on üsna hästi jälgitav kolmeastmeline vertikaalne struktuur – ülemine maailm (taevas = kivi-puiste), keskmine maailm (kese, inimeste ja hobuste matmispaik, puitkonstruktsioon) ja alumine maailm (maapind ja allpoolne osa). Aržani kurgaani eri kambritesse maetud hobuste arv kajastab samuti kalendrisümboolikat. Kõige rohkem hobuseid on maetud kurgaani idaossa:

Joonis 5. Maa ikosaeedriline-dodekaeedriline mudel ja kurgaan Aržan-1 Tõvas: 1 – Maa “jõukarkass”, kultuslikult ja energeetiliselt olulised punktid (peamised “sõlmed”: 1 – Giza püramiidid, 2 – iidne linn Kiiev; 3 – Arhaim ja Sintašta, Uural; 4 – Aržan, Tõva; 11 – Stonehenge, Inglismaa jne); 2 ja 3 – suurematesse ja peenematesse süsteemidesse jagamine; 4 – dodekaeedri mudel; 6 – ikosaeedri mudel (N. Gontšarovi, V. Makarovi, V. Morozovi, N. Juškini, I. Šafranovski, K. Janolovi jt materjalide põhjal); 5 – kurgaan Aržan-1 skeem (välja on toodud hobuste arv kambrites).

$30 + 30 + 15 + 3 + 12 = 90$ hobust = 3 kuud. Kokku on Aržani maetud ligi 160 hobust + 15–20 hobusesaba keskmise kambri all = ligi 180 = pool aastat (joonis 5: 5). Kurgaan Aržan-1 tervikuna pole üksnes keeruline matuse- ja mälestuskompleks, vaid ka Kesk-Aasia iidsete rändrahvaste omalaadne maailmamudel (mandala) (Marsadolov 2009).

Peamiselt Araali mere ääres elanud messageetide kombeid kirjeldades märkis Herodotos: *Jumalatest on au sees ainult Päike, kellele nad ohverdavad hobuseid. Ohvritoomise mõte on selline: jumalate seas kõige kiiremale annetavad nad kõige kiirema surelike seast* (Herodotos I: 216). Nähtavasti oli see aegade sügavuses tekkinud komme levinud palju laiemal territooriumil: mitte üksnes Araali ääres, vaid ka teistes piirkondades.

Tõvas Aržani küla lähedal on suured ümmargused kurgaanid rajatud kirdeedelasuunaliselt ja orienteeritud Päikese järgi – suvise pööripäeva päikesetõusu kõrgseisu ja talvise pööripäeva päikeseloojangu madalaima punkti järgi. Salbõki (Hakassia) ruudukujuliste püramiid-kurgaanide ahelik loode-kagu suunal on orienteeritud Kuu tõusu ja loojangu kõrg- ja madalseisude järgi. Salbõki kurgaanide paigutus erineb Sajaani mäeaheliku taguste kurgaanide orientatsioonist. Seega võib kurgaaniahelike orienteeritus olla paljude arheoloogiliste mälestusmärkide etnokultuurilise eristamise üks olulisi lisakriteeriume (Marsadolov 2010).

Euraasia geograafilise keskme küsimus on üsna keeruline. Praeguseks on tulbad kirjaga “Euraasia keskpunkt” paigaldatud Hiinasse (Ida-Xinjiang) ja Ida-Kasahstani (Semej – 2007. aastani Semipalatinsk – aatomiprogrammi katsepolügooni lähedal). Märkimisväärseid ajaloolis-kultuurilisi objekte pole nende kahe punkti läheduses seni avastatud.

Seleutas (kasahhi k ‘stepirohi’) asub Põhja-Altais Semej ja Öskemeni (Ust-Kamenogorsk) linna vahel. 2000. aastal avastas autor Seleutasis unikaalse erinevate objektide kompleksi (Marsadolov 2007a; 2008b). Graniidist “sfinks” (antropo-zoomorfne rajatis) on tohutu suur: tema kõrgus on ligi 50 m, pikkus mitte alla 100 m (joonis 1: 1 ja 6). Mõõtmetelt on see ligi kaks korda suurem kui Egiptuse sfinks, mille kõrgus on 20 m ja pikkus ligi 60 m.

“Sfinksi” kõrval avastati Seleutasis töödeldud kivist megaliitplokk, mille pikkus on 14,4 m, laius 6,3 m ja paksus 2,1–3,1 m (joonis 1: 2 ja 7). Selle hiiglasliku graniitplaadi-raidkuju kogukaal on ligi 500 tonni, ruumala üle 160 kuupmeetri (see on peaaegu võrreldav Ermitaazi juures asuva Aleksandri sambaga). Megaliidi pikkus ületab üle kahe korra Hakassias asuva suure Salbõki kurgaaniga ja Altais asuva Tarhati kompleksi vertikaalplaatide kõrguse, ka on ta neist üle kümne korra raskem. Isegi Prantsusmaa suurim megaliit, hiiglaslik menhir (pikkus 20,3 m, kaal 350 tonni) ületab Seleutasi plaadi üksnes pikkuse poolest, kuid jääb sellele tunduvalt alla laiuse, paksuse ja kaalu poolest.

Seleutasi leiud võivad faktide kogunemisel osutada kahe seni tundmatu iidse tsivilisatsiooni esimesteks tunnistajateks, ühest annab aimu “sfinks”, teisest märksa hilisem hiidplaat.

Seleutasi “sfinksil” on kaks pead – looma ja inimese oma. Võimalik, et see on märk tema iidsusest võrreldes egiptuse sfinksidega, sest inimene ja loom on Seleutasis rangel piiritletud, mitte kokku sulandunud nagu Egiptuses. Egiptuse sfinksile on antud ka domineerivad hierarhilised omadused – inimesi valitsev vaarao ja loomade kuninga lõvi. Hiljem võib sfinksi (kultuslik inimene-loom) kohata paljudes iidsetes Euraasia kultuurides: Assüürias, Urartus, Früügas, Kreekas, Altais (Pazõrõk, Berel) ja mujalgi.

Seleutas ja Giza asuvad loodusvööndite ja kontinentide piirialal. Giza Aafrika ja Euraasia piiril, Vahemere ja Punase mere piirimail, põhjas Niiluse jõe viljakad pinnad ja lõunas kõrb. Seleutas asub Euraasia kontinendi geograafilises keskmes, põhja poolt piiriks metsased alad, lõunas stepid, mäed ja poolkõrbe-alad; suure ja kiire Irtõši jõe basseinis, ühes maailma rikkamatest polümetallimaakide ja värviliste kivimite leiupiirkondadest. Kui seista Seleutasis “sfinksi” pea alla, on läbi selle suunduv joon orienteeritud edelasse, kaugemal kõrguvate mägede poole ja sealt edasi ... Egiptusse.

Joonis 6. Lääne-Altai, Seleutas: 1 – megaliit-kompleksi üldvaade kagust (“sfinksi” kõrgus umbes 50 m, pikkus üle 100 m; võrdluseks seisab vasakul pool objekti jalamil inimene); 2 – antropozoomorfse “sfinksi” esiosa vaade; 3 – Seleutasi objektidekompleksi rekonstruktsioon (keskel “sfinksi” kuju, vasakul ja ees vertikaalsed steelid [A, B ja C], “sfinksi” taga püramiidi-de org).

Leonid Marsadolovi rekonstruktsioon, kunstnik Sergei Zjablitski.

Joonis 7. Seleutas. Kivi A: 1 ja 2 – erineva lähedusastmega üldvaated lõunast;
3 – vaade põhjast (kivi pikkus 14,4 m, kõrgus kuni 3 m, kaal ligi 500 tonni).

Altai ja Egiptuse sfinksideks on valitud kohalikud tugevad kihilised kivid, mis lebavad horisontaalsete kihtidena. Hilisemat egiptuse sfinksi on inimesed tasakaalustanud väikeste kiviplaatide ja plokkidega, mis on lisanud talle väljenduslikkust ja kunstipära.

Kahte hiidsfinksi ühendab isegi omamoodi kaanon – pea on tõstetud üles ja paigaldatud kere esiosaga võrreldes peaaegu täisnurga all, väikese kaldega

taha; selg on neil pikk ja sirge, käpad ette sirutatud. Egiptuses pikendati hiljem käppi kunstlikult, lisades väikseid kiviplokke. Sfinksi poosist öhkub rahu, omaetteolekut, vankumatust, suursugust ja aastatuhandete tarkust.

Seleutasi “inimene” on semantiliselt lähedane Nikolai Roerichi maalil “Himaalaja suur vaim” (1934) kujutatule. India arheoloog ja koduloolane Tsering Dorje märkis, et see pilt on “saanud inspiratsiooni Tiibetis Ida-Ladakhis asuvast Gangnejali kuristiku jumalusest, Mangon-pa kaitsevaimust ja Rupsho platoo rändhõimudest (Tsering 2005).

Pole sugugi võimatu, et selliseid kaljumoodustisi oli Euraasia territooriumil märgatavalt rohkem ja nende avastamine praegu alles algab. Praeguseks on lähedasi kujutisi leitud Karjalast, Hakassiast, Kaug-Idast jm. Võimalik, et sellised kujutised on korduvalt inspireerinud skulptoreid ja kunstnikke, aga mõnikord on iidseid kujutisi täiendatud ja “restaureeritud” vastavalt oma ajastu kaanonitele. Kambodža sümboliks ja visiitkaardiks on saanud Ängkôris asuva Bayoni pühamu tohutud “pead” (Rõbakova 1977: 30–31), mis meenutavad “Himaalaja suure vaimu” kujutist.

Arvatavasti kuulub hiiglaslike zoomorfsete objektide hulka ka Lääne-Altai Kolõvani küla lähistel Otšerovatelnaja mäel asuv suure kala-looma kujuline pühapaik kunstliku lohuga esiosas. Kevadise võrdpäevsuse (pööripäeva) ajal (22. märtsil) loojus päike läbi looma “suu”. *“Kala või loom neelas päikese alla” ja pärast seda saabus pimedus* (Marsadolov 2005). 2006. ja 2007. aastal sai see hüpotees kinnitust kahe teise pühapaiga – Ak Bauri ja Lääne-Altai Monastõri kloostrite – uurimisel. Sügisese (Ak Bauris) ja kevadise (kloostrites) pööripäeva ajal loojus ka seal päike kaljuastmetest ja arvukatest kunstlikult tahutud õõnsustest moodustunud “suhu” (Marsadolov & Dmitrijeva & Ikonnikov 2010).

Sajaani-Altai iidsete pühapaikade andmeid võrreldes võib täheldada nende üld- ja erijooni. Peaaegu iga uue kultuskoha rajamine oli pikk ja mitmeetapiline protsess. Üks asi on luua hõimude liidu uus rituaalne keskus, teine ühe hõimu või suguvõsa kultuspaik.

Objektid rajati eraldi valitud kohtades kindlaksmääratud ajal. See protsess nõudis ulatuslikke teadmisi, ainelisi vahendeid ja kulutusi.

Sajaani-Altai välitööd näitasid, et tulevase kultuskoha otsimiseks, mõõtmiseks ja rajamiseks kehtisid kindlad nõuded ja reeglid, koht määrasid spetsiaalse ettevalmistusega inimesed, võimalik, et preestrid või ennustajad, kes tundsid kultuskoha planeerimise kunsti, feng-shui sajaani-altai varianti. Mägi-maastikul valiti alguses sobilik org või kuru, seejärel valiti kompleksi rituaalne keskus ning hiljem teiste objektide asupaik.

Vajadus kummardada Taeva ja Maa jumalaid, sealhulgas ka taevaseid objekte – Päike, Kuu, tähtkujud –, aga ka esivanemaid ja kangelassõdalasi ning tarve kooskõlastada iga-aastased majandustoimingud ja sotsiaal-demoograafilised tsüklid sakraalsete, looduslike ja taevaste nähtustega viisid ideeni

rajada pühamud ja altarid. Taevakehade, esmajoones Päikese ja Kuu, samuti tähtkujudega oli seotud astraalkultuse põhiosa. See tõi kaasa vajaduse neid tunda ja oma elu nende rütmidega kohandada. Astronoomiliste vaatluste hädajajaduse Euraasia rändrahvastel tingis kultuste aeg – püha aeg. Aasta, aasta-aja, selle või teise püha täpse aja teadmine oli oluline, et osata selleks korralikult ette valmistuda, tähistada ja saavutada maksimaalseid tulemusi. Oli vaja iga-aastaste ja mitu aastat kestvate majandustsüklite kooskõla päikese tõusu- ja loojanguaegadega kevadisel ja sügisesel ning talvisel ja suvisel pööripäeval, samuti kõrge ja madala kuu pöhihaasidega.

Olenevalt pühamut ümbritsevast domineerivast maastikust võidi ennast sisse seada nii mäenõlvadel kui ka laias mägedevahelises orus. Mäenõlvadel asuvad pühamud on olemas kõigis Sajaani-Altai piirkondades. Üldiselt kehtisid kohalikul kindlad nõudmised pühamu paiknemise suhtes. Maksimaalselt suutsid kõiki tulevase koha otsingul olulisi kriteeriume jälgida ainult spetsiaalse ettevalmistusega inimesed, kes orienteerusid kultuskoha ja looduslike seaduspärasuste ning sotsiaalsete struktuuride hierarhia kooskõlas jne. Sõltuvalt pühamu tähtsusest võidi neis korraldada mitte üksnes igapäevaseid toiminguid, vaid ka kohalike ja hõimujuhtide valimisi.

Tuleb märkida Sajaani-Altai iidsete rändhõimude preestrite teadmiste kõrget taset nii suurte kui ka väikeste objektide, lihtsate ja keeruliste kompositsioonide, ümbritsevat keskkonda tähistavate tasapinnaliste ja ruumiliste kujutiste, ringide, võrdkülgsete ja võrdhaarsete kolmnurkade, ruutude ja ristkülikute, rööpkülikute ja rombide, trapetsi, koonuse täisnurga jne märkimisel. Tavaliselt kasutati mõõtude ühe-, kahe või ka mitmekordset suurendamist.

Uute objektide rajamisel võeti arvesse kõik sügavamad seosed ümbritseva maastikuga, mällusööbivamad opositsioonid (üles-alla, tõus-langus). Sellisele kultusmärgistusele on omased kõrvalasuvate objektide moodustatavad selged liinid.

Mägedes asuvate pühamute mõned liinid koondusid ühte punkti – peaaltarile. Laiades orgudes oli selliseid liine mõnevõrra rohkem. Nad näitasid teed peaaltari, “põdra”kivi või steeli juurde, aga läksid ka üle pühamu piiride, moodustades keerulisi seoseid teiste kultuskeskuste ja ümbritseva loodusega. Väikesed ja suured rituaalikeskused olid omavahel seotud, moodustades kümnete, sadade ja tuhandete kilomeetrite pikkuseid sakraalobjektide kette, mis moodustasid omamoodi iidse geodeetilise võrgustiku.

Pärandvõimu tugevdamiseks ja pühitsemiseks kasutasid uued juhid ja preestrid sageli neis piirkondades varem paiknenud esivanemate kultust, nende juurte kaudu päritud õigust sellele territooriumile, mis tõi kaasa juba unustatud pühapaikade taaskasutuselevõtu, vanade objektide uuendamise ja uute sisseseadmise.

Pühapaigad ja nende seosed teiste sünkroonsete objektidega on Kesk-Aasia rändhõimude maailmavaateliste ettekujutuste, kultuurilise, sotsiaalse, poliitilise ja etnilise ajaloo rekonstrueerimise oluline koostisosa 2. ja 1. aastatuhandel e.m.a.

Suurte ühiskondlike murrangute ajal – rahvastiku vahetumisel või väljarendamisel, maailmavaatelistel alustel muutumisel jne – lakkasid pühapaigad sageli funktsioneerimast ja nad unustati. Orgudes ununesid sellised pühapaigad lausa aastasadeks. Mägistes piirkondades on pühapaikadeks sobivaid kohti palju vähem, seepärast olid need seal muutustest hoolimata palju kauem kasutusel ja funktsioneerisid eri ajalooetappidel.

Pühapaigad olid rändrahvaste üldise sakraalse maailmamudeli põhiosa ja just pühapaikades püüdsid nad võimalust mööda taastada oma maailma põhi-elemente.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kirjandus

Grjaznov 1950 = Грязнов, Михаил. *Первый Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный эрмитаж.

Grjaznov 1980 = Грязнов, Михаил. *Аржан. Царский курган раннескифского времени*. Ленинград: Ленинград.

Kisseljov 1956 = Киселев, Сергей. Исследование Большого Салбыкского кургана в 1954 и 1955 гг. *Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г.* Москва, lk 56–58.

Marsadolov 1999 = Марсадолов, Леонид. Художественные образы и идеи на Великом степном пути Евразии в IX–VII вв. до н.э. *Международная конференция по первобытному искусству. 3–8 августа 1998. Труды конференции*. I. Кемерово, lk 152–163.

Marsadolov, Leonid 2005. Mt. Ocharovatelnaja and Mt. Siniaia in Altai: Legends and Reality. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 31, lk 57–78.

Marsadolov 2007a = Марсадолов, Леонид. *Отчёт об исследовании древних святилищ Алтая в 2003–2005 годах*. Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. Выпуск 5. Санкт-Петербург: Государственный эрмитаж.

Marsadolov 2007b = Марсадолов, Леонид. Палеоастрономические аспекты Большого Салбыкского кургана в Хакасии. *Алтае-Саянская горная страна и соседние территории в древности. История и культура Востока Азии*. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, lk 205–213.

Marsadolov 2008a = Марсадолов, Леонид. Историография и ритмичность процессов (на примере истории изучения памятников кочевников Алтая I тыс. до н.э.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического Съезда в Суздале II*. Москва: Институт археологии РАН, lk 50–53.

Marsadolov 2008b = Марсадолов, Леонид. Мегалиты Алтая: «сфинкс», «пирамиды» и плиты у горы Селеутас. *Общество–Среда–Развитие. Научно-теоретический журнал* № 2 (7). Санкт-Петербург, lk 103–114.

Marsadolov 2009 = Марсадолов, Леонид. Курган Аржан-1 в Центре Азии (гео-политический и астрономический аспекты). *Наследие народов Центральной Азии и сопредельных территорий: изучение, сохранение и использование*. Материалы Международной научно-практической конференции, г. Кызыл, 9-10 сентября 2009 г. В 2-х частях. Часть I. Кызыл, lk 59–63.

Marsadolov 2010 = Марсадолов, Леонид. *Большой Салбыкский курган в Хакасии*. Абакан: ХакНИИЯЛИ.

Marsadolov & Dmitrijeva & Ikonnikov 2010 = Марсадолов, Леонид & Дмитриева, Наталья & Иконников, Владимир. Скальные прототипы и наскальные рисунки из Арби. Забияко, Андрей (toim). *Традиционная культура востока Азии. Сборник статей. Выпуск 6. Посвящается памяти археолога и этнографа А. И. Мазина (1938–2008)*. Благовещенск: изд-во АмГУ, lk 74–82.

Rudenko 1953 = Руденко, Сергей. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва & Ленинград: Издательство АН СССР.

Rudenko 1960 = Руденко, Сергей. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва & Ленинград: Наука.

Rõbakova 1977 = Рыбакова, Нина. *Искусство Камбоджи. С древнейших времен до XIV века*. Москва: Галарт.

Tsering 2005 = Церин, Дордже. Юрий Рерих и его вклад в археологию Лахула и Спити. Бондаренко, А.А. & Мельников, В.Л. (toim). *Рериховское наследие: Труды конференции II. Новая Россия на пути к единству человечества*. Санкт-Петербург & Вышний Волочек: Ирида, lk 160–165.

Juškin & Šafranski & Janulov 1987 = Юшкин, Николай & Шафрановский, Иларион & Янулов, Кирилл. *Законы симметрии в минералогии*. Ленинград: Наука.

Summary

Astronomy and Centrography Regarding the Sacral Objects of Saian-Altai

Leonid Marsadolov

Key words: archaeoastronomy, centrography, megaliths, nomads, pyramids, sacral objects, sanctuary, sphinxes, the Moon, the Sun

Not only in settled civilizations, but also among nomads there existed outstanding individuals such as politics, soldiers, wise men, artists and religious figures, sometimes today being considered anonymous. The idea of the Universe is pronounced in detail in the large barrows of the chieftains of Saian-Altai nomad tribes. The centre of large Eurasian regions could be displaced depending on many time-wise and spatial factors. The necessity of astronomical observations, for nomadic peoples of Eurasia, existed in the sacral meaning of time. The celestial bodies, the Sun and the Moon were a part of the cult of the Sky. In the cult monuments of Siberia there was organised a complex system reflecting the relations of an ancient person with the natural environment, Space.

Kuidas me mõistame ööpäeva

Asta Õim

Teesid: Artiklis on vaatluse all mõiste *ööpäev* ja selle jaotused eesti keeles. Keeleandmete toel püütakse selgust saada, kuidas eestlane mõtestab ööpäeva, millistel sisulistel kaalutlustel *ööpäeva* ja *päeva* periodiseeritakse ning kas erinevates keeltes on periodiseerimisalused samad või erinevad. Eesti keeles mõistetakse valget aega kui tööpäeva. Sellest seisukohast on *hommik* kui produktiivne lõik päevast detailselt osadeks jaotatud ning ulatub ajaliselt kuni lõunani. Seevastu *õhtut* mõistetakse ajalise tähenduse kõrval ka kui töö lõpetamist ja üleminekut puhkeajale mis tahes ajal alates lõunast (*kell kaks jäädigiuba õhtule, õhtule saadi alles loojangu eel*).

Märksõnad: fraseoloogia, kujundisemantika, leksikon, reaalne ja naiivne maailmapilt, ööpäev

Sissejuhatavat

Astronoomias mõistetakse ööpäeva all ajavahemikku, mis vastab ühele Maa täispöördele Päikese või tähistaeva kui tausta suhtes (EE 10: 627), päev on ajavahemik päikese tõusu ja loojangu vahel, öö tähendab ajavahemikku päikese loojangust päikesetõusuni. Kõikides ajamõõtmissüsteemides jaotatakse ööpäev 24 tunniks. Ametlikus kasutuses on ööpäev ajavahemik keskööst keskööni.

Igapäevane aja tajumine ja arvestamine, ka ööpäeva lõikes, on seotud inimese kogu elutegevusega, ühise tegevuse iseloomuga ning võib seega kultuuriti suuresti erineda. Ajafaktor ei esine ka kultuuritervikus ühtlase intensiivsusega, vaid muutub oluliseks seal, kus on tegu kindla kestusega ja korduva tegevusega, näiteks mingi põllukultuuri lõikusaeg või üldse põllutööde igapäevane või aastasisene rütm (Vahtre 1991: 3).

Eestlane on jaotanud aasta laias laastus talveks ja suveks, selle aluseks on töö iseloom: talviti olid põhilisteks tubased tööd, suviti välitööd. On täiesti ootuspärane, et pimedaja valge aja osatähtsuse muutumisega muutub ka ini-

meste elurütm ning sellest tulenevalt on päeva kui valge aja periodiseerimine suvel ja talvel pisut erinev. Valget aega on liigendatud palju detailsemalt kui pimedat aega. See on ka mõisteta, sest valge aeg oli varem eestlase elatise (maaviljeluse ja karjakasvatuse) seisukohalt eriti vastutusrikas, töömahukas ja pikk. Eesti rahvakalendrigi on oma põhisistult töökalender (vt Hiimäe 1981: 5 jj).

Allpool vaatame keeleandmete najal, milline on kunagi olnud ja milline on tänapäeval eestlaste arusaam ööpäevast ning kuidas seda jaotatakse.

Tavaliselt mõistetakse ööpäeva sarnaselt päikese ringkäiguga taevas, kus keskpäev on ööpäeva ringi kõrghetk ehk pöördepunkt ja kesköö on ööpäeva madalaim hetk. Päeval on päike taeva vallas (valge aeg) ja öösel maavallas (pime aeg): *päev läheb maha, jumala valda* (Wiedemann 1973: 782).

Päikese ilmumine silmapiirile ja selle silmapiirilt kadumine ei organiseeri üksnes inimese arusaama ajast, vaid ka ilmakaartest: *hommik* tähendab 'ida', *hommikumaa* 'idamaa', *õhtu* 'lääs', *õhtumaa* 'läänemaa', *õhtukaar*, *põhja-õhtu* 'vananenud nordvest, loe', *lõuna-õhtu* 'vananenud süüdvest, edel'. Ilmakaarel, kust päike paistab keskpäeval, ei olegi eesti keeles muud nimetust kui *lõuna* (*maakaardil on põhi üleval, lõuna all*).

Ööpäeva esmane loomulik jaotus on ööks ja päevaks. See kajastub nimetuseski ööpäev (vrd saksa *Tag und Nacht*, inglise *day, day and night*, vene *сутки*). Eesti keeles nagu saksa ja inglise keeleski peame ööpäeva silmas ka siis, kui kasutame sõna *päev*: *algas uus päev, aastas on 365 päeva*. Päev on ööpäeva sünonüüm, kui peame silmas midagi, mis kestab ööpäeva, või kedagi, kes on vähemalt 24 tundi vana: *kümmekond päeva vana, ööpäevane teekond ~ päeva-teekond, ööpäevane viivitus ~ päevane viivitus*. Kui on tarvis midagi rõhutada, siis kasutame mõlemat sõna:

*ööd ja päevad läbi,
töötab kümme tundi ööpäevas.*

Metonüümselt kasutatakse *päeva* pikema aja märkimiseks:

*vanul päevil,
elab eilses päevas,
mure homse päeva pärast,
murepäevad,
elupäevad.*

Ööst ja päevast räägime vastavalt sellele, kas tegemist on parasjagu valge või pimedaga. Seega algab tavaarusaama kohaselt uus ajaline arvestus uue päevaga ehk siis, kui päike hakkab valgust andma. See on ka loogiline, sest

inimene on ärkvel, tegutseb valgel ajal ja puhkab, magab pimedal ajal. Kui ta selle vastu eksib, siis öeldakse nagu *sant siga peale päevalooja veel ametis*. Ega ilmaasjata ole eestlane nimetanud valget ajavahemikku ööpäevas ja päikest sama sõnaga *päev*:

*päev juba suures kõrges,
päeva tõusust loojakuni,
päisel päeval,
päise päeva ajal,
tahtsin päeva ajal koju jõuda,
mis seal karta, päevaaeg ju.*

Öö on meie arusaama kohaselt seotud pimedusega, päevavalguse puudumisega, sestap on meile mõistetav ka sõna öö metafoorne kasutus: *planeedi päeva- ja ööpool* 'planeedi varjus olev külg', *inimelu ööpool, orjaöö*. Kui me ütleme, et *see juhtus pühapäeva öösel*, siis me ei saa aru, kas asi juhtus lõppeva ööpäeva viimastel tundidel (kui oli juba pime) või algava ööpäeva esimestel tundidel (kui on pime või kui on alles pime), seega on vajalik täpsustus:

see juhtus pühapäeva öösel kella üheteistkümne paiku ~ pühapäeval vastu ööd; see juhtus pühapäeva hilisööl ~ pühapäeva öösel vastu esmaspäeva.

Päev

Eestlane räägib päevast enamasti kui töötegemise ajast ehk siis tööpäevast.

Heinaajal, siis pidid jo päivätõusust tüöl olema, Suvõl tull alate päävätõosõngo aigo ja vaihhõl ka inne päivä üless tulla. Mõnikõrd sait tuu tunni vai puul pikutada kas süüm aigo vai lõun aigo, alate saa õs tuudke. Ödago jäl sait makama alate peräh päivä (Kaal & Must & Ross 2005: 289).

Suvve olli muduki enne päevä tõusu ja õhtu jälle perän päevä. Lina kakuti seni, ku näi (Kaal & Must & Ross 2008: 124).

Tegutsemise aeg on kätketud keelendesse *minu päev algab kell viis, heinaajal tehakse pikki päevi*. Väljenditesse *päev läheb peremehe poole* ja *päev läheb sula-se poole* on sisse kodeeritud vastavalt valge aja ehk tööpäeva pikenemine ja lühenemine. Päevast aega on hinnatud kõrgelt: kes *päeva varastab*, on *päeva-varas* ehk laiskvorst, kes *ei näe valget päeva*, on joodik.

Päeva liigenduse aluseks on Päikese seis ja tema liikumine. Kui me ütleme *päeva poole ~ päeva peale läks soojemaks*, siis me mõtleme selle all 'mida lähemale Päikese kõrgseisule'.

Päikese kõrghetk kannab nimetusi *päeva süda, südapäev, keskpäev, lõuna, suur lõuna*. *Lõuna* märgib pikemat keskpäevast aega, seda kinnitavad sellised keelendid nagu

*poollõunat, poole lõuna ajal 'kella 1–3 ajal' (Saareste IV: 814),
poes on lõuna,
peavad mitu tundi lõunat,
lõunapuhkus,
lõunati 'lõunastel aegadel' (hommikuti olen tööl, lõunati juba kodus).*

Lõuna on pikem aeg kui ainult söömiseks ja puhkamiseks tarvilik:

*lõunane lüps,
lõunane palavus,
lõunatundidel palavaga ei niidetud,
lõunavahe venis õige pikaks.*

Lõunale lähenevat aega kutsutakse *nooreks lõunaks*:

*keskomingo ja lõune vahekohta öötasse, nää ma põle täna kedagist teind
üht, noor lõuna juba käe, nuor lõune, keskhommiku ja lõuna vaeajal k.
11 paiku (EKFA).*

Lõunase aja puhuks on olnud ka spetsiaalne teretusvormel *Tere lõunast!* Tä-naseks on see kasutusest taandunud ilmselt ka seetõttu, et praegusaja urbani-seerunud inimese mõistes on *lõuna* märksa lühem aeg. *Lõuna* selliseid alajao-tusi ja nende konkreetseid nimetusi ei ole paljudes keeltes.

Päevaperioodide algus ja ajaline kestus on üpriski ebamäärane ilmselt see-tõttu, et ööpäeva pime ja valge pool ei ole Eesti laiuskraadil alati ühesuguses vahekorras, see muutub ühes aastaaegadega. Seetõttu jaotati päev, õigemini ärkveloleku aeg, talviti ja suviti erinevalt (vt Vahtre 1991: 13 jj). Näiteks ala-tes künnipäevast (14. aprillil) algas (töö)päev juba enne päikesetõusu, pärtli-päevast (24. augustil) oli päev ehk valge aeg juba nii palju lühem, et ei peetud enam vajalikuks eristada keskhommikut:

*keskhommik pidi minema juba pärtlisepäevast kinni (Kul),
Pärtlipäeval kaub keskhommik ära ja siis antakse kaks kord süia (Väike-Maarja).*

Selline looduslähedane ajaarvamine ei saanud olla kuigi täpne ja konkreetne ning sellepärast piirdubki *päeva* keeleline kasutus mittekongkreetses kestuses tähistamisega. Me ei tea, kui pikk on tundide arvu poolest *pikk päev* ja kui lühike on *lühike päev*. Nii laiendatud kui ka laiendamata kujul väljendab *päev* konkretiseerimata, ebamäära ajalist kestust. *Päeviti* võib tähendada korduvat tegevust: *mõni ajab habet päeviti, mõni ülepäeva* (EKSS), kuid seda on võimalik tõlgendada ka viitena päevasele ajale tervikuna: *päeviti on veel soe, aga ööd on juba jahedad* (EKSS). Sõnaliigilt substantiivi ja adverbi vahele paigutatud *päeval* tähistab üldisemalt päevast aega, s.t tegevus toimub mis tahes päeval:

*haige ei leidnud rahu ööl ega päeval,
päeval olen tööl.*

Päeva kestust aitavad mõnevõrra täpsustada asesõnad *terve, kõik*, kaassõnad *otsa, läbi*, arvsõna või arvsõnaline asesõna koos partitiiviga:

*kaks päeva,
paar päeva,
ööd ja päevad,
päevad läbi, päevad otsa.*

Kuid ka selline keelekasutus ei ütle meile midagi tegevuse tegeliku kestuse kohta, vaid annab edasi umbmäära pikaajalist tegevusaega nagu ka kinnisväljend *ööd ja päevad*. See on arusaadav, sest inimene tajub ümbritseva ruumi objekte nende väliste omaduste kaudu, mille hulka kuulub füüsiliste parameetrite kõrval kahtlemata ka kestus. Teadusliku lähenemise korral langevad välismaailma objektide reaalsed kvantitatiivsed näitajad (kaal, kiirus, vahemaa, kestus jms) ja nende kvantitatiivne hinnang kokku. Naiivse maailma pildi korral on kvantitatiivsed näitajad suhestatud eluliste situatsioonidega ning kvantiteetide hindamine psühhológiseerub, subjektiviseerub ning omandab aksioloogilise tähenduse. Tavaarusaama kohaselt kvantiteeti mitte niivõrd ei loendata ega mõõdetata konkreetset, kuivõrd eeskätt hinnatakse.

Ennelõuna

Aega enne ja pärast Päikese kõrghetke nimetame vastavalt *ennelõunaks* ehk *hommikupoolikuks* ja *pealelõunaks* ehk *õhtupoolikuks*.

Kuna ennelõunane aeg on töötegemiseks produktiivsem, inimene asub tööle pärast õist pikemat puhkust.

Hommikune töö kuld, õdakune töö muld (EV 1460).

Hommikune aeg – kuldne aeg (EV 1457), on siis ilmselt ka üks põhjusi, miks ennelõunane aeg on liigendatud põhjalikumalt kui pealelõunane aeg.

Uus päev ehk homme algab hommikuga. Seda kinnitab tõsiasi, et lääneme-resoome sõnad *hommik* ja *homme* on samatüvelised (Mägiste 2000: 373). Nii on ka näiteks inglise keeles: *tomorrow* ja *morning*, saksa *Morgen* märgib ühte-aegu nii hommikut kui ka homset päeva, vene keeles on *завтра* 'homme' ja *завтрак* 'hommikueine'.

Hommik kui päeva algusosa

Päeva alguseks loetakse hommikut: *päev on alles hommikus*. *Hommik* ei alga meie arusaama kohaselt mitte päevatõusuga, vaid enne seda, siis kui päikesetera ei ole veel silmapiirile tõusnud, kuid annab juba valgust. Seega algab päev valgenemisega. Hommiku esimesel lõigul on eesti keeles mitu nimetust: *koit* ~ *koiduaeg* ~ *koidupalang* ~ *koidik*, *agu* ~ *aoaeg*, *puhe* ~ *hommikupuhe* ~ *puhte-aeg*. Seda kinnitavad ka temporaalse tähendusega 'väga vara' väljendid

enne kukke ja koitu,
enne kukekoitu,
kolm koitu enne kukelaulu,
kolm koitu enne seasõitu,
kolm koitu enne vareseid.

Kukke kui päevatõusueelset ärkajat nimetatakse sageli keelendeis, mis märgivad väga varajast aega:

enne kukelaulu,
enne kukke tõusis juba üles,
hakkasime hommikul esimeses kukelaulus juba minema (EKFA).

Koidule järgneb *päevatõus*, *päikesetõus*. Kui päeva alustatakse koos päikesega, siis öeldakse *Erkas varakult päiväga rinnu* (Kuu). Koit ja päikesetõus on unest virgumise aeg.

Hommik kui hommikune pool päevast kui hommikupoolik

Hommik kestab üsna pikka aega, miks muidu eristatakse selles mitut järku: *varahommik*, *hilishommik*, *keskhommik*, *noor keskhommik*, *hiline keskhommik*, *kõrge keskhommik* (Saareste IV: 814), *suur valge*. Mingit hommikuse aja lõiku tähistab hulk teisigi keelendeid:

*varane, hiline hommikutund,
kui virgusin, oli õues juba suur hommik,
kirjandushommik 'hommikupoolikul toimuv etendus',
hommikuse unega,
hommikusest ajast hoolimata,
hommikune 'hommikupoolne' vahetus,
hommikused uudised.*

Ka metonüümne *eluhommik* näitab, et hommik on suhteliselt pikk ajavahe-
mik. Siit järeldub, et *hommikuks* võib pidada tervet hommikupoolikut. Veelgi
ebamäärasem on *keskhommiku* kellaajaline piiritlemine. Kirjalike andmete
järgi võis *keskhommik* alata juba kell kaheksa või üheksa, kesta üheksani või
poole üheteistkümneni (nagu lõunagi, mis kõikus kella 12 ja 16 vahel), kuid
selle lõpuajaks on enamasti siiski kell üksteist.

*Kui päiv oli jo mehe kõrgusel, siis üeldi: teil viel magata, päiv on ju noores
keskhommikus* (EKFA) – selle näite varal võiks arvata, et keskhommiku algus-
ajaks on peetud vägagi varajast aega, sest kui päev on mehe kõrgusel, siis ei
ole see veel kuigi kõrgel.

Selline üsna suur kellaajaline kõikumine võib tuleneda sellest, kas tege-
mist on kevadepoolse või sügisepoolse suvega, milline töö on parasjagu käsil
ja nähtavasti on oma osa ka paikkondlikel erinevustel. Käesoleva artikli seis-
kohalt ei ole oluline päevajaotuste kellaajaline täpsus, vaid see, kas päeva-
jaotusi on võimalik identifitseerida keeleandmetele toetudes.

Et keskhommik võis hõlmata üsna pikka ajalõiku hommikust, seda kinni-
tab asjaolu, et keskhommikus eristati omakorda selle osi:

päev on juba noores keskhommikus, päev pooles keskhommikus (EKFA).

Ka väljend *peremees keskhommikust karjalõunani* 'väga lühikest aega pere-
mees' annab aimu, et keskhommik võis kesta kella 11ni, sest karjalõuna ajaks
on loetud tundi enne keskpäeva ehk siis kella 11. Keskhommiku ja lõuna va-
hele jäävat perioodi nimetatakse lisaks *karjalõunale* veel nii:

*lõunaesik,
noor lõuna,
lõunarind,
(aeg juba) vastu lõunat.*

Keskhommik hommikupoolse aja keskpaiga märkijana on kasutusel tänapäe-
vani. Näiteid internetist:

Kõige rohkem tööõnnetusi juhtub keskhommikul. Tööinspeksiooni aastakokkuvõtte põhjal juhtus mullu kõige rohkem tööõnnetusi kella 10 ja 11 vahel.

Arenguvestluseks tuleks varuda vähemalt paar tundi, kusjuures kõige sobivam on keskhommik ja pealelõunane aeg.

Pealelõuna, pärastlõuna

Kui päeva esimese poole keskmes on hommik kui töötegemise aeg, siis päeva teise poole keskmes on õhtu kui töö lõpule jõudmise ja puhkuse aeg. Õhtupoolses ajas ehk õhtupoolikus eristatakse *varajast* ja *hilist pärastlõunat*, öeldakse ka *päev on pooles õhtupoolikus*, kuid keeleliselt on tihedamalt kaetud mõiste *õhtu*. Erinevate keelendite rohkus annab märku sellest, kui oluliseks on seda osa päevast peetud:

*varajane õhtu,
hilisõhtu, õhtuhakk 'õhtu algus',
õhtuaeg,
õhtu eel,
vastu õhtut,
päev kisub õhtule.*

Õhtu kui päeva lõpuosa

Kuigi üldiselt määratletakse õhtut päeva lõpuosana, on eestlaste maailmapildis õhtul täita üsnagi pika ajalõigu roll päeva jaotuses. Õhtut iseloomustab pikem ajaline kestvus:

*pikk õhtu,
õhtu otsa,
terve õhtu.*

Õhtutund ei märgi mingit konkreetset õhtust aega, vaid pigemini üldist:

*hiline, varajane õhtutund,
õise eluviisiga loomad alustavad jahti õhtutundidel.*

Hüvastijätuvormelisse *Head õhtut!* on sisse kodeeritud pikem ajaline kestus ning sellega soovitakse õhtusele olemisele (ja tegevusele) kordaminekut. Ka

metonüümsed kasutused *eluõhtu* ja *elu hakkab õhtusse jõudma* ~ *kaldub õhtusse* on rajatud arusaamale, et õhtu on millegi, käesolevates näidetes elu, viimane osa.

Õhtu kui tööpäeva lõpp

Kui me ütleme, et *läksid ~ jäid ~ said õhtule*, siis see tähendab seda, et tööpäev lõppes või lõpetati, kuid ei selgu, millal see aset leidis, kas loomuldasa päeva jõudmisel viimasesse faasi või millestki tingituna tavalisest varem või hiljem. Vrd *vihm laskis kartulivõtjad õhtule juba lõunast, saime õhtule alles loojangu eel*, milles on aeg konkretiseeritud. Oluline on siin seegi, et nii saame öelda õhtupoolse, kuid mitte hommikupoolse aja kohta:

*saime õhtule juba kell kaks (*saime õhtule keskhommikul).*

Siit võime järeldada, et õhtu märgib tööjärgset aega, kuid alles alates lõunast.

Õhtu kui tööpäeva lõppemisele on ilmselt rajatud kujund väljendeis *omadega õhtul*, mis tähendab inimese kohta öelduna, et tema nii füüsiline kui ka vaimne jõud on otsakorral või lausa lõppenud:

rabas eluaja tööd teha, nüüd on omadega õhtul;

Tammiku vana Kaali oli ka omaga õhtsele jõudand 'elu on lõppenud, surm' (Kaa).

Elutu asja kohta tähendab see kasutuskõlbmatuks või funktsioneerimisvõimetuks muutumist:

uus auto, aga juba omadega õhtul;

firma on omadega õhtul.

Õhtu jaotused on *varane õhtu*, *kesköhtu* 'kella 18 paiku' (VNg), *videvik* ~ *videvikutund* ~ *videvikuaeg* ehk *hämarik*, murdeti ka *vesper* (Võn), mille iseloomulikuks tunnuseks on poolpimedus ja *hilisõhtu*. Õhtusel poolpimedal ajal enamasti puhati tööväsimust ja valmistuti õhtuseks tegevuseks. *Videvikku* ~ *videvikutundi pidama* märgib mõnetunnist puhkus õhtul pärast loomade talitamist kuni tule ülesvõtmiseni:

õhta mindi videvikku pidama;

õhtad olid pikad, ei taht nii vara tuld võtta siis sai ikke videvikku peetud, reägit kodokäijatest ja... (Juu);

Es kedrata mitte, es kojota võrka koa mitte (Muh);

videvikku pidama 'õhtuhämaruses ilma lampi süütamata mõne tegevuse või vestlusega aega veetma' (Trm).

Seda lõiku õhtust on peetud ilmselt vägagi oluliseks, teada on teretusvormel *Tere hämarikku!* (Krj), mis ei ole saanud tekkida tühjale kohale. Interneti keelekasutusele toetudes võib öelda, et videvikupidamine pole võõras tänapäevalgi:

Üks müstiline aeg oli ja on ka praegu videvikupidamine, kus väga loomulikult tuleb rahu inimesse.

Paiguti on lisaks *videvikule* eristatud õhtul veel *suitsuaega*:

Suitsuaeg oli õhtu peale videvikku. Ahi pandi küdema (EKFA).

Saareste sõnaraamatus on *suitsuaeg* hoopiski 'lõunaeelne aeg, hommiku ja lõuna vaheaeg' (Saareste IV: 814), kuid väljend *öö ja vöö, videvik ja villkinnas, suitsuaeg ja suursukk* (EKFA) vihjab siiski selgelt õhtusele ajale.

Söögikorrad

See, et eestlased on jaotanud päeva detailselt osadeks, mis kannavad spetsiaalseid nimetusi, kõneleb sellest, et päev kui valge aeg täideti tihedalt tööga. Intensiivne töö nõudis ka vaheaegu, et kosutada hinge ja kinnitada keha. Selleks tuli leida kõige sobivamad ajad. Selle kirjutasid ette looduslikud tingimused, näiteks hommikune jahedus kui tööd soodustav tegur ja keskpäevakuumus kui ebasoodne tegur, ja ka töörütm.

Töotegemise ja puhkuse vaheldumine jagasid päeva lõikudeks. Söögikorrad olid küll tihedalt seotud vahepuhkusega, kuid tühi kõht ei määranud ega reguleerinud päeva jaotust, söögikorrad lihtsalt sobitati vahepuhkusega – pikematel puhkeaegadel söödi tugevamalt, lühikestel pausidel kergemalt:

Süümaig, konas süvväs, lõuna, konas peetäs, õtak tule üks omal ajal (EV 11313).

Selle seisukoha kasuks kõneleb ka asjaolu, et päeva põhijaotused tähendavad üksiti einestamist sel ajal, kuid mitte vastupidi:

hommikut võeti koos perega, keskhommikut söödi, lõuna toodi põllule.

Lühikest hingetõmmet lubati pikematele lisaks pikkadel suvistel tööpäevadel ja siis võeti oodet, kuid ei sõna *oode* ega tema sünonüümid *kannatis, kost, vahepala* ei sisalda temporaalsuse tähendust:

ootest 'pruukost lõune ja õhtusöögi vahel' (EKFA),
kahe söögi vahel tuuakse kannatist (MS),
magaje kost 'õhtusöök' (MS),
vahepalust võtma 'oodet võtma', meite Ann võttas ikka vahepalust (EKFA).

Oote-mõistet ei ole väga paljudes keeltes. Keeleandmed kinnitavad, et söögi-aegadeks nimetati paikkonniti üksnes tugevamat söömaaega. Hommikust kehakinnitust ei peetudki õigeks söömiseks, ilmselt sellepärast, et siis söödi vähe ja kerget toitu. Lõuna-Eesti keelealal nimetati hommikusööki *pruukostiks*. Tänapäevalgi tunneme *linnupetet*, mis tähendab samuti kerget hommikueinet. Ning esimene tõsisem söömaaeg oli keskhommikul ning seda nimetati *söömaajaks*. Ka *pruukost* ja *linnupete* ei kätke endas aja tähendust. Paistust on üles kirjutatud järgmist.

Peris kõrralisi söögi aigu olli iki kolm, aga ommuku enne tühüminekut süüdi ruukosti [---]. Ommukusüük anti kellä katsma paiku [---]. Lõune olli iki kellä kate aal. Siss anti viil kah õhtu uutset, kudas juhtusi, kellä kuue paiku.

Harglast on kirja pandud, et

Kõkõ edimene süük oll pruukuss. Perän pruukust tull suuma aig 'söömaaeg', siss lõunõ, siss õdak.

Rõugest on pärit järgmine kirjeldus.

Söögi aigõ nime olli: hummogut es süvväki, edimäne süümine oll suuma aigu ja tuud kutsuti suuma aoss. Tõõnõ oll lõõna ja kolmass õdag.

Räpinas on suviseid söögikordi kirjeldatud järgmiselt.

Suvõl jüripääväst mihklepääväne süüde pääväl neli kõrda. Hummogo inne tüühõ minekot vai mõnikõrd, ku varra tüüühõ är minte, sõss süüde kellä viie vai kuvvõ paiko pruukost. [---] Pruukostiss süüde suurõmbalt jaolt leib ja hapupiim. [---] Süümaaig süüde kellä katsa vai ütsä paiko. Lõõna süüde kellä katõ vai kolmõ paiko, õtak süüde õdago hämäräga. Mõnikõrd, ku rassõ tüüd tete, [---] sõss süüde ka uuted, nigu lõunõ- ja õdago oodot.

Kuna päevane tööaeg oli jagatud enam-vähem võrdseteks ajalisteks lõikudeks, mida eraldas üksteisest söögivahe, ja nende lõikude sees tehtav tööhulk oli kogemuste järgi samuti ligikaudu võrdne, nii et tollasele talupojale sellisest täpsusest piisas, siis on hästi mõistetav, et *söömavahe* käibis ka üldmõistetava

ajaühikuna: *põld on kaks söömavahet* (Lüg). See tähendab, et põllu jõudis niita, kunda vms kahe söömavahe jooksul. Kvantiteedisuhted omandab inimene kognitiivselt, kogemuslikult ning see põhineb eeskätt objektide omavahelisel võrdlusel, omaduse määramastatakse objektiga, mida käsitatakse selle määra tüüpilise kandjana. Eesti keeles on teada, et näiteks vanad raskusmõõdud puud, leisikas (pool puuda) olid käibel intensiivsuse tähistajatena:

puud sõimu ja leisik laimu (Jäm),
pool puuda külma 'väga külm' (Lüg).
sai mitu puutta naartus (Se).

Pinnamõõduga vakamaa on märgitud suurt hulka: *pool vakamaad lapsi* (Rap).

Ajaühikuna on *söömavahe* ja suure koguse tähistajana on *vakamaa* mõistatav väljendis

sinusuguseid peksan läbi vakamaa söömavahe, kui tükitööks võtan (Kul);
äi jova neid [vandesõnu] söömavahe mitte üle aja tõsta (Kul, Rei, Kõp).

Võrdluse *pikk kui söömavahe* ajaline tähendus märgib ka füüsilist pikkust:

Ta kleidihänd oli nii pikk-pikk nagu suine söömavahe (Kul),
See voorvanker on nenda pitk kui üks söömavahe (EKFA).

Ka väljendi *pikk nagu pühadevahe* puhul on tähendusülekanne sama, temporaaalse tähenduse kõrval on füüsilise vahemaa ja pikkuse tähendus:

suvine päev on pikk nagu pühadevahe;
tee on pikk nagu pühadevahe;
leib ~ vorst ~ pudel ~ seelik ~ mees on pikk nagu pühadevahe (EKFA).

Milline on selle metafoori tekkemehhanism, vajab omaette süvenemist.

Eestlased ja teised

Eestlase arusaama kohaselt on ööpäeva jaotumise aluseks inimese ärkveloleku ja tegutsemise aktiivsus, päeva keskmeks on lõuna ning päeva pooltel on oma nimetused *ennelõuna* ja *pealelõuna*, mis omakorda jaotuvad osadeks.

Mitte kõik rahvad ei jaota päeva samal viisil. Kui meie arusaama järgi kontseptualiseeritakse hommikut kui pikemat ennelõunast aega (nimetatused *hommikupoolik*, *ennelõuna*), siis näiteks venelased mõistavad hommikut kui ärkamisjärgset aega, mil tehakse kõigest ettevalmistusi eesseisvaks (töö)päevaks,

pestakse, riietutakse, süüakse (Šmeljov 2002: 57). Aleksei Šmeljov teeb järelduse, et vene naiivses maailmapildis sõltub ööpäeva jaotamine osadeks eeskätt sellest, mida inimene teeb nimetatud ajal. Selle taustal näib eestlaste puhul asi olevat pigem vastupidi: teinud kindlaks, milline ajalõik on käes, teab ta, mida tuleb teha, vrd

Igal asjal oma aeg (EV 420);

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal (EV 12492);

Tee kõik omal ajal (EV 11785);

Omal ajal öö, omal ajal töö ja omal ajal söö (EV 1250);

Maarjapäev toob keskhommiku ja rukkivihk viib keskhommiku (EKFA);

Ku sügüse kurõ är läävä, sis veevä lõunõ üteh är (Vas).

Meil kestab hommikupoolik keskpäevani. *Hommikupooliku* sünonüümiks on sageli *hommik*. Keskpäevale järgneb õhtupoolik, kuid me ei nimeta seda *õhtuks*. Eesti keeles vastanduvad *hommikupoolik* ja *õhtupoolik*, kuid mitte *hommik* ja *õhtu*. Näiteks kell 10 ja kell 16 algavaid istungeid nimetame vastavalt *hommikuseks* ehk *ennelõunaseks* ja *pealelõunaseks istungiks*. *Õhtuseks istungiks* peame ilmselt sellist, mis algab tunduvalt hiljem, pärast kella 18. Vene keeles on seevastu vastandatud *hommik* ja *õhtu*. Näiteks kui arst võtab vastu kella kahest kuueni pealelõunal, siis meie ütleme, et arst võtab vastu õhtupoolikul ehk peale lõunat, venelase arusaama kohaselt võtab arst vastu õhtul (vt Šmeljov 2002: 60 jj).

Päeva osade erinev kontseptualiseerimine kajastub ka teretus- ja hüvastijätuvormelites. *Tere varahommikust!* ja *Tere hommikust!* annavad meile teada hommiku kestvusest ja me kasutame viimast vähemasti keskhommikuni. Samas vene *Доброе утро!* on sobilik öelda inimesele vahetult pärast ärkamist. Vene teretusvormelitele *Добрый день!* ja *Добрый вечер!* vastu on eesti keeles panna teretusi igaks päevaosaks või isegi selle allosade tarvis:

Tere hommikust! Tere varahommigust! (VNg), *Tere hilishommikust!* (VNg),

Tere päevast! Tere lõunast! Tere keskpäeva! Tere lounest! (VNg),

Tere õhtust! Tere hämarikku! (Krk).

Hüvastijätuvormelitele *Head päeva!*, *Head õhtut!* vastavaid ajaspetsiifilisi ütlusi vene keeles polegi. Aleksei Šmeljovi arvates mõjuks sellistesse vormelitesse kaasatud ajamarker vene keeles tungimisena inimese privaatsfääri. Tõepoolest, venelane tajub päeva eri järke, eriti hommikut ja õhtut lühiajalisemana ja isikukesksemana kui eestlane. Ka eesti keeles sisaldavad näiteks

Ilusat ~ kena päeva!, Ilusat ~ kena õhtut!

ja veelgi enam

Ilusat ~ kena päeva jätku!, Ilusat ~ kena õhtu jätku!

isiklikumat kordaminekusoovi. Nende väljendite puhul eeldatakse, et soovija on mõnevõrra kursis adressaadi tegemistega. Kui eestlase *Head aega!* sisuks on soov, et aeg läheks hästi, siis vene *До свидания!* vasteks oleks nii grammatiliselt kui ka sisult *Kohtumiseni!* Ning mingit soovi see ei sisaldagi.

Olen tähele pannud, et ETV venekeelse “Aktuaalse kaamera” diktorid kasutavad nähtavasti eesti keele ja kultuuriruumi mõjul vahel väljendit *Хорошего вам дня!*, mis ei mõju sugugi venepäraselt.

Kokkuvõtteks

Eesti keeles mõistetakse ööpäeva kui pimedat ja valget aega, viimast kui tööpäeva. Sellest seisukohast on *hommik* kui päeva produktiivne lõik detailselt osadeks jaotatud ning ulatub ajaliselt kuni lõunani. Seevastu *õhtut* mõistetakse ajalise tähenduse kõrval ka kui töö lõpetamist ja üleminekut puhkeajale mis tahes ajal alates lõunast (*kell kaks jäädi juba õhtule, õhtule saadi alles loojangu eel*).

Eestlaste ööpäeva jaotamise aluseks on looduslähedase inimese arusaamad maailma asjadest. Otsene sõltuvus looduse ja aastaegade vaheldumisest meie laiuskraadidel ning elamine vastavuses nendega sundisid peale tsüklilise ajaarvestuse, teatud aasta- ja päevaperioodide suurem väärtustamine kajastub ka keeles. Uusaja eestlasel ei ole aeg enam tsükliline, see on pigem lineaarne, kuid me opereerime nende mõistetega.

Kirjandus

EE 10 = Kaevats, Ülo (peatoim) 1998. *Eesti entsüklopeedia*. 10, Türi-y. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

EKFA = Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas (<http://www.folklore.ee/justkui> – 21. aprill 2011).

EKSS = *Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat* 1988–2007. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat II 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kaal, Helju & Must, Mari & Ross, Eevi (toim) 2008. *Ennemustitsel Mulgimaal*. Valimik korrespondentide murdetekste VII. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

EV = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost). Krikmann, Arvo & Sarv, Ingrid (toim) 1980–1988. *Eesti vana-sõnad* I–V. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1981. *Eesti rahvakalender* II. Tallinn: Eesti Raamat.

Kaal, Helju & Must, Mari & Ross, Eevi (toim) 2005. *Kuiss vanal Võromaal elati*. Valimik korrespondentide murdetekste VI. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Mägiste, Julius 2000. *Estonisches Etymologisches Wörterbuch* I–XII. 2. Auflage. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Saareste, Andrus 1958–1963. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* I–XXII. Stockholm: Vaba Eesti.

Šmeljov 2002 = Шмелев, Алексей. *Русская языковая модель мира*. Москва: ООО Книга по Требованию.

Vahtre, Lauri 1991. *Eestlase aeg*. Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloost Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn: Valgus.

Summary

How Do We Understand the Twenty-four Hour Period

Asta Õim

Key words: day and night, lexicon, phraseology, real and naive worldview, semantics of images

The article focuses on the notion *ööpäev* ('twenty-four hours, day and night') and the subdivisions of the term in the Estonian language. Attempt is made to ascertain how Estonians render meaning to *ööpäev* and what are the content-wise considerations for periodising the *ööpäev* and *päev* ('day'), and whether the reasons for periodisation in different languages are similar or not. In the Estonian language, the period of daylight is understood as work-time. Proceeding from this standpoint, *hommik* ('morning') as a productive section of the day is segmented in a detailed manner and time-wise lasts

until lunch. The evening (*õhtu*), on the contrary, is understood, besides time-wise notion, as the finishing of work and transfer to the rest period from any time since lunch (*kell kaks jäädi juba õhtule* ('they called it a day already at two o'clock'); *õhtule saadi alles loojangu eel* ('they finished work only before sunset').

“Suure tamme” laul – süntees

Matej Goršič

Teesid: Artikkel esitab tsüklilisel aja- ja ruumikäsitlusel põhineva “Suure tamme” runo sünteetilise tõlgenduse. Laulu ja selle uurimise ajaloo lühiülevaate järel keskendub artikkel semantilisele paralleelile *iso tammi – tammi-kuu* (suur tamm – jaanuar). Artikli keskmises osas seotakse suure tamme maailma- ja ajaülene mõõde maailma- ja ajapuu teooriaga. Edaspidi keskendub artikkel tammeraiuja kahetisele olemusele ja tema seostele pikseilma müüdiga. Artikli lõpetab “Suure tamme” ürglaulu teooria.

Märksõnad: aja ja kosmose tsükliline käsitlus, piksejumal, regilaul, sümbolanalüüs, “Suur tamm”, sünteetiline tõlgendus, võrdlev mütoloogia

Sissejuhatus

Inimene (rahvalaulik, uurija, kirjutaja, lugeja) kipub andma oma mistahes tootele (märgile, sõnale, laulule, lausele, artiklile) ja sündmusele (elule, surmale) tähendusi. Tähenduse omistamise protsessis võib täheldada kahte genuinset, samaaegset ja esmapilgul peaaegu vastandlikku suundumust: eristamine ehk analüüs ja ühendamine ehk süntees. Oma varasemates “Suure tamme” laulu uuringutes olen keskendunud esimesele suunale, käesolevas artiklis keskendun ka teisele.

Laul

Eepiline runolaul jutustab suurest tammest, mis kasvas taevasse ning varjas päikese ja kuu; siis tuli päästja, kes raius kirvega tamme maha ning vabastas taevakehad.¹ Laulust on kogutud mõnisada teisendit, peamiselt runolaulu levi-aladelt.² Lauluvariandid võib jagada kahte suurde rühma. Esimest rühma esindavad põhjapoolsete laulualade (Karjala ja Soome) teisendid, mille müütiline

loomus on selgesti säilinud ka tammelangetaja kujus: tammeraiuja on väike must merest tõusnud mees. Selle rühma teisendid on peamiselt iseseisvad jutustavad laulud (suurem alarühm) või “Pisti sünni” sissejuhatusena kasutatud loitsud (väiksem alarühm). Teist alarühma esindavad lõunapoolsete laulu-alade (Ingerimaa ja Eesti) teisendid, kus tammeraiuja müütiline loomus on kadunud: tammelangetaja on laulikneiu vend. Selle rühma teisendid on lüro-eepilised laulud. Need erinevused on seletatavad üleüldise laulutavade ja laulu kasutamise erisustega: põhjapoolsetel aladel on laulud säilitanud arhailisemad ehk algupärasemad jooned, seevastu lõunapoolsetel aladel on neist saanud külalaulud, mis jutustavad vallaliste tüdrukute elust (vrd Haavio 1940/41: 25, märkus 3; Toivonen 1947: 5; Kuusi 1968: 14; Turunen 1981: 69; Sarmela 1994: 10. Rahvalaulutegelase soo ja funktsiooni muutumist on täheldatud teistegi lõunapoolsete alade lauludes, vrd Frog 2010: 88–89 ja tema kasutatud kirjandus).

Teooriatest

Vene folklorist Aleksandr Afanasjev (1826–1871) tõlgendas suurt tamme pilve metafoorina (Mannhardt 1875: 286–287). Soome folklorist Julius Krohn (1835–1888) võrdles *Kalevala* suurt tamme saarepuu Yggdrasiliga, arvates mõlemad pilve tähendavaks (Haavio 1940–41: 18). Saksa rahvaluuleteadlane Wilhelm Mannhardt (1831–1880) samastas *Kalevala* suure tamme piksejumala purustatud tammega, mis esineb läti “päikeselauludes” [*sic!*] ja tema tõlgendas seda päikese metafoorina (Mannhardt 1875: 286). Soome folklorist Kaarle Krohn (1863–1933) oli “Suure tamme” laulu müütilise tõlgendamise vastu, öeldes laulu põhinevat kujutlusvõimel (Krohn 1903: 176–177). Sama seisukoha võttis soome folklorist Kaarlo Alfred Franssila (1869–1950; Franssila 1900: 83). Viljo Johannes Mansikka (1884–1947) ühendas laulu elupuu sümbolikaga ja vaatas seda kui keskaegsete ristipuumüütide versiooni (Mansikka 1909: 179; vrd Sarmela 1994: 212). Soome usundiuurija Uno Harva (1882–1949) pidas “Suure tamme” laulu Linnutee metafooriks (Harva 1948: 70–73). Tema teooria on seni pärvinud suurima toetuse.³

Uno Harva teooria langeb kokku ka eesti usundiuurija ja folkloristi Aado Lintropi (sünd 1956) arvamusega, kusjuures Lintrop astub siiski veel sammukese edasi:

õigus on kõigil neil teadlastel, kes on suure tamme sidunud Linnuteega [---] Siiski ei pea ma seda Linnutee sünnilooks sünnilugude tavamõttes, sest rõhk pole niivõrd sellel, kust või kuidas asi alguse sai (vrd kasvõi raua sünnilooga), kuivõrd suure tamme sünni seostamises igaaastaselt

korduva ajavahemikuga. Arvan, et läänemeresoome suur tamm väljendab eelkõige meie boreaalsest asukohast lähtuvat valge ja piimeda aja vaheldumist ehk aastaringi, mida mütoloogilistes lauludes esitati taevase hiigelpuu kasvamise ja raiumisena (Lintrop 1999: 12, Matej Goršiči rõhutus).

Lintropi hüpotees põhineb runolauludega põimuvate motiivide ja nendega seotud rituaalide sümbolanalüüsil. Suure tamme kasvu samastas ta sümboolselt eesti rahvalauludes esinevate soa merre kadumise ja mere pühkimisega: kõik väljendavad üht ja sama protsessi või selle eri etappe ja seonduvad suvise pööripäevaga (Lintrop 1999: 2, 10, 15). Suure tamme maharaiumise seostas ta aga talvise pööripäevaga:

Linnutee alles ööde pikenedes ja pimenedes nähtavale ilmus, olles talvisel pööriajal selge ilmaga vaadeldav suurema osa ööpäevast (umbes 17 tundi) (Lintrop 1999: 12).

Nõustun Lintropi teooriaga, millele püüan leida täiendusi ja laiendusi artiklis edaspidi.

Isotammi

Soome keeles on aasta esimene kuu, jaanuar, nimetatud tamme järgi *tammi-kuuks*. Lähem pilk kuu nimetusele näitab, et soome lääne- ja idamurretes esineb *tammikuu* ka väljajättelisena: *tammi*, mis on läänemurretes tuntud ka nime *isotammi* all (Joki 1969 (SKES IV): 1219). Häme, Kesk-Soome ja Põhja-Häme murdes tähendab *tammi* ka telge, rummu ja naba (Joki 1969 (SKES IV): 1219). Et *tammi* 'jaanuar' ja *tammi* 'telg, rumm, naba' olid üksteisele tähenduslikult väga lähedased, sellele osutab selgesti 14. jaanuaril tähistatav *talvinapa* ehk talve keskpaik (Vilkuna 1961: 43). Seega on väga tõenäoline, et *isotammi*, *tammi* ja *tammikuu* tähendasid algselt talve keskpaika või naba või keskpuid (vrd ka *sydänkuu* 'jaanuar'). Samale järeldusele jõudis Joki (1969 (SKES IV): 1219).

Sellise seletuse korral tähendaks suure tamme raiumine, millest runos räägitakse, *isotammi*, *tamme* või *tammikuu* (ehk siis jaanuari) maharaiumist, s.t talve sümboolse keskpaiga (naba, keskpuu) raiumist. Päikese pääsemine tamme ladvast tähendaks talve keskpaiga ületamist, s.t aasta valgema poole⁴ saabumist, mil päike hakkab taas rohkem paistma. Kuud saab selle tõlgenduse kohaselt seletada päikesega samalaadse valgusallikana: kuu sümboolne väärtus ja tähendus kattuksid päikesega omadega.

Kuna talve keskpaiga murdmine lõpetab sümboliseelt mitte üksnes talve vaid ka aasta, mida talv võis aasta lõpuna sümboliseerida (*pars pro toto*), võis suure tamme raiumine tähendada ka vana aasta raiumist ehk lõppu. Nagu öeldud, on sellise aastaringi seletavale suure tamme sümboolikale runolauludes keskendunud Aado Lintrop (Lintrop 1999).

Maailma- ja ajapuu

Laulus esinevat suurt tamme on mõned teadlased defineerinud maailmapuuna, ehk siis laialt levinud müütilise puu esindajana, mille omaduste hulka kuuluvad muuhulgas asumine maailma keskpaigas ja maailma toetamine (vt Siikala 2002: 187–191; Frog 2008: 149; reservatsioonidega Tolley 2009a: 309). Suure tamme maailmapuu teooriast annavad minu meelest kõige paremini tunnistust eespoolmainitud *tammi* ‘telg, rumm, keskpuu’ ja need “Suure tamme” laulu teisendid (loitsud), kus tamm kasvab “kahe/kolme mere vahus” või saarele/nõlvale/mäele, mis on tõusnud “kahe/kolme mere vahust”.⁵

Suure tamme kui maailmapuu teooria vastu on siiski välja astunud Aado Lintrop:

Ka pole suur tamm toeks ega puhkepaigaks taevakehadele (küll on selleks ahellaulude tamm või sammast), vastupidi, oma kiire kasvuga ähvardab ta taevast lõhkuda ning takistab pilvede liikumist. Taevakehade valguse varjajana on ta ilmapuu vastandiks (Lintrop 2000: 4).

Siin jooksevad kaks tõlgendust justkui kokku. Ühel poolel on ajaülene tõlgendus, mille kohaselt suur tamm tähendab aja ja talve keskpaika (suur tamm ajapuuna). Teisel poolel on ruumilist mõõdet rõhutav tõlgendus, mille kohaselt suur tamm tähendab maailma keskpaika (suur tamm maailmapuuna). Kas need kaks tõlgendust on teineteisest tõesti kaugel? Minu meelest mitte. Teesile ja antiteesile järgneb süntees. Ei ole vaja kasutada Einsteini relatiivsusteooriat, milles aeg ja ruum on seotud nn aegruumiks⁶, vaid piisab kahe tõsi-asja taipamisest. Esiteks, et inimese kogemuses on aeg ja ruum lahutamatu koos (kõik olemasolev on olemas nii ajas kui ka ruumis, mitte kunagi ainult ajas või ainult ruumis). Teiseks, et rahvalaulikute ajakäsitus ei olnud lineaarne, vaid tsükliline. Eesti ajaloolase Lauri Vahre (sünd 1960) sõnul:

Inimese elementaarne ajataju on komplitseeritum ja kujuneb hiljem kui ruumitaju. Võib oletada, et see maksab ka inimkonna kui terviku kohta ning et folkloorne ajataju oli meie omast märksa erinev. Üsna kindlasti

olid sellele omased korduvus ja kvaliteetsus. K o r d u v u s tähistab üldiselt aja mõistmist tsüklitena, nii et mingi perioodi möödudes saabub jälle täpselt sama aeg [---] Aja k v a l i t e e t s u s tähistab aja mõistmist mingi reaalse jõuna, mis on kas hea või halb (enamasti õigupoolest kas kasulik või kahjulik), püha või mittepüha jne (Vahtre 2000: 10–11).

Tsüklilises ajakäsitluses on korduv periood üks ja sama teatud ajaüksus, näiteks aasta,⁷ mille lõppedes lõpeb kogu aeg. Aja lõpp vastab ajaüleses tõlgenduses maailma lõpule ruumilises tähenduses. Rakendades “Suure tamme” laulule sünteetilist, ehk ajalisruumilist tõlgendust, jõuame järeldusele, et suur tamm on nii aasta s.t aja kui ka maailma s.t looduse sümbol. Tamme kasvamine tähendab nii aasta kasvu, s.t aja tsüklilist kulgu kui ka maailma ehk looduse kasvu.⁸ Maailma ehk looduse kasv saavutab haripunkti suve keskpäeval, jaanipäeval. Tamme kõrgus on sel ajal kõige suurem, tamm on siis heaolu ja õnne allikas (“hea tamm”)⁹, see tähendab, et aasta-maailm on siis kõige parem. Kuid kasv ei jää seisma: aina kasvav tamm (“paha tamm”)¹⁰ ehk siis aasta-maailm läheb tasakaalust välja. Kosmogooniline segadus suureneb ja on suurim kesktalvel: päike kaob. Aasta-maailmatsükkel jõuab otsakorrale ja on vaja raiujat, kes suure tamme (jaanuar, *tammikuu*) maha raiub ja lõpetab sel kombel aasta-maailmatsükli, vabastades päikese.

Inimeste maailmas toimub tamme raiumine ehk aastase maailmatsükli lõpetamine sümboolselt aasta pimedas aja lõpus, kui surnute hinged lahkuvad elavate maailmast. Sellele surnutega seotud uskumusele viitavad nii Uno Harva Linnutee-teooria pooldajate lemmiksalmid¹¹ kui ka nn hingede-aeg, aasta pimedaim aeg, mil usuti hingi rändavat mööda Linnuteed teispooldusse (sellest pike-malt vt Lintrop 1999: 12–13, vt ka märkus 3). Veel selgemini kajastub ajamaailmatsükli lõpp skandinaavia pärimuses. Maailmapuu Yggdrasili raiumine on *Eddas* selgesõnaliselt tõlgendatud maailma lõpuna, ebamäärane ajamääratlus jätab siiski selgusetuks, kui pika ajajärgu lõpus Yggdrasil maha langeb (vrd Eliade 1982: 157).

Raiuja

Tsüklilise ajakäsitluse korral langevad aastavahetuse algus ja lõpp kokku. Sellepärast on aastavahetusel ja seda sümboliseerivatel märkidel kahetine olemus: need sisaldavad nii alguse (sünni) kui ka lõpu (surma) omadusi.

“Suure tamme” laulus on aastavahetaja võim tamme raiuja käes. Kahetine olemus on seega raiujal. Teises lõigus nimetatud põhjustel on raiuja kahetine

olemus säilinud vaid põhjapoolsetel runolaulu aladel. Langetaja alguse ehk sünniga seotud pool avaldub selles, et (1) teda nimetatakse väikeseks, ühe pöidla pikkuseks (*pieneksi, yhden peukalon pituiseksi*) (SKVR I₄ 832, 832b, 833, 842, 843, 849, VI₁ 3526, VII₃ 609, 611, 1382, VII₄ 2734, 2752, 2760, VII₅ 4169, 4197, XII₂ 6071 jne), mis viitab tema äsjasünnile, (2) ta tõuseb merest just nagu viiendas lõigus mainitud tamm ja saar/nõlv/mägi – merest tõusmine on kosmogooniline kliše, mis tsüklilises aja- ja maailmakäsitluses tähendab aja ja maailma taassündi. Raiuja lõpu ehk surma pool avaldub selles, et (1) teda nimetatakse mustaks, surnutest pisut paremaks jms (*mustaksi, kuollutta vähän paremmaksi*) (SKVR II 872, 1053, VII₁ 315, 565, 680, 697, 697a, VII₂ 1191, 1206, 1209, VII₃ 251, VII₄ 1724, 2642, 2652, 2660, 2662, 2705, 2734, VII₅ 4169, 4197 jne), mis selgesti viitab surmale, (2) Vienas on tema juuste, kaabu, kinnaste ja kirve kohta öeldud, et need on jäised (SKVR I₂ 1233, 1234, I₄ 800, 803, 852, II 898, 904, 1022, 1023a jne, vrd Sarmela 1994: 211) – mis otseselt viitab talvele ehk siis jaanuarile, mida ta raiub (vrd ka *tammipakkaset* ‘jaanuarikuu või üldse kõva pakane’, Joki 1969 (SKES IV): 1219) ja kaudselt surmale (mõnes rahvapärimuses kujutatakse teispooltust põhjamaise, külma ja talvise piirkonnana) (vrd Sarmela 1994: 213; Lintrop 2000: 5).

Piksejumal

Põhjapoolsete laulupiirkondade tammeraiuja on piksejumal.¹² Põhjendan oma väiteid järgnevalt.

(1) Raiuja toob aastavahetuse. Sama funktsioon on tõenäoliselt ka balti ja slaavi piksejumalal.

Läti rahvalaulud (*daina*) sisaldavad vihjeid sellele, kuidas pulma minev piksejumal Pērkons lööb kuldse tamme, mille järel Päike nutab, korjates tamme kuldseid oksi (laulu originaale läti keeles ja saksa keelde tõlgituna vt Zicāns 1940: 197–199). Põhjalikuma ja minu arvates kõige loomulikuma tõlgenduse pakkus läti folklorist Eduards Zicāns (1884–1946). Tema tõlgenduse sisu on üllatavalt lähedane minu tõlgendusele “Suure tamme” laulust. Tähelepanuväärne erinevus on aga selles, et Zicāns tõlgendab (minu arvates õigesti) dainade tamme langetamist talvise pööripäeva sümbolina.

Kasvamisele peab järgnema langetamine selleks, et võiksime jälle oodata elujõudude taastärkamist. Looduse pöördpunktid on pööripäevad. Kevadel tähistas päike elujõudude võitu, mis saavutab oma tipu suvise pööripäeva peol. Vähenemine algab Pērkonsi sangariteoga. Religioosete süm-

bolite keeles on kumbki protsess leidnud oma väljenduse: esimene taevases pulmapeos, teine puu lõhkumises (Zicāns 1940: 201).

Läti rahvalaulud jutustavad ka sellest, kuidas piksejumal Pērkons vabastab jäämäge lõhestades seal viibiva ema, tema tütre, abiellumisealise tütre või päikese tütre. Pidades silmas, et sama idee leidub ka muinasjuttudes, kus kuningatütar vabastatakse klaasmäelt, jõudis Zicāns järgmise otsuseni:

Hoolimata sellest, kas räägitakse jää- või klaasmäest, on nendes rahvapärimestes meie ees ikka talvise pööripäeva suured muutused. Jäämäe lõhestamine on seega puulõhkumise vaste (Zicāns 1940: 201–201).

Kui Zicānsil on õigus, on läti dainade jäämäge lõhestav piksejumal “Suure tamme” laulu täielik sümboolne vaste. Jäämägi vastab talvele ehk jaanuarikuud sümboliseerivale tammele. Jäämäel viibivad naised, kellest päikesetütar (isikustatud päike) on nähtavasti algupärane,¹³ on tamme kütkest vabanenud päikese ja kuu vasted.

Päikese talvest vabastajana esineb ka slaavlaste piksejumal Perun:

Usuti, et looduse loovad elustavad jõud – välk, vihm, soojendav päikesevalgus – on talvel surnud. Need olid justkui maetud läbitungimatu udu alla. Rahvas tööpoolest uskus, et Perunit on igapäevaseks olemasoluks tingimata vaja. Ilma Peruni sekkumiseta oleks pimedus pidanud päikest vangikongis, mille uks pidas vastu kõigele, väljaarvatud Peruni välk (Yoffe & Krafczik 2003: 35, vrd samas: 38–40).

(2) Tammelangetajat kutsutakse *ukkoks* (SKVR I₄ 799, 806, 835, 835a, 863, VII₄ 2731, 2735, 2736, 2739, 2766. vrd SKVR VII₄ 1553, 2642, 2705, IX₄ 851, XII₁ 4505) või *ukkoneniks* (SKVR I₄ 805, 861, 863. Vrt. SKVR VII₄ 1724). *Ukko* (eesti vaste võiks olla taat), mis tähendab vana meest, on tavakohaselt piksejumala kohta kasutatav termin (vt Harva 1915: 116–126; Haavio 1967: 148–178; Salo 2006), samas *ukkonen* (taadike, taadu) on selle deminutiivne moodustis, mis tähendab samuti äikest, pikset.¹⁴

(3) Tammelangetaja kirves lööb välja tule (SKVR I₄ 803, 807, 808, 825, 828, 833, 835, 841–843, 861, 867, 882, XII₂ 6071 jne). Vätku peeti piksejumala või tema sepa tehtud tuliseks relvaks, millega ta tulistas taevast alla (vt Salo 2006: 28–35).¹⁵ Balti ja slaavi piksejumala välgurelv on tavaliselt kirves (West 2007: 254). India piksejumala Indra *vajra*-relva ja kreeklaste piksejumala Zeusi *keraunos*-relva on nimetatud säravateks (West 2007: 252).

(4) Lisaks kirvele kuuluvad tammelangetaja varustuse hulka vöö ja kindad, mille kohta on öeldud, et nad on hõbedased, vasksed, raudsed või terasesed (SKVR II 350, 1053, VII₂ 1606, VII₄ 2652, 2660, 2682, 2683, 2712, 2719 jne; vrd Sarmela 1994: 211). Ka skandinaavlaste piksejumala Thori varustuse hulka kuuluvad lisaks vasarale vöö, mis kahekordistas tema jõu niipea, kui ta selle endale ümber pani, samuti raudsed kindad, mida tal oli vaja vasara kättevõtmiseks ja selle hoidmiseks (Tonnelat 1987: 258).

(5) Mainitud on ka tammelangetaja juukseid ja habet (SKVR I₄ 852, II 636, 904, VII₄ 2748, XII₁ 4505; vrd Sarmela 1994: 211). Habe ja juuksed kuuluvad indoeurooplastel piksejumala tunnusmärkide hulka (vt West 2007: 240 (baltlaste Perkūnas/Pērkons), 242 (slaavi Perun), 246 (hindude Indra), 250 (skandinaavlaste Thor)).

(6) Tammelangetaja kahetist olemust (*väike mees / laps – must mees / taat*) võib võrrelda mordvalaste indoeuroopa-pärase piksejumala Purginepazi¹⁶ kaksisolemusega. Purginepaz on nimelt mõnikord verinoor ilus noormees, teinekord must mees, kelle silmad hõõguvad nagu söed (Devjatkina 2008: 195).

Algupära

Regilaulude suurele tammele kõige lähem on mordvalaste rahvalaulude suur õunapuu või suur kask.¹⁷ Mordvalaste rahvapärимuse suure puu maailmapuusümbboolikale viitab see, et see puu kasvas keset heinamaad asuval suurel künkal (maailmakeskme sümbol)¹⁸ või see lükkas taeva ja maa lahku (maailma sünni ja taeva toetamise sümbol) (Devjatkina 2001: 100; Devjatkina 2008: 134).¹⁹ Mordvalaste suure puu ajapuusümbboolikale viitab asjaolu, et see puu varjas päikese ja kuu, mistõttu jumal (mordva keeles tähendab *paz* jumalat) lõi puu pooleks. Taeva ja maa lahkulükkamine langeb kokku eestlaste “Suure tamme” laulu variantides esinevaga: *Tamm siis kasvis taevaie, / Tahtis taevasta jaggada* (vt Franssila 1900: 29, 79–80) ning karjalaste “Suure tamme” laulukatketes jätkuva “Pisti sünni” motiiviga *Tahtoi taivonen haleta – Tahtoi maa kaheksi mennä*.²⁰ Mordva puulangetamise motiiv *Toinen puoli kaatui itään, / Toinen puoli kaatui länteen* (vt viide 18) sarnaneb vienalaste tammelangetamise motiiviga *Laskoo latvan pohjoisehen, / Tyven suurehen suvehen* (SKVR II 1023a. Vt ka SKVR I₄ 800, 816, 882, II 872, 897, 898, VII₂ 1594, VII₄ 2660, 2668, 2671, XII₂ 6048, 6081). Suurt sarnasust võib täheldada ka mordvalaste ja regilaulude “hea puu” (vt viide 9) vahel: mordvalaste tamm, mille oksadel istuv

päikesejumal Niškepaz või Ineškipaz jagab õnne rikastele ja vaestele (vt soome keeles Tarkiainen 1934: 224) on võrreldav ingeri päikese vabastamise laulu tammega, mille okstele päikese ja kuu vabastaja paneb need taevakehad paistma võrdselt rikastele ja vaestele (SKVR IV₂ 1837–1841 jne).

Nendele võrdlustele toetudes väidan, et regilaulude “Suure tamme” laul ja mordvalaste “Suure puu” laul on sündinud ja hargnenud ühest ja samast põhilaulust, mis oli samalaadne kui eelmainitud laulud. Kui see peab paika, laulsid soome-volga “Suure puu” aluslaulu teisendeid läänemeresoome ja mordvalaste esivanemad, nn soome-volgalased, kes moodustasid kuni pronksiajani ühtse kultuuri- ja keelekogukonna.²¹

Soome-volgalaste “Suure puu” alglaulu suhetest eri rahvaste samalaadsete müütidega on raskem selgust saada. See, et päikest ja kuud varjava puu raiumise motiivi ei leidu vanadel indialastel ehk *Rigvedas* ega ka euroopa rahvastel, annab alust oletada, et see motiiv oli algsetele indoeurooplastele tundmatu.

Sellest hoolimata, kas puulangetaja oli algusest peale tuntud piksejumalana või astus piksejumal puuraiuja rolli alles hiljem,²² on Viena pikseilma müüt selgesti mõjutanud “Suure tamme” laulu. Sellele mõjutusele viitavad ka pikseilma müüdist lähtuvate “Pisti sünni” ja “Pilvelaeva” liitmine “Suure tamme” lauluga.²³

Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaariid

- ¹ *Tamme raiumine* esineb suuremas osas laulu variantides. *Taevasse kasvamine* on eriti omane eesti variantidele (vt Franssila 1900: 28). *Päikese ja kuu katmine ja vabastamine* esinevad peamiselt karjala ja soome teisendites, sageli koos *pilvede* katmise ja vabastamisega; ingeri teisendites asendab või jätkab päikese ja kuu varjamise teemat linnumotiiv; Eestis räägitakse päikese, kuu ja tähtede varjamisest vaid mõnes üksikus teisendis (vt Franssila 1900: 80–81, 83). Laulu episoodide leviku analüüsi ma selles artiklis lähemalt ei puuduta.
- ² Täpsem sisu sõltub kasutatud kriteeriumidest. Näiteks sellest, kas arvesse võetakse üksnes iseseivalt esinevad “Suure tamme” laulu teisendid või ka versioonid, kus “Suure tamme” laul on segunenud teiste lauludega või sellest, kas arvesse tulevad ainult kõiki “Suure tamme” laulu episoodide sisaldavad teisendid või ka need laulud, mis on katked “Suure tamme” laulust või sisaldavad selle katkeid. Irma-Riitta Järvineni “Suure tamme” laulu loetelu tööversiooni on kogutud 315 karjala (156), soome (3), ingeri (139) ja määramata saamispaigaga (17) teisendit, mis ei ole seotud “Pisti sünniga”, neist 11 on laulude katked. Ma ise leidsin SKVRist “Suure tamme” laulu 98 karjala (57) ja soome (41) teisendit, mis on seotud “Pisti sünniga”, neist 9 on laulukatked. K. A. Franssila (1900: 1–27) “Suure tamme” laulu registris, kus puudub kasutatud kriteeriumite teave, leidub aga 793 karjala (243), soome (170), ingeri (64), eesti (230), saamispaik märkimata (32) ja varia (54) teisendit. “Suure tamme” laulu versioone ja nende loendamise kriteeriume ma selles artiklis täpsemalt ei käsitle.
- ³ Teooriat on asunud toetama soome keeleanalüüsija ja folklorist Yrjö Henrik Toivonen (1890–1956; 1947: 34), soome mütoloogianalüüsija, folklorist ja luuletaja Martti H. Haavio (1899–1973; 1967: 354) ning soome kultuuri- ja sotsiaalanalüüsija Matti Sarmela (sünd 1937; 1994: 213).
- ⁴ “Kliimaatilisel alusel kahe peamise aastaaja – soojema ja külmema – eristamist peab M. Nilsson üldse iseloomulikuks kõigile väljaspool troopikavööndit elavatele rahvastele. Ta toob eraldi esile Põhja-Euroopas levinud jaotusviisi, millega aasta jaotub juba mitte enam illusoorsest, vaid tegelikult kaheks võrdseks osaks” (Vahtre 2000: 38). Vt ka Ilomäki 1998: 25 ja kasutatud kirjandust.
- ⁵ Merele: SKVR VII₄ 2655, 2657, 2658, 2758; vrd XV 309. Saarele/nõlvale/mäele: SKVR VII₄ 2656, 2659, 2660, 2662, 2671, 2672, 2682, 2752, 2756, 2757. Kliisee *kahe mere vahule* viitab ilmselgesti taevavarannale, kus maameri (meri selle tavapärasest tähendusest) ja taevameri (merekse kujuteldud taevas) kokku saavad ehk siis kobreutavad kokku. *Kolm merd* on ilmselt kahe mere teisend. Tamm ja saar/nõlv/mägi tähendavad kosmogoonilises tõlgenduses maailmakeskme ja maailmatoetamise sümboleid.
- ⁶ Aegruum on neljamõõtmeline ruum, kus on kolm ruumilist mõõdet (pikkus, laius ja kõrgus) ning üks ajaline mõõde.
- ⁷ On tähelepanuväärne, et soomekeelne sõna *aika* vastab etimoloogiliselt eesti sõnale ‘aasta’ (vt Toivonen 1955 (SKES I): 8).
- ⁸ Maailm kui loodus käsitlus näitab, et maailma- ja elupuu vahe on kui veele tõmmatud joon. Seda tüpoloogilist küsimust ma selles artiklis ei käsitle.
- ⁹ “Hea tamme” esindajaid on regilauludes palju. Nende puhul saab eristada vähemalt nelja tüüpi. Ingerlaste **õlletamm**: *Laulaisin, luettelisin* [---]/ *Tammen keski*

*tanhuulle, / Tammelle tasaiset oksat, / Joka oksalle omenan, / Oksat olta vuotamahan, / Tyvet mettä tyrskämähän, / Latvat viina vihasta (SKVR IV₁ 1085); savolaste **kuld-rattatamm**: Minä laulan lammin lummi, / Merel lummi luikuttele, / Laulan pielekset pihoille, / Tammet keskitanterille, / Tammelle tasaiset oksat, / Joka oksalle omena; / Omenalla kultapyörä, / Kultapyörällä käkönen. / Käkönen kukahtele, / Kulda suusta kumpuaapi, / Hopia suusta hohtelee, / Vaski leuvoille valuupi (SKVR VI₂ 6509); vienalaste **armutamm**: Siellä kasvo kaunis tammi, / Vesa verratoin yleni; / Olova on oksiltaha, / Levie lehviltähe. / Kempä lehvän leikannou, / Se sai ikuisen lemmen, / Kempä oksan katannou, / Se sai ikuisen onnen (SKVR I₄ 828); ingerlaste **päikese-tamm**: Mikä ihme meien maalla, / Kasvo tammi tanhualla, / Puu pitkä pinon välihin, / Yli latvan päivä paisto, / Alta juuren kuu kumotti, / Päivä paisto rikkahille, / Kuu kumotti köyhemmille (SKVR IV₁ 25).*

¹⁰ “Suure tamme” laulu suur tamm kasvab liiga pikaks.

¹¹ *Jo on tammi koatununne / Poikki Pohjoisen jovešta / Sillakši iku-sijahe, / Männä miehem matkalaiseñ / Pimiäñ om Pohjol’ahe, / Miešten süöpähä külähe, / Urosten uponnehehe (SKVR I₄ 870).*

¹² Tammeraiujat on eri uurijad käsitletud erinevalt (vt Mannhardt 286–287; Toivonen 1947: 28–32; Haavio 1967: 353; Sarmela 1994: 213; Lintrop 2000: 5). Huvitaval kombel on ühes vanematest ja ühes uusimatest tõlgendustest, millel muidu vaevalt midagi ühist on, peetud mõlemas raiujat piksejumalaks: J. Krohn (vt Haavio 1967: 353) samastab raiuja skandinaavlaste piksejumala Thoriga ja Frog (2009: 18) peab üsna tõenäoliseks, et runolaulikud pidasid tammeraiujat piksejumalaks või selle esindajaks.

¹³ Päikese müütilisest kujutamisest dainades vt Zicāns 1935: 171–182.

¹⁴ Vrd Frog 2009: 18. Indoeuroopa kultuuriruumi kuuluvatel rahvastel on piksemüüdid laialt levinud. Üks tuntuimaid räägib piksejumalast, kes välguga tulistades purustas maoks kujuteldud piksepilve. Müüdi järgi võib leida ka regilauludes, nagu näiteks võib näha järgmisest loitsust (SKVR VII₅ 4498): *Ukko, kultanen kuningas, / Mies tarkka taivahallinen, / Mies totinen toimellinen, / Tuos minulle tulinen miekka, / Josta kuu kärestä paisto, / Päivä paisto lappehista, / Pistä maksahan matoa, / Kyytä kylkiluihen alle!*. Indoeurooplaste pikseilma-müüdist regilauludes Goršič (ilmumas).

¹⁵ “Suure tamme” laulu jätkavas “Pisti sünnis” sepiatab tuliseid nooli tavaliselt meessoost deemon (sm *piru* ‘kurat, saatan’ < slaavlastel *Perun* ‘piksejumal’, vt Itkonen 1962 (SKES III): 576–577; Turunen 1981: 254) või naissoost Loviatar (jms), kusjuures tulistajad on Piru või Loviatar pojad (tihti üheksa). Läti dainades on seis üsna samasugune. Pärkonsil või tema emal oli üheksa poega (Zicāns 1940: 192); Pärkoni üheksast pojast kolm löid, kolm müristasid ja kolm löid valku (Mannhardt 1875: 317). (Number üheksa viitab siinkohal taeva üheksale korrusele.) Mõnes “Suure tamme” laulu katkes raiub tamme Ilmarinen, keda selles kontekstis nimetatakse *ukkoks* (taat) (SKVR VII₄ 2731, 2736, 2739) ja kes muudes lauludes esineb üldjuhul sampo, taeva ja leekiva mõõga sepana.

¹⁶ Purginepazi indoeuroopa algupära vt Zaroff 1999: 56–57.

¹⁷ Ma ei käsitle siinkohal suure tamme võrdkujuna esinevaid müütilisi puid teiste rahvaste pärimuses. Sellele temaatikale olen keskendunud oma varasemates uurimustes.

- ¹⁸ Mordvalaste “Suure õunapuu” laul ja “Suure kase” laul nii mordva keeles kui ka ingliskeeles tõlkes vt Tolley 2009b: 32–35. Mordvalaste “Suure kase” laulu soome keeles vt Haavio 1967: 349–350; Saarinen 2000: 150.
- ¹⁹ Samalaadne motiiv – maa ja taeva lahkulükkamine ja taeva toetamine maailma-sambana (sanskriti keeles *stambh-*, *skambh-*) – leidub ka muinasindia Rigveedas ja Atharvaveedas (vt Goršič 2008: 239–240).
- ²⁰ Esimene väljend: SKVR I₄ 832b; vt ka SKVR I₄ 832c, VII₄ 2735, 2747, 2756, 2757, 2758. Teine väljend: SKVR I₄ 843; vt ka SKVR I₄ 841, 842, 832b, 832c, VII₄ 2733. Toodud tekstikatked tunduvad olevat segavorm, kus kaks arhailist müüti on omavahel põimunud. Üks räägib puust, mis lõi maailma toetades maa ja taeva lahku, teine räägib piksejumalast, kes välgurelvaga lõhestas mäena kujutatud äikesepilve ja vabastas sinna kätketud veevarud (vt Goršič 2011, 2012).
- ²¹ Soome folkloristi Sirkka Saarineni (2000: 145) kohaselt on läänemeresoomlaste ja mordvalaste ühendus katkenud pronksiajal.
- ²² Tuleb tähele panna, et mordva “Suure puu” laulus on puulangetaja täpsem staatus selgusetu. Mordva müütides esineb küll piksejumal Purginepaz, kuid mitte puuraiujana (vt Devjatkina 2008: 95, 195–196).
- ²³ “Pisti sünni” keskne motiiv, tuline nool, kõlab nii tammeraiuja tulises või tuld löövas kirves kui ka tulises, tuld löövas või punases tammes (SKVR I₄ 807, 808, 814, 819, 825, 828–831, 833, 835, 841–843, 853–854, 861, 862, 867, 882, 2447, XII₂ 6071 (metaandmed viimatinimetatud versioonist: arvatavasti latvajärvelaste [vienalaste] laulduna). Pilvelaeva laulu keskset motiivi, pilve, samastasid runolaulikud pilvi takistava suure tammega (SKVR I₂ 1220, 1232, 1236, I₄ 839, 840, 864, KKR 80, 90, 105, 151, 155) või tamme endaga (KKR 38). Kui pikseilma müüdi hüpotees peab paika, on tulenooli tulistav Piru võrreldav taevatulega ehk välguga lööva slaavlaste piksejumala Peruniga (vt viide 15). Pilv, mida kujutatakse punase või tulise laevana ja laevana, kus mehed koovad punast köit, oleks minu hüpoteesi kohaselt seletatav taevatule ehk värke pilduva piksepilvena. Lähemalt “Pisti sünnist” ja “Pilvelaeva” laulust pikseilma müüdi teisendina Goršič (ilmumas).

Kirjandus

- Devjatkina, Tatjana 2001. Some Aspects of Mordvin Mythology. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 17, lk 96–106 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol17/mordmyth.pdf> – 18. juuli 2011).
- Devjatkina, Tatjana 2008. *Mordva mütoloogia*. Sator 8. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Eliade, Mircea 1982. *A History of Religious Ideas II*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Franssila, Kaarlo Alfred 1900. *Kansanrunouden tutkimuksia I. Iso tammi liitteineen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Frog 2008. The “Blue Stone” in Finnish Healing Rituals and Incantation Formulae. Савельева, Галина & Ильина, Ирина & Володин, Владимир (toim). *Народная медицина*

в системе культурной адаптации населения Европейского Севера: итоги и перспективы междисциплинарных исследований. Сыктывкар: Издательство Кола, lk 141–161.

Frog 2009. Do You See What I See? The Mythic Landscape in the Immediate World. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 43, lk 7–26 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol43/frog.pdf> – 18. juuli 2011).

Frog 2010. *Baldr and Lemminkäinen. Approaching the Evolution of Mythological Narrative through the Activating Power of Expression. A Case-Study in Germanic and Finno-Karelian Cultural Contact and Exchange*. Doctoral thesis. London: University College.

Goršič, Matej 2008. Sampo in kirjokansi. *Studia mythologica Slavica* XI. Ljubljana: ZRC SAZU, Institut za slovensko narodopisje. Udine: Università degli studi di Udine, Dipartimento di lingue e civiltà dell'Europa centro-orientale, lk 237–255 (http://sms.zrc-sazu.si/pdf/11/SMS_11_Gorsic.pdf – 18. juuli 2011).

Goršič, Matej (ilmumas). The Runo Song of Killing a Snake – Origin and Transformations. (Konverentsi *Sa laulad siinnä, ma laulan siellä* kogumikus 2011 ja *Studia Mythologica Slavica* 2012.)

Haavio, Martti 1940/41. Iso tammi. *Kalevalaseuran vuosikirja* 20–21. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, lk 17–27.

Haavio, Martti 1967. *Suomalainen mytologia*. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Harva (Holmberg), Uno 1915. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Harva (Holmberg), Uno 1948. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Ilomäki, Henni 1998. Time in Finnish Folk Narratives. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 9, lk 17–33 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol9/fin.htm> – 18. juuli 2011).

Järvinen, Irma-Riitta. Kalevalamittaisen kertomarunoudenluettelon julkaisematon työversio [Jutustavate regilaulude nimekirja avaldamata tööversioon].

KKR = *Karjalan kansan runot I. Kalevalanaiheiset kertovaiset runot*. Jevsejev, V. (koost), Laugaste, E. & Beljakov, A. (toim). Tallinn: Eesti Raamat.

Krohn, Kaarle 1903. *Kalevalan runojen historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kuusi, Matti 1968. *Muinaisrunon epimyyttejä*. KSVK 48. Porvoo: WSOY.

Lintrop, Aado 1999. Suur tamm, kuduivad neiud ja punane paat, kadunud harjast rääkimata. *Mäetagused* 10, lk 7–23 (www.folklore.ee/tagused/nr10/tamm.htm – 18. juuli 2011).

Lintrop, Aado 2000. Suur tamm ja õde-venda. *Mäetagused* 13, lk 24–42 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr13/pdf/suurtamm.pdf> – 18. juuli 2011).

- Mannhardt, Wilhelm 1875. Die lettische Sonnenmythen. *Zeitschrift für Ethnologie* 7. Berlin: Verlag von Wiegandt, Hempel & Parey, lk 73–104.
- Mansikka, Viljo Johannes 1909. *Ristinpuulegenda ja suomalainen runo Isosta tammesta*. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Saarinen, Sirkka 2000. Mordvalainen epiikka. *Viimeinen Väinämöinen. Näkökulmia kansalliseepokseen*. Turku: Kirja-Aurora, lk 144–167.
- Salo, Unto 2008. *Ukko – The God of Thunder of the Ancient Finns and His Indo-European Family*. Journal of Indo-European Studies. Monograph Number Fifty-One. Washington DC: Institute for the Study of Man.
- Sarmela, Matti 1994. *Suomen perinneatlas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Setälä, Eemil Nestor 1921. *Iso tammi*. KSVK 1. Helsinki: Otava.
- Siikala, Anna-Leena 2002. *Mythic Images and Shamanism. A Perspective on Kalevala Poetry*. FF Communications 280. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- SKES I = Toivonen, Yrjö Henrik 1955. *Suomen kielen etymologinen sanakirja I*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- SKES III = Itkonen, Erkki & Joki, Aulis J. 1962. *Suomen kielen etymologinen sanakirja III*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 3. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- SKES IV = Itkonen, Erkki & Joki, Aulis J. 1969. *Suomen kielen etymologinen sanakirja IV*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 4. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- SKVR = *Suomen kansan vanhat runot I–XIV 1908–48*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (<http://dbgw.finlit.fi/skvr/> – 18. juuli 2011).
- Tarkiainen, Viljo 1934. *Kultapyörätammi. Kalevalaseuran vuosikirja 14*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Toivonen, Yrjö Henrik 1947. Ison tammen ongelma. *Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja LIII*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tonnelat, Ernest 2001. Teutonic Mythology – Germany and Scandinavia. *New Larousse Encyclopedia of Mythology*. New York: Crescent Books (<http://www.scribd.com/doc/2176365/New-Larousse-Encyclopedia-of-Mythology> – 18. juuli 2011).
- Tolley, Clive 2009a. *Shamanism in Norse Myth and Magic*. FF Communications 296. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Tolley, Clive 2009b. *Shamanism in Norse Myth and Magic*. FF Communications 297. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Turunen, Aimo 1981. *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissektori.
- Vahtré, Lauri 2000. *Eestlaste aeg. Uurimus Eesti rahvapäraste ajaarvamise ajaloost*. Tallinn: Varrak.

Vilkuna, Kustaa G. 1961. *Wochenrechnung und Teiling des Jahres in zwei oder vier teile*. Helsinki: Finnisch-ugrische Forschungen 34.

West, M. L. 2007. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.

Yoffe, Mark & Krafczik, Joseph 2003. *Perun. The God of Thunder*. New York & Washington DC & Baltimore & Bern & Frankfurt am Main & Berlin & Brussels & Vienna & Oxford: Peter Lang.

Zaroff, Roman 1999. Organised Pagan Cults in Kievan Rus'. The Invention of Foreign Elite or Evolution of Local Tradition? *Studia mythologica Slavica II*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje. Udine: Università degli studi di Udine, Dipartimento di lingue e civiltà dell'Europa centro-orientale, lk 47–76 (http://sms.zrc-sazu.si/pdf/02/sms_02_zaroff.pdf – 18. juuli 2011).

Zicāns, Eduards 1935. Die Hochzeit der Sonne und des Mondes in der lettischen Mythologie. *Studia Theologica I*. Riga: Ordo theologorum universitatis Latviensis.

Zicāns, Eduards 1940. Der altlettische Gott Pērkons. *Studia Theologica II*. Riga: Ordo theologorum universitatis Latviensis.

Summary

The Runo Song of the Great Oak – Synthesis

Matej Goršič

Key words: comparative mythology, cyclic space-time, integral interpretation, runo song poetry, symbolic analysis, thunder-god

A cyclic space-time concept in which one cycle corresponds to one year, can be used as a basis for an integral theory of a mythic world-and-time tree. According to this theory, mythic oaks of the runo songs are symbols both of the time/year and world/nature: growth of an oak symbolises growth of a year-nature (1) reaching its summit or balance at midsummer (representatives of the “good oak” in runo song poetry: the beer oak, the gold wheel oak, the love oak, the sun oak), (2) leading, due to its overgrowth, into the loss of balance reaching its bottom at midwinter when the sun disappears (the “bad oak” in the runo song poetry: the great oak overshadows the sun), when (3) a saviour ends the old year-nature cycle, starting, at the same time, the new one (by chopping down the great oak, he liberates the sun). For the world-and-time tree theory speak (1) the semantic connections *iso tammi* ‘great oak’ – *isotammi* ‘January’ – *tammi* ‘axis, pole’, (2) those variants of the Great Oak Song according to which the great oak grows on the location meaning the centre of the world, (3) the double nature of the oak-chopper expressing his role of a mediator between the old and the new cycle.

The oak-chopper’s double nature, his function as a bringer of a turn of the year, denomination *ukko(nen)* ‘old man, thunder-god, thunder’, fire-blazing axe, bell, beard,

and hair strongly suggest that the runo song singers of the northern runo song areas interpreted him as a thundergod.

The closest cross-cultural counterparts to the great oak of the runo song poetry are the great apple and the great birch of the Mordvinian folk songs. It is very probable that the Runo Song of the Great Oak and the Mordvinian Song of the Great Apple/Birch have both been formed from one and the same proto-song which was very similar to them. Regardless of the unclear status of the oak-chopper in the proto-song, in Viena Karelia the thunderstorm myth or its transformations have most strongly influenced the Runo Song of the Great Oak.

Väitekirj eesti aardepärimusest

Mare Kalda doktoritöö *Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks* (2011) annab äärmiselt põneva ja mitmekülgse sissevaate eesti aardepärimusse – vaatluse alla tulevad teemaga seotud arhiivitekstid, eri ajastustest pärinevad meediakajastused, aardejuttude seosed kirjakultuuri, isikliku kogemuse ja maastikuga. Dissertatsiooni juhatab sisse mahukas teoreetiline ülevaade aardepärimuse põhijoontest, vaatluse alla tuleb näiteks varasem uurimislugu (lk 15–26), arhiivikontekst (lk 27–59), žanriküsimus (lk 60–93) ja tüpoloogia (lk 94–105, 131–141).

Järgneb neli konkreetsematele teemadele keskenduvat artiklit: 16. sajandil elanud kingsepa aardeloo suhe kaasaegsete ja hilisemate kujutelmadega üleloomulikkusest (artikkel I, Kalda 2007); Kreutzwaldi muistendi *Vinguv jalaluu* (inter)tekstuaalne kontekst (artikkel II, Kalda 2008); meediateksti ja muistendi vahelised suhted 20. sajandi esimese poole ajakirjanduse näitel (artikkel III, Kalda 2003); ning muistendi suhe maastiku ja kohaidentiteediga jõeäärsete kogukondade näitel (artikkel IV, Kalda 2004). Kahe poole vahel võib tajuda kerget ebakõla: kui esimene on seadnud eesmärgiks piiritleda aardepärimust kui sellist, lähtudes sealjuures üsnagi traditsioonilistest folkloristlikest teooriatest ja märksõnadest, siis artiklid keskenduvad eelkõige uute allikmaterjalide ja teoreetiliste võimaluste kaasamisele. Samas ühendab neid pooli autori huvipunktide mitmekesisus ja avar lähenemine, mis paistab eriti silma, kui võrrelda käsitlust tervikuna näiteks uurimisloo peatükis tutvustatud varasemate käsitlustega. Nii sissejuhatavas osas kui ka artiklites on lisaks ainiti aardepärimusse puutuvale esil mitmeid teemasid, mis on kindlasti kõnekad ka laiemale folkloristikale (nt žanriteema, meedia ja pärimuse suhe, arhiivikontekst).

**

Kalda rõhutab, et tema lähtepunktiks on protsessuaalne vaade folkloorile. Kohe esimese peatüki algul tsiteerib ta Lauri Honko ideed folkloorist kui elava kultuuri orgaanilisest osast, mida “taasluuakse [...] üha uutes individuaalsete joontega esitustes” (Honko 1998: 57, op cit lk 10). Ent kui Honkol tähendas see rõhutus seljapööramist arhiivikesksele folkloristikale, siis Kalda esitab ka arhiivitekste vaadeldes küsimuse sellest, milline on olnud arhiivi (või natuke avaramalt arhiveerimise/üleskirjutamise) osa üldisemas aardepärimuse protsessis: kuidas (kelle vahelise suhtlemise tulemusel) satuvad tekstid arhiivi, kuidas neid seal uuritakse ja eksponeeritakse, kuidas suhestuvad arhiivi jõudnud tekstid arhiiviväliste tekstidega (aga ka reaalsuse ja maastikuga), ning millised sündmused/asjaolud motiveerivad arhiivi salvestatu taasaktualiseerumist (vt nt lk 27–28).

Et seesuguste protsesside keskmes on inimesed, tähendab keskendumine protsessile ka ühtlasi informandi (üksikisiku) tõelisusega arvestamist (vt lk 11): miks on neid lugusid jutustatud ja kirja pandud, loetud, kuulatud ja edastatud ning kuidas ja millistes kontekstides see on toimunud. Informandi tõelisuseni jõudmist raskendab (aga samas muudab ka huvitavamaks) see, et suurem osa allikaid, millele aardepärimuse uurija toetuda saab, omavad jälgi mitmete inimeste tõelisusest – arvesse tuleb võtta nii jutustaja kui ka kirjapanija (vt lk 39–59), pärimusekandja kui ka ajakirjandusliku (sensatsiooni)loo autori (vt artikkel III), tõsiuskliku kui ka ratsionaalse tõlgendaja vaatepunkte (vt I artikkel). Lisaks ka ajastulist, usundilist, institutsionaalset ja sotsiaalset konteksti, milles nad kõik toimetavad. Samuti seda, keda nad oma esitusega kõnetada soovivad ning millist meediumit ja žanri nad oma sõnumi edastuseks kasutavad.

Jõudmaks lähemale sellele, mis on motiveerinud erinevaid rahvaluulekogujaid pärimuse kirjapanekuga aardepärimusprotsessis osalema, on Kalda võtnud nõuks jaotada kogujad tekstualiseerimisviiside järgi rühmadesse. Eristamise aluseks on aardepärimustekstide osakaal, sisu ja arendatus saadetistes, samuti ka korrespondentide endi rõhuasetused lisatud kommentaarides (lk 41). Neid tunnuseid arvesse võttes eristuvad kuus rühma: oma loo jutustajad (lk 42–43), frontaalsed kogujad (lk 43–48), kohapärimusliku orientatsiooniga kogujad (lk 48–51), eneseteostuslikud kogujad (lk 51–54), mitmel alal ühiskondlikult aktiivsed kogujad (lk 54–56), ja õpilastest kogujad (lk 56–59). Humanitaarteaduslikele jaotustele omaselt pole tüüpide eristus täiesti välistav ning mõnedki kogujad võivad kuuluda mitmesse rühma – näiteks sarnaneb mõnede õpilaste tööstiil frontaalsete kogujatega (vt lk 56), samuti tugineb frontaalsete ja eneseteostuslike kogujate eristamine peamiselt kogutu mahule (vt lk 51).

Kuid mainitust hoolimata on tüpoloogia äärmiselt detailne ja mitmekülgne ning vääriks kindlasti rakendamist ka teistsuguste teemadega tegelevate arhiivuurijate poolt. Ma ei väida, et tüpoloogia oleks teistele valdkondadele üks-üheselt ülekantav, ent vähemalt inspiratsiooniallikana tasub sellega kindlasti tutvuda. Näiteks oletan ma, et kohapärimusliku orientatsiooniga kogujad võivad mõnes teises valdkonnas asendada hoopiski muu (usundilise, ajaloolise, muinasjutulise vms) orientatsiooni. Tegelikult tekitas ka aardepärimuse juures vaid ühe konkreetsema orientatsiooni väljatoomine natuke küsimusi. Näiteks tuleb frontaalsete kogujate tutvustusest välja, et aardepärimus ilmub saadetistes sageli ka ajalooliste või mütoloogiliste lugude kontekstis (vt lk 44–45), seega näib tõenäoline, et võiks olla ka kogujaid, kes juhinduvad just neist valdkondadest. Üsnagi ebaolulise ääremärkusena pean ka nentima, et mul on raske nõustuda väitega, nagu puuduks rahvaluulekoguja Hans Anton Schultsi aardepärimuse kirjapanekutes enesekehtestuslik taotlus (vt lk 53–54) – vastupidi, aardepärimus (vähemalt sel kujul nagu see ilmub tema 1903. aasta kirjapanekutes) omab äärmiselt olulist kohta tema üldisemas tõe-retoorikas, mis käsitleb lugusid tõeks osutunud rahaaugujuttudest (s.o olukordadest, kus paigast, mille kohta on rahaaugujutt, tõepoolest midagi leitakse) kui tõendit sellest, et kõik, mida rahvas räägib, on tõi (vt H II 67, 429/47).

**

Protsessuaalsuse esiletoomiseks on autor juhtumianalüüsid vägagi veenvalt rakendanud ka intertekstuaalsuse teooriat. Sealjuures tulevad erinevates analüüsid esile intertekstuaalsete seoste kirjeldamise erinevad võimalused folklooritekside avamisel. Näiteks artiklis Torsten Gröni isikuloost on intertekstuaalsuse mõistet kasutatud ühelt poolt selleks, et analüüsida loo erinevate osiste kooskõllalisust vaatlusaluse ajastu uskumuskontekstiga – tuleb esile, et ehkki lugu kui selline jäi ühekordseks/individuaalseks tekstualiseeringuks, olid motiivid/uskumused, mida lugu väljendas, osaks kollektiivsest traditsioonist. Teisalt toob Kalda esile ka selle isikukogemuse intertekstuaalsed seosed hoopiski tänapäeval interneti vahendusel levivate isikulugudega (vt artikkel I).

Käsitluses Kreutzwaldi muistendist “Vinguv jalaluu” kasutab autor aga intertekstuaalsuse teooriat, analüüsivaks arhiivitekste, mis kannavad Kreutzwaldi muistendi mõjusid. Seega pole enam tegu intertekstuaalsusega motiivide ja uskumuste tasandil, vaid intertekstuaalse väljaga, mille keskmes on väga konkreetne tekstualiseering. Soovides neid kaht tekstidevaheliste suhete võimalust selgemalt eristada, rõhutab Kalda, et vaadeldav nähtus pole mitte intertekstuaalne vaid intratekstuaalne: “Käesolev uurimus keskendub intertekstuaalsuse kitsamale ja piiratumale ilmne misalale, intratekstuaalsusele, kuivõrd selgitab seoseid põhimõtteliselt sama teksti taastulekute vahel” (Kalda 2005: 102–03; artikkel II: 51). Ehkki selline mõistekasutus võimaldab tuua esile tekstuaalse välja tuginemist konkreetsele alustekstile, pole ma sellise vahetegemise mõttekuses päris veendunud. Lõppude lõpuks pole meil kunagi võimalik kindel olla selles, kui otsene/kaudne on suhe arhiiviteksti ja Kreutzwaldi tekstualiseeringu vahel, kõik arhiivi jõudnud kirjapanekud ei lähtu üksnes Kreutzwaldi tekstist, vaid suhestuvad igal üksikul juhul kirjapanija (ja potentsiaalsete eelnevate jutustajate, ettelugejate jt) tekstuaalse kogemusega – asjaolu, mida intertekstuaalsus võimaldab arvesse võtta, intratekstuaalsus aga pigem mitte. (Ning näib, et vajaduses tekstuaalse välja intratekstuaalsust esile tõsta pole päris kindel ka autor ise – väitekirja sissejuhatusse hõlmatud artikli kokkuvõttes kirjeldab ta vaadeldavat kui intertekstuaalsust, vt lk 15, 108, 112.)

Neid vägagi mõjusaid ja detailseid rakendusi lugedes on natuke ootamatu, et väitekirja sissejuhatuses oma teoreetilisi ja metodoloogilisi lähtekohti tutvustades autor intertekstuaalsuse mõistet ei kasuta, vaid nendib tagasihoidlikult, et “jätkab eesti rahvaluule analüüsi traditsioone võrdleva uurimise ning allikakriitika rakendamise alal” (lk 13). Nii palju kui mulle silma jäi, mainib ta intertekstuaalsust (lisaks artiklite sisukirjeldustele) vaid korra kokkuvõttes (lk 106), samas kui selle teooria suhestamine esiletoodud analüüsitradsioonidega oleks olnud üheks võimaluseks väitekirja esimest otsa artiklitega enam kokku siduda. Ka oleks olnud huvitav näha intertekstuaalsuse teooria suhestamist žanriteooria või rändmuistendisüzeede kohalikustumisega.

**

Üks informandi tõelisusega haakuv teema on aardepärimuse suhe maastikuga. Maastikulist aspekti võib päris kindlasti esile tõsta kui üht väitekirja dominantidest, teema on leidnud ühtviisi põhjalikku käsitlemist nii sissejuhatavas osas (seoses ko-

hapärimusliku orientatsiooniga kogujatega lk 48–51; seoses žanriaspektiga lk 65–73) kui ka artiklites (artiklis I on see pigem kõrvalteema, teistes aga üsnagi keskne).

Maastikuküsimuse üks osa on küsimus loo ja reaalsuse suhtest – viitab ju suur osa jutte ja teateid (arutlust aardeteatest kui žanrist vt lk 63–64) konkreetsetele kohtadele, kust aardeid on leitud või leida võib. Kalda kordab mitmel pool arheoloog Tõnno Jonuksi väidet, et leiulugude esmaseks ülesandeks on maastikus oluliste kohtade markeerimine, paiga algne tähendus võib olla olnud aga hoopiski muulaadne (vt lk 71, 89; vt Jonuks 2010: 69). Samuti ka Kent Rydeni ideed, et rahvusvahelise levikuga muistendisüžee kohalikustamisel mängib olulist rolli nii koha füüsiline, ajalooline kui ka emotsionaalne geograafia (lk 66, vt Ryden 1993: 83). Seega: folkloristi ülesandeks pole mitte kindlaks teha kas, kuhu ja mida tööpoolest maetud on, vaid küsida selle järele, mis on narratiivi kätketud paigas konkreetse inimese või pärimusrühma silmis nii erilist, et seda on vaja loo jutustamisega esile tõsta; mis on olnud ühes või teises paigas see miski, mis on aidanud aktualiseerida, kohalikustada rändmuistendite süžeid.

Teiseks maastiku teemaga haakuvaks märksõnaks on identiteet: kohalikustunud, kohaseostesse asetatud aardejutud on huvitavaks võimaluseks vaadelda eristust omade ja võõraste vahel. Nii viitab Kalda, et laialt levinud süžeede kohalikke variante uurides on huvitav teha tähelepanekuid ka selle kohta “kuidas on juttude teadjad ise kommenteerinud olukordi, kus selgub, et nende ainukordne lugu on juhtunud veel kusagil” (lk 66) ning näitlikustab seda ühe Bengt af Klintbergi informandi reaktsiooniga: “Ah lugu vanaisa kuldmyndist on siis nii kaugele rännanud” (af Klintberg 1990, op cit lk 66) Väga põnev on aga autori enda käsitus kahe Emajõe vastaskallatel asuva kindlusekohaga seotud pärimusest, mis näitab, et jõgi ei pruugigi alati toimida kogukondi eristavalt, vaid võib hoopiski luua eeldused paigaidentiteedi seisukohalt oluliste lugude kattumiseks. Sealjuures pole küsimus üksnes selles, et lood, mida teatakse seoses ajalooliselt sarnase funktsiooniga paikadega, on sarnased, vaid ka selles, et mõlemal kaldal on tuntud mõlema paigaga seotud lugusid. Kuna kahe kogukonna omavaheline läbikäimine oli ilmselt üsnagi tihe, tuleb esile, et kahest paigast enam on lugusid kogutud selle kohta, mis võeti hiljem kasutusele kõrtsina (ehk siis kohana, kuhu inimestel ikka asja on), samas uut funktsiooni mitte leidnud paik on ka arhiivitekstides tagasihoidlikumalt esindatud (artikkel IV).

Mõnevõrra teiselaadne omade ja võõraste eristamine on omane aga muistenditele tundmatutest varanduseotsijatest (vt nt lk 70, artikkel III: 116–121). Kalda märgib, et nende lugude puhul pole vaatamata laiale rahvusvahelisele levikule mõtet rääkida süžeede rändamisest, vaid pigem on sarnane “[t]õsieluline lähtesituatsioon” inspireerinud “sarnase narratiivi” (lk 70). Samas ei saa ilmselt panna kogu rõhku ka sarnasele tõsielusündmusele – pigem on tegu traditsioonilisest narratiivipagasist pärinevate aardelugude kasutamisega ebatavaliste (võõraste) inimeste mõistetamatute tegude selgitamiseks. On üsnagi põnev, et sellise narratiivi keskmesse võivad sattuda lisaks ehk tööpoolest kaevamas käinutele ja maamõõtjatele ka arheoloogid jm pärimuseuurijad, näiteks on ühe seesuguse loo oma raamatusse kaasanud Jaan Jung (vt nt lk 72, Jung 1898: 238–239)1.

**

See viimane näide, pärimuseuuri ja kahtlustamine aareteotsimises, on aga vägagi kõnekas ka ühe teise nurga alt: samavõrra kui jutud peidetud varandustest on osa

pärimusest, on need olnud ka osa rahvaluule olulisust rõhutavast metakeelest. Nii Hurt kui ka Eisen kasutasid oma aruannetes-üleskutsetes kujundit rahvaluulest kui *vanast kullast* ning rahvaluulekogujatest kui *kullakaevajatest* (vt nt lk 29, aga ka Valk 2004: 268–269), toetudes sealjuures ilmselt metafoorikompleksi kasutusele rahvusromantilisest minevikukäsitluses üldisemalt (vt viiteid lk 29). See metafoorika peegeldub vägagi sageli vastu ka Hurda ja Eiseni rahvaluulekorrespondentide kirjadest ning võib olla üsnagi kindel, et metafoori kasutavad rahvaluulekogujad tõlgendasid kujundit mitte avaramal rahvusvahelisel taustal, vaid lähtusid oma kohalikest arusaamadest ja eeskujudest, kohalikust aardepärimusest. Seega võib metafoori rohujuuretasandi kajastustes näha omamoodi paralleeli rahvusvaheliste rändmuistendi-süžeede kohalikustumisele.

Ning on väga kena näha, et erinevalt Jungist, kes enda varanduseotsijaks pidamisele selgelt eitava vastuse annab, on kõnealuse väitekirja autor varmalt valmis aardeotsijametafoori ka enda tegevusele laiendama, märkides, et “[u]urija(te) ülesandeks on [...] arhiivi otsekuid peidetud aarded uuesti avastada” (lk 29). Sest lisaks teadusloolisele järjepidevusele, on selle kujundi omaksvõtt üks viise informanditasandiga suhestumiseks.

Katre Kikas

Kommentaar

¹ Seesuguse reaktsiooniga on üsnagi sarnane lugu, kus keeleteaduslikul eesmärgil vanu piibleid koguvat E. Ahrensit peeti Kuuenda ja Seitsmenda Moosese raamatu otsijaks – ka selles loos on mõistetamatu tegevuse selgitamiseks kasutatud traditsioonilist narratiivi (vt Eisen 1896).

Kirjandus

Eisen, Mattias Johann 1896. *Seitse Moosese raamatu : Katse kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu seletuseks*. Tallinn: K. Busch.

Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. *Mäetagused* 6, lk 56–84.

Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus eestlaste maalt II*. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivi- maalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev: A. Grenzsteini trükk.

Jonuks, Tõnno 2010. Kohapärimusest Lahemaal. *Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist*. Koost. Ave Paulus. Tallinn: Huma, lk 63–76.

Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. *Mäetagused* 20, lk 96–129.

Kalda, Mare 2004. Siinpool jõge – sealpool jõge. Mõne Emajõe-äärse koha loost. *Mäetagused* 27, lk 73–104.

Kalda, Mare 2005. Maastik vinguva jalaluuga. Ühest muistendist Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuturaamatus. *Mäetagused* 28, lk 99–122.

Kalda, Mare 2007. Mõisakingsepa isikukogemuse lugu Rõngu kirikuraamatus ja muistendikogumikes. *Mäetagused* 35, lk 95–114.

Kalda, Mare 2008. Landscape with a whining shinbone: on a legend in the Estonian folk tale anthology by Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 40, lk 45–72.

Klintberg, Bengt af 1990. Do Legends of Today and Yesterday Belong to the Same Genre? Rörich, Lutz & Wienker-Piepho, Sabine (toim). *Storytelling in Contemporary Societies*. Script Oralia 22. Tübingen, lk 113–123.

Valk, Ülo 2004. On the Discursive Foundations of Estonian Folkloristics: a Farmer's Field of Vision. Kõresaar, Ene & Leete, Art (toim). *Everyday Life and Cultural Patterns. International Festschrift for Elle Vunder*. Tartu: Tartu University Press, lk 265–272.

Väitekiri eesti mõistatuste sotsiokultuurilisest tähendusest

Piret Voolaid kaitses 30. juunil Tartu Ülikoolis väitekirja *Eesti mõistatused kui pärimusliik muutavas kultuurikontekstis*, mis keskendus eesti mõistatusliikide sotsiokultuurilisele tähendusele.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudesse talletatud mõistatustekorpuse ettevalmistus- ja uurimistöö võeti ette 1990. aastatel. Piret Voolaid osales tekstivariantide kopeerimis- ja korraldustöös Arvo Krikmanni kureeritud parömioloogiagruppa liikmena, mis andis parima ettevalmistuse mahuka allikmaterjali tundmaõppimiseks ja tüpologiseerimiseks. Nii sai tema n.ö sellitööks mõistatuste alaliikide eritlemine. Kaitsitud magistrikraad (2005) on eeskujuandvaks asi-

tõendiks selle kohta, et ka museoloogilise töö etapist kujuneb teadustöö.

Doktoriväitekirja sisupeatükid – aastatel 2006–2010 ilmunud artiklid – keskenduvad mõistatuste klassifitseerimisel ja elektrooniliste andmebaaside koostamisel esile tulnud žanriomaste tunnusjoonte vaatlusele nende sotsiokultuurilises tingituses. Autor on süüvinud paradigmaparandustesse rahvusvahelises kultuuri-uurimises. Sissejuhatuses jälgib ta uue lähenemisviisi valdavaks saamist rahvusvahelises folkloristikas 1970. aastatel ja sõnastab žanridünaamikaga arvestamise vajaduse kohta Dan Ben-Amose (1971: 6) hoiatuse, “et folkloori ei vaadeldaks ainult kui kultuuriprotsessi peegeldust [--], vaid seda ennast tuleb näha protsessina.” Autor tõdeb: “Mõistatused realiseeruvad kultuuris mitmekihiliselt: kui kultuuris mõni kiht muutub (nt elektri, infotehnoloogia kasutuseletulek), võib see kutsuda esile žanri sisulise ja/või vormilise teisenemise” (lk 24–25). Õeldu taustal tundub ennatlik autori võõristus 1990. aastatel Arvo Krikmanni poolt kasutusele võetud arhiiviainese kvantiteedist lähtuva mõistepaari tšenter ja perifeeria suhtes (vt lk 20 ja 42 jj ning I pt). Olen

arvamusel, et iseenesest on see metafoorne mõistepaar kohane, olles paindlikuna kehtiv nimelt folkloori muutumisprotsesside iseloomustamiseks, Mõistatused on hea näide selle kohta, kuidas žanriline tšenter võib taanduda perifeeriaks ja perifeeria osutada tsentriks; samasugused muutused leiavad aset ka teiste folklooriliikide puhul ja nii arhiivmaterjalis kui elavas kasutuses.

Folkloori tänapäevasuse mõiste kontekstis on ühe mõistatuste liigi nimetusteks “klassikalised mõistatused” ja “pärimõistatused” kohasemad, kui seda on “tava-mõistatused” või “traditsioonilised mõistatused”. Autor on targu viimatitoodu kasutamise loobunud. Arvan, et väike ekskurss kõikide teemassekuuluvate liigiterminite semantikkasse poleks väitekirjas ülearune olnud.

Kuna autor on uurimuse teemaks valinud eesti mõistatused kui pärimusliigi muutuvas kultuurikontekstis, oleksin eeldanud, et sissejuhatuse teoreetiliste lähtealuste alajaotuseks paigutatud napp ülevaade klassikaliste mõistatuste ja mõistatamise sotsiaalsetest funktsioonidest (lk 26–30) oleks täisartikli mõõdus ja moodustaks iseseisva sisupeatüki. Vähemasti oleks teemapüstituse raames tulnud teemat ses osas piiritleda.

Väitekirja esimene peatükk keskendub kuue mõistatuste alaliigi tekstide žanritüpoloogiale, teise peatüki puhul on autori eesmärgiks alaliikide sisu ja tähenduse analüüs 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi algul 15 aastaga toimunud muutuste aspektist. Jälgitud on repertuaari kaldumist huumori valdkonda, kohandumisilminguid, reageerimist päevakajalistele poliitikasündmustele. Väitekirja pealkirjas formuleeritud eesmärgile – jälgida mõistatuste kultuurikonteksti selle muutumises, vastab see peatükk kõige otsesemalt ja kõige üldistavamalt.

Kolmas peatükk zoofolkloorsetest aspektidest kolmes mõistatuste allžanris: keerd-küsimustes, liitsõnamängudes ja piltmõistatuses on mõneti üllatuslik asitõend loomametafoorika populaarsusest tänapäeva folklooris, seejuures mitte ainult Eestis. Selle põhjusi on kommunikatiivsuse aspektist ka esile toodud ja loomariigi esindajate statistiline pingerida kirja pandud. Analüüsitud on folkloorset väljendusviisi (nt liitsõnamängudes kodumaised, piltmõistatuses eksootilised, keerdküsimustes nii ühed kui teised loomad). Kui autori sõnutsi (lk 44 sissejuhatuse kokkuvõttes) avab ainese rahvusvahelises võimalusi edaspidisteks uuringuteks, siis siin terendaks loomaliikide osas väljavaateid koguni interdistsiplinaarseks koostööks. Pean siinkohal silmas loomaliikide endi erinevust, levikut, seost elatusaladega, usundilist tähendust eri kultuurides jmt.

Lühendmõistatused (ka lühendinaljad, lühendiparoodiad, IV pt) on tähtlühendite folkloorsed humoristlikku laadi tõlgendused. Rohkele laenulisusele eesti lühendmõistatuste seas annab seletuse asjaolu, et eesti keeles kasutatakse lühendeid vähem kui näiteks vene või inglise keeles. Kirjutises esile toodud tähelepanekud lühenditõlgenduste politiseerumisest, kasutuse tabulisusest nõukogude režiimi aegu, põimumised anekdootidega annavad tunnistust autori kompetentsusest nii keeleteaduse kui huumoriteooriate alal, mis on aidanud ilmekalt esile tuua selle allžanri eriti tugeva seose ühiskondlik-ideoloogilise kontekstiga.

Piltmõistatuste žanritunnuseid on Piret Voolaid tutvustanud mitmes artiklis. Loomade kujutamist tuleb ette tervelt kolmandikus eesti piltmõistatustest. Autor jõuab järeldusele, et “populaarseimad loomad näivad olevat need, kelle liigiomased välis-tunnused sobivad graafiliseks visualiseerimiseks” (lk 46). Küllap peab see järeldus

paika, ometi käib eesti kõige populaarsem, 710 variandiga arhiveeritud piltmõistatuse tüüp karu kohta, pildil tunnuseks ilmetud käpaotsad.

Otseselt piltmõistatustele keskenduvast artiklist (V pt) nimetab autor seda graafilist mõistatuste alaliiki piiržanriks või vahežanriks: tegemist on visuaalse ja narratiivse esituse sümbioosiga. Ilmneb mõningaid ühisjooni imemuinasjuttude ja naljanditega. Püüd leida A. Olriku sõnastatud kompositsioonireeglite kasutamist erilisi tulemusi ei anna, küll aga võib mõningatel juhtudel leida V. Proppi kirjeldatud funktsioonielementide skeemi osiseid. Selle uudse käsitlemise kõige huvitavamaks osaks osutub lühike ekskurss koomilisuse tekkeprobleemidesse, mille aluseks on omavahel sobimatute koodide kokkupõrge (lk 426–427).

Väitekirja kuues peatükk jätkab ühe erijuhtumiga. Konstateerides, et üks ja sama süžeeskeem on registreeritud nii rahvusvahelises rahvajutukataloogis (ATU 1579 “Carrying a Wolf, Coat and a Cabbage across Stream”) kui ka eesti piltmõistatuste digitaalses andmebaasis, aktsepteerib uurija sellist kokkukuuluvust ning asub jutu/mõistatustüübi leviku iseärasusi jälgima.

Arvutiajastul leiab kahekordse žanrikuuluvusega tüüp koha nii õppevahendina kui ka rahvusvahelise spontaanse levikuga arvutimänguna. Kui mõne aastakümne eest oleks folkloristilt oodatud “Hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimise” loo ühest liigimäärangut (mõistatus, jutt või mäng?), siis praegusaja folklorist tohib, jälginud žanrilisi muutusi muutavas kultuurikontekstis, rahumeeli sedastada: “Sama folkloorne süžee on sulandunud uute kultuurikihistustega, uute vormidega ja omandanud lisafunktsioone” (lk 128).

Mall Hiimäe

Kirjandus

Ben-Amos, Dan 1971. Toward a Definition of Folklore in Context. *Journal of American Folklore* 84, lk 3–15.

Killukesi etnograafide ja folkloristide suurkohtumiselt

SIEFi kongress Lissabonis 17.–21. aprillini 2011

P103. *Uneasy places: shifting research boundaries and displacing selves.* Keerulised (probleemsed) paigad: uurimispiiride nihutamine ja teisale paigutatud “mina”.

P203. *Narrative space in a multicultural city.* Narratiivsed ruumid mitmekultuurilises linnas.

Probleemsete paikade paneeli eesmärk oli interdistsiplinaarselt arutleda selle üle, kuidas on omavahel seotud ühelt poolt sotsiaalne tegevus ja teiselt poolt selle kaudu kujunenud paigad. Lähtuti teoreetilisest seisukohast, et sotsiaalselt raamistatud

paigad ei ole kujunenud pelgalt inimeste vaba tahte tulemusena ega kõnele sugugi alati neutraalsest kokkukuuluvustundest. Pigem on otsustused kokkukuuluvuse üle vaieldavad. Tegemist on sotsiaalsetes kokkupuudetes pidevalt muutuva protsessiga, mida saab hinnata mitmest vaatepunktist korraga, ning hinnangud võivad viidata nii kokkukuulumisele, mida pole taotletud, kui ka soovile kokku kuuluda, mis pole teostunud. Konkreetsetl piiritletud kohtade ja nendega seotud tegevuste uurimise kaudu (nt religioossest kuuluvusest lähtuvad toimingud, elu diasporaas, kuriteoga seotud alad, turismipaigad jms) taheti jõuda paikade kirjeldamiseni sotsiaalsete rühmade omavaheliste, aga ka nt võimu jms suhete kontekstis.

Paneeli kõik kümme ettekannet esindasid etnograafilist või kultuuriantropoloogilist uurimist. Meetoditest olid kõige sagedamini kõneks intervjuerimine, osalusvaatlus, etnograafiline kirjeldus jms. Esinejad olid enamasti pärit kas Brasiiliast või USA Massachusettsi osariigist, mistõttu vaatluskese paigutus Ameerikasse.

Ettekandeid võib jaotada nelja suuremasse teemarihma: **turism ja reisid, noortekultuur ja sotsiaalsed-sümboolsed piirid linnaruumis; suletud ruumid; migratsioon, rass ja identiteet**. Turismi või reisikirjelduste põhjal tehtud uurimustest tuli esile kohaloome konstrueeritus. Külalastatava koha loob inimene enda jaoks linnaelu fragmentidest, st tänase keskklassi elu iseloomustavatest detailidest, neid ümber järjestades. 19. sajandi linnade reisikirjelduste tänapäevane tõlgendus viib aga uurija üldistusteni: linnakirjeldus ei sisalda mitte üksnes reisil nähtud ja kogetud pilte, vaid seda saab mõista kui struktuurset tervikut, milles sisalduvad nii kirjeldatava linna elemendid kui ka neile omistatud väärtused, mis omakorda sõltuvad nii kohalikest, rahvuslikest kui ka rahvusülestest kontekstidest. Kõneolev protsess asetub nt koloniaalsesse vms ajaloolisse konteksti.

Noortekultuuri käsitlevates ettekannetes tuli esile nii linna- kui ka suletud paikade teema. Eripärane oli aga see, et noortekultuuriga seotud sotsiaalsete ja sümboolsete piiride kujunemine viitab samaaegselt nii rühma ja tema "paiga" suletusele kui ka paratamatult avatusele, suhtlemisele üle piiri. Nt tutvustas **Otávio Raposo** Rio de Janeiro linnaosa Maré näitel, kuidas üldiselt illegaalse (uimastiäri jm) tegevuse tõttu suhteliselt suletud ala on samal ajal ühe noorterühmituse – tänavatantsu harrastajate – kaudu muutunud ka avatud alaks, kuna tänavatantsu harrastajad on loonud kontakte sama huviala esindajatega teistes piirkondades. **Ioana Florea**, tutvustades post-sotsialistlikku Bukaresti noorte rühmituste omavahelisi suhteid, näitas, et üks rühmapiiride markereid avalikus linnaruumis on muusika kuulamine, kuid seejuures arvestatakse kirjutamata reegleid, mis selles piirkonnas kehtivad. Kui tavaliselt aitab muusika kuulamine avalikes kohtades noortel toime tulla ümbritseva keskkonnaga, siis paradoksaalsel kombel ühe rühmituse valik kuulata mustlasmuusikast pärit ja üldiselt põlu all olevat "manelet" tekitab sotsiaalsete rühmade vahel pigem uusi pingeid.

Suletud ruume (vangla, illegaalsete tegevuste ala linnades) käsitlevates ettekannetes tuli esile inimese elukäigu seiskohalt ajutiste kohtade (kas ajaperioodi mõttes nagu vangla või tegevuse spetsiifika mõttes nagu uimastiäri) seostus naaberaladega (sh nt vangla ja väljaspool vanglat).

Migratsiooni, rassi ja sellelt pinnalt loodava identiteedi teemalistes ettekannetes tuli esile sümboolsete rassiliste ja etniliste piiridega) kaasnev kategoriseerimise, ootuspäraselt kerkib siin piiridega koos esile ka naabruse teema. Nt **Graça Cordeiro**

analüüsis Bostoni portugali keelt kõneleva elanikkonna identiteeti: neid ühendab elukoht (Boston) ja keel (portugali), ent eristab ajalooline minevik (nad on pärit erinevatest maailmajagudest ja Bostonisse sattunud erinevatel asjaoludel, mistõttu vaadeldavad kogukonnad ise end keele kaudu ühtseks ei pea). Uurimisprojekti fookuses ongi küsimus, kuidas nüüd, uues keskkonnas elades, kujundatakse ühise keele kaudu uut identiteeti, s.t küsimuseks on sümboolsete piiride ümberpaigutamine uuest kontekstist lähtudes. **Isabel Rodrigues** näitas rassi ja etnilisuse kui selgelt piiritletud kategooriate problemaatilisust ja statistikates ilmnevat rassi politiseerimist. Ettekandes esitatud küsimused seostusid rahvaloendusandmete ja etnograafiliste vaatluste vahelise erinevustega: kuigi mõlemad küsivad, kuidas inimene end rassiliselt või etniliselt määratleb, on vastuste tõlgendusviisid erinevad. Antud näites oli fookuses rahvaloenduses kasutatud kategooria “mõni muu rass”: kuidas vastajad seda on tõlgendanud, mis tingimustel on nad just selle valiku teinud (nt portugallaste soov eristuda hispaanlastest – latiinodest). **Bethan Harries** esitas metodoloogilise küsimuse: kuidas uurida rassilisi piire kogukonna tasandil, kui see on avalikult mahavaikitav teema. Ilmneb, et avalikult vaikitavatest, ent siiski olemasolevatest rassilistest või etnilistest piiridest saab aimu rühmade omavahelise paiknemise kaudu, ehk teisisõnu – rassilisust saab uurida ruumi kaudu.

Kuigi eeldatav interdistsiplinaarsus selles paneelis esile ei tulnud, ja kuigi suurem osa ettekandeid olid pigem näiteanalüüsid kui teoreetilist arutelu pakkuvad üldistused, tuli siiski ilmsiks kohtade dünaamilisus, mille tingis nende kohtade loomises olulist rolli mängiv sotsiaalne praktika. Uurimisinäited pärinesid valdkondadest, mis ei ole esmapilgul hoomatavad ja kättesaadavad, seostudes väikeste rühmade argipäevase omavahelise läbikäimisega, allkultuuride ja kohati ebaseadusliku maailmaga. Ükskõik, milliste tunnusoonte järgi piiritletakse rühm ja tema tegevuses loodud koht, on see alati seotud ka naabrusega, seda mõjutab suhtlemine teiste rühmade ja paikadega. Nii moodustus vaadeldud rühmade käsitlusest (mis suures osas olid vähemused, allkultuure viljelevad, ka seadusega vastuolus olevad rühmad – seega vähem prestiižsed kogukonnad) läbilõike ühiskonnas suhteliselt varjatud tasanditest. Kui rõhk oli aga ühiskonnas lubatud ja hinnatud kohaloomes (turism, reisimine), tulid esile kohast mõtlemisega seotud mudelid, mis võivad isegi domineerida reaalse koha enda üle.

Mitmekultuuriliste linnade narratiivsete ruumide paneeli eesmärgiks oli analüüsida migratsiooni ja globaliseerumise kohta tänapäeva linnakultuuris. Linnades ei pruugi erineva taustaga kultuurid (eriti, kui need on kujunenud migratsiooni tõttu) tegutseda sugugi alati samahäälselt, vaid erinevad elustiilid peavad toimima koostöös, aga kohati omavahel võisteldes. Väideti, et vähemusrühmade loodud kohtade (muuseumid, kirikud, mälestusmärgid, rahvusköögid ja kauplused vms) sümboolne roll on märkimisväärne nende kohtade praktilise funktsiooni kõrval. Küsimuseks oli, kuidas eelmainitud kohad on avatud ja mõistetavad “teisele”, sh turistidele; kas need, vähemuste loodud, ent avatusele pürgivad ruumid jäävad kõigele vaatamata vähemusrühmadega seotud kohtadeks või võivad need muutuda ka ühisruumiks?

Ettekanded lähtusid enamasti jutustuste vm tekstide või muuseumide ja mälestusmärkide etnograafilisest analüüsist. Vaadeldavad alad jäid peamiselt Ida- ja Lõuna-Euroopasse ja Iisraeli. Ettekanded näitasid kohaloomet rändava eluviisi vaatepunktist (nt vene “kohad” Helsingis, mis ilmutavad erilist püsivust ja mitmetasand-

dilisust, kuna neis avanevad nii tsaariaegsed kui ka nõukogude aja järgsed kihid; või siis vene ja nõukogude kultuuri kohalolek Iisraelis Haifas, mida loob Nõukogude Liidust väljarännanute kogukond. Mälestusmärkide vm ehituste rajamine võib taotleda ka vastupidist – “oma” ajaloo taastamist, nagu näitas seda **Goran Janevi** ettekanne Makedoonia pealinna Skopje näitel. Väidetavalt on kesklinna rajatud ligi poolsada mälestusmärki, mille kaudu sümboolselt rõhutatakse monokultuurilisust mitmekultuurilise tänapäeva asemel. Samal ajal esindab pikema ajalooperioodi vältel kujunenud Vana-Skopje linnaosa nii religioossete ehitiste kui ka lõhnade ja helide kaudu kultuurilist mitmekesisust.

Mitmekultuurilisuse erinevad avaldusvormid linnas osutavad, et kultuuride paljususega seotud protsessidesse on haaratud nii diasporaa kogukondade tegevus kui ka avalikkuse, sh võimuinstitutsioonide suhtumine kultuurilisse reaalsusesse.

Tiiu Jaago

**P113. *Experiencing movement: subjectivity and structure in contemporary migration.*
Kogemused liikumisest: subjektiivsus ja struktuur kaasaegses migratsioonis.**

Tänapäevase migratsiooni subjektiivsetele ja struktuursetele aspektidele keskenduva paneeli eesmärgiks oli rõhutada migratsiooni inimlikku poolt vastukaaluks majanduslikele ja poliitilistele aspektidele, millest huvitub suur osa migratsiooniuurimisest. Etnograafiline lähenemine ja isikujutustustele keskendumine võivad olla abiks subjektiivsete, emotsionaalsete ja eksistentsiaalsete migratsiooni dimensioonide avastamisel. Teisalt oldi paneelis huvitatud ka teoreetilistest järeldustest, et detailid ei jääks ainult illustratiivseks, vaid järgneks käsitletava nähtuse sügavam mõistmine. Teoreetilisele poolele pöörati tähelepanu rõhutatult esimeses, **Knut Grawi** ettekandes, kus teemaks oli subjektiivsuse ja struktuuri vastastikused mõjud Aafrika-Euroopa migratsioonis. Ka paljud teised selle paneeli ettekanded keskendusid Aafrikast Lõuna-Euroopasse suunduvale migratsioonile, baseerudes tihti autorite enda välitöödel (mõnel juhul oli tegemist nõ multilokaalsete välitöödega – neid oli viidud läbi nii lähte- kui ka sihtkohariigis).

Ettekannetes korduvaid teemasid oli näiteks ebamäärane temporaalsus (teadmatus sellest, kaua tegelikult ühes kohas viibitakse ning mis edasi saab) ning kodu muutuvad tähendused inimeste silmis. Ka migratsiooni soospetsiifilisest iseärasusest tuli juttu mitmes ettekandes. **Francesco Bruno Bondanini** rääkis Põhja-Aafrikas, Melillas asuva laagri/keskuse näitel teekonnast Aafrikast Euroopasse. Tegemist on ametlikult ajutiseks viibimiseks mõeldud kohaga, aga tegelikult muutub see ajutine peatumiskoht siiski reeglina inimestele aastate pikkuseks “koduks”: nad viibivad seal kuuest kuust kuni viie aastani, oodates “piletit” Euroopasse. Ka tagasiränne ei kulge probleemideta. **Stephan Duennwaldi** ettekanne puudutas aafrika migrantide sunniviisilist naasmist “koju”, kus vastuvõtt võib olla jahe isegi pereliikmete poolt. Tagasitulijatelt (nagu ka emigrantidelt) oodatakse Malis raha ja edukust, eriti meestelt. Migratsioon pakub noortele meestele võimaluse saada kiiresti meheks. Heal juhul toob see kaasa mitte ainult kogemusi, vaid ka raha ning seega ka võimaluse osta hinnatud kaup ja pidada üleval mitut naist. Sellest vaatepunktist ei ole migratsioon

suunatud teise ühiskonna poole, vaid olulisem on õnnestunud tagasitulek. Tagasi-pöörduja silmis ei pruugi siiski enam olla tegemist sama(suguse) maaga, kui oli see, kust ta kunagi lahkus.

Väga huvitav ja kohati vastuolulisi mõtteid äratav oli **Kristin Kastneri** kehali-sust ja migratsiooni soolist aspekti rõhutatv ettekanne Nigeeria naistest Marokos ja Hispaanias. Kastner nimetas Gibraltari väina tänapäeva raudseks eesriideks, mille ületamine võib võtta aastaid. Tema materjali puhul võib rääkida naise kehast kui tähtsast ressursist migratsiooniprotsessis. Hispaanias endale juba koha kindlusta-nud naised “toetavad” uusi tulijaid (tüdrukuid), kes peavad pärast laenatud summa tagasimaksmiseks prostitutsiooniga raha teenima ning tõenäoliselt hakkavad ise tulevikus uustulnukaid “spondeerima”. Teisalt võib keha olla ressursiks ka nt rase-duse teesklemise kujul (padi riietuse all), et piiri ületamine läheks kergemalt. Rase-duse teesklemine aitab väidetavalt vältida ka vägistamise ohvriks langemist. Samas toovad rasedus ja sünnitamine Hispaanias kaasa paremad võimalused riiki jäämi-seks. Ka Bondini mainis oma ettekandes Põhja-Aafrika laagrist, et abiellumine ja lapsesaamine on naisele sealt kiiremini edasisaamise viis.

Michael Westrich uuris illegaalseid immigrante Euroopa Liidu lõunapiiril, kus poliitilised aktivistid pakkusid neile peavarju. Ettekandes toodi välja ka migrat-sioonikogemuste kehalisus – keha mälestuste kandjana. Oma keha ja selle “koode” oli proovitud ka sihilikult muuta: enda vigastamine, et teha võimatuks sõrmejälgede võtmine, oli jätnud arme. Teisteks ettekande märksõnadeks olid vastupanu, loovus ja subjektiivsus. Autor rõhutas immigrantide loovust igapäevaste raskustega toimetu-lekul ning proovis pääseda ligi ka nende kogemuste sensuaalsetele aspektidele. Kast-neri ja Westrichi ettekannete puhul olin väga inspireeritud viisist, kuidas uurimustes oli kasutatud visuaalset materjali. Kastner oli pakkunud informantidele võimalust poseerida pildistamiseks enda soovitud kohas ja enda valitud atribuutidega. Fotod saatis ta pärast kirjaga informantide soovitud aadressile (nt koju jäänud pereliikme-tele või sõpradele). Inimesed soovisid tihti lasta pildistada ennast nn euroopalike atribuutidega. Tegemist oli omamoodi unistuste tehasega, kus nad said lasta end fotografeerida sellisena, nagu nad soovisid ennast näidata kodustele. Tekkis küsi-mus, mida foto markeerib – kas ühte hetke migratsiooniteel (protsessi osa) või annab see märku faktist, et inimene on juba jõudnud kuskile (*I am done*). Inimesed said rääkida oma (unistuste)loo ka fotolavastuse abil. Westrich näitas oma ettekande ajal väga ilusaid filmimaterjale, mida ta kavatseb liita ka oma doktoritöösse. Osa klippi-dest oli Kastneriga sarnasel viisil tehtud koostöös tema informatidega. Näiteks võiks tuua ühe noormehe esitatud tantsu, kus oli ühendatud nii traditsioonilisi kui ka siht-kohas omandatud nüüdistantsu elemente. Ta oli ise palunud uurijat ennast filmida, soovides jagada seda klippi Facebookis oma sõpradele. Need lavastused on ülimalt huvitav analüüsi objekt – millena immigrandid soovivad ennast näha ja näidata. Mis juhtub, kui ootused, müüt Euroopast ja reaalsus seal kohtuvad? Neid projekte on teisalt huvitav analüüsida, pidades silmas uurija ja uuritava suhte dünaamikat: infor-mant on sel puhul ka initsiaatori rollis, ta on pildistamisel midagi rohkemalt kui objekt ning saab ka kasutada uurijat mingil määral oma eesmärgi saavutamiseks. Kasu kokkusaamisest on seega mõlemapoolne.

P206. *Be-longing: ethnographic explorations of self and place*. Kuulumine: iseenda ja paikade etnograafilisi avastusretki.

Üheks läbivaks teemaks teises paneelis oli kuulumise ja igatsemise koosseksisteerimine, millele vihjati ka paneeli nimes (*be-longing*). Olulisel kohal olid jutustused ja kohtade konstrueerimine sotsiaalse interaktsiooni käigus: kuidas mõjutavad inimesi ja nende suhet ümbrusesse erinevate paikadega seotud lood? Kuidas inimesed paigutavad ennast kuskile, sobitades kokku minevikumälestusi, olevikuga seotud tegevusi ja tulevikku projitseeritud igatsust? Puudutati ka mitte enam eksisteerivate, väljamõeldud ja virtuaalsete paikade rolli inimeste elus. Nagu eelmises paneelis, kesken-
duti ka selles peamiselt hiljutistele rändajatele, aga pigem Ida- kui Lõuna-Euroopas. Keskseks tõusis küsimus kodu muutuvatest tähendustest, arutelu tagasimineku võimalikkuse üle. Millal muutuvad suhted vana koduga nii palju, et tagasipöördumine pole enam mõeldav? Kuidas säilitatakse kontakti vana kodumaaga, kui tagasimineku pole võimalik? Kontaktihoidmise vahendid ei ole alati tänapäevased: **Annikki Kaivola-Bregenhøj** viitas kodu nägemisele unes. Eelmise päeva paneelis oli juttu ka naisest, kes ronis kõrgele mäele selleks, et saada “ühendust” maailma teises otsas elava poja-
ga. Kõik ettekanded põhinesid autorite etnograafilistel välitöödel või elulugudel. Mainimist väärt oleks ehk nõ teise generatsiooni somaallasi Soomes uurinud **Petri Hautaniemi** uurimus. Temal on samade, praegu 30ndates eluaastates olevate meestega kontakt 1990. aastate algusest – seega on tal olnud võimalus jälgida nende täiskas-
vanuks saamist diasporaas. Transnatsionaalset identiteeti ei ole alati positiivselt kogetud; väga tähtis selles kontekstis on, kas inimene on olnud sunnitud kolima või ta on läinud vabatahtlikult (siis räägitakse pigem mobiilsusest). Viimast esindasid **Martina Kleinerti** uuritud saksakeelsed pensionärid, kelle elustiiliks oli jahtlaevadega purjetamine Uus-Meremaa ümbruses. Uurimus pakub väga huvitava näite sellest, kuidas luuakse kodu ja paiksuse tunnet juhul kui inimene pidevalt liigub ühest kohast teise ilma eesmärgita kuskile püsivalt jääda (*settling in motion*).

Pihla Siim

Noorte hääled 2011

Kuues konverents “Noorte hääled” leidis Eesti Kultuurkapitali toel aset 27. aprillil Eesti Kirjandusmuuseumis ja 28. aprillil Eesti Rahva Muuseumi näitusemajas.

Esimest konverentsipäeva alustas Katre Kikas Eesti Kirjandusmuuseumi folklooristika osakonnast ettekandega Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni vastuolude kajastumisest rahvaluulekogujate kirjades. Näiteks avaldus osa suurmeeste omavalisest vastuolust terminieelistustes (“vanavara” ja “rahvaluule”). Ettekandja tõdes, et enamikul juhtudel lähtub kogujate suhtumine Eiseni ja Hurda vastuolusse sellest, mida nad olid ajakirjandusest lugenud ning kohati on see mõjutanud ka edasisi kogumisplaane. Samas oli neidki kogujaid, kes jäid neutraalseks. Ettekandes tuli selgelt esile, kuivõrd seotud oli rahvaluulekogumine ajakirjandusruumiga, mis toodi välja ka ettekandele järgnenud arutelul.

Jõuluvanale saadetud kirjasid vaatles Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule bakalaureuseõppe tudeng Eleene Sammler. Ettekande aluseks oli üle 350 kirja, mis on viie viimase aasta jooksul saadetud Eesti eri paigust 2006. aastal avatud Jõgeva jõuluvana postkontoris ja talletatakse sealses arhiivis. Kirjad sisaldavad nii praktilisi kingisoove, üldisi soove ja unistusi, nt oodatakse jõuluimet, aga ka tervitusi ja joonistusi. Palju on jõuluvanale saadetud rühmakirju. Ettekandja osutas samuti, et kirjutamisviisi võib mõjutada teadmine, et kirjadele vastatakse.

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule külalisdoktorant Anastasiya Ilchanka tutvustas tänapäevast eksamitega seotud slaavi tudengipärimust. Ettekande keskmes oli kindla kujuta vaimu *Haljava* (ukrainapäraselt *Shara*) kutsumine keskööl ühiselamu või korteri aknast tema nime hüüdes jm kombestik. Samuti osutas ettekandja sarnasusele muudele rituaalide (õnnetoovad esemed) ja ennustamisega, sh vaimu väljakutsumine. Haljava pärimusega käivad kaasas ka jutud ja anekdoodid, üksteisega jagatakse muljeid vaimu kutsumisest ja eksami õnnestumisest.

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna külalisdoktorant Mayang-lambam Sadananda Singh kõneles *Wari Leeba*'st ehk jutuvestmise traditsioonist, mis on eksisteerinud Manipuris viimased paar sajandit. See on vormilt avalik esitus, kus jutustatakse pikemaid religioosseid lugusid, viimasel ajal eelistatakse jutustada lugusid Manipuri müüte ja muistendeid. Jutustamine on pedagoogiline vahend, aidates kuulajaid igapäeva praktilistes asjades, tõeses esineja, kes ka ise on jutustajana tegev. Tänapäeval on sellistel esinemistel sponsorid ning jutuvestmist reklaamitakse. Ühtlasi toetab *Wari Leeba* rahvuslikku liikumist.

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule doktorant Margaret Lyngdoh tutvustas tänavugi khaaside pärimust. Tema ettekanne käsitles jumalanna *Taroga* seostatud demonliku seestumuse juhtumeid. Taro vallutab igaihe, kes võlgneb tema omanikule raha või vara. Eksortsismist vabastamine on edukas ainult juhul, kui laen tagastatakse ja kui omanik tunnistab, et *Taro* kuulub talle. Juhul kui *Taro* ei kuulu kellelegi, peab ravitseja vaimu lahkuma sundima. Wahiajeri külas Jaintia mägedes tehtud välitöödel kogutu põhjal osutas ettekandja mitmetele seestumisjuhtumitele ja nende tagajärgedele – mahajäetud majad, kus usutakse kummitavat, *Tarost* vabanemiseks metsa viidud varandus tekitab probleeme selle leidjale ja ülesvõtjale jne.

India teemal jätkas Tartu Ülikooli usuteaduskonna magistrant Raivo Alla, kirjeldades *ramlila* festivali Ramnagaris Varanasi lähisel. *Rāmājana* eeposest pärit lugudele keskenduv religioosne keskkonnateater kestab 30–31 päeva ja lõpeb täiskuu ajal. Linn muutub festivali ajal dekoratsiooniks, jumalusi kehastavad noored braahmani kastist poisid ja pealtvaatajad liiguvad palveränduritena stseenist stseeni, ammutades nähtust ja kuuldust jumalikkude essentsi.

Tallinna Ülikooli kultuuriuuringute doktorant ja ERA assistent Jaanika Hunt pidas ettekande surmakujunditest popkultuuris, osutades surmasümbolitele ja mälestuseks tehtud tätoveeringutele, virtuaalsetele surnuaedadele, surma käsitlevatele populaarsetele filmidele, elava surnu uskumusele eri kultuurides, samuti nt hauakividesse installeeritud videole lahkunust. Ettekandja tõeses, et surmakujundite kasutamine popkultuuris aitab ennast välja elada ja tegelda sekulariseerumisest võimendatud surmahirmuga.

Eesti Kunstiakadeemiat esindas esimesel päeval kunsti ja kultuuriantropoloogia magistrant Marika Alver, kes kõneles 2008. aasta kevadel Ugandas Kampalas toimunud fototöötubadest, kus agulinoori õpetati pildistama ja anti neile sealjuures

erinevaid õppeülesandeid. Valitud fotodest koostati näitus “Eyes see”, mida on eksponeeritud mitmel näitusepindadel Ugandas, Itaalias ja Eestis. Sellised töötoad on muutunud väga populaarseks, kuid tõstatavad ka mitmesuguseid eetilisi küsimusi. Fotod võivad olla tegijate poolt nimelt lavastatud; tekib küsimus, kes keda kuidas näeb ning kas pildistaja taandub ikkagi uurimisobjektiks; näituseformaad distantseerib vaataja tegelikust olukorrast, edastades kontekstist eemaldatud pilti; ka autoritel pole alati sõnaõigust, milliseid pilte näitusel kasutatakse. Ettekandja pakkus, et parimaks fotode esitusformaadiks võiksid olla fotograafilised esseed.

Elava vastukajaga ettekande arheoloogia ja regilaulu seostest pidas Tartu Ülikooli arheoloogia magistrant Pikne Kama. Regilaul võiks olla üks arheoloogilisi uurimisallikaid, samas on hämar taust, segunenud võtted ja elemendid ebakindl võrdlusmaterjal. Oletuslikult võiks regilauludest leida viiteid kivistumetele ja põletusmatustele, surnute äratamine võib viidata surnuluudega manipuleerimisele. Ettekandja pakkus välja oletuse, et olustikulised kirjeldused regilauludes on lauljate uuendused, vaimsed kujundid aga vanem kihistus.

Esimese päeva lõpetas ELTE (Budapest) Kirjanduse Doktorikooli Ungari ja võrdleva rahvaluule programmi doktorant Eda Pomozi surmakultuuri sektsiooni kokku võtva ettekandega Setu mõrsjakooletamismängust. Tekstinäiteid tuues osutas ettekandja mitmetele võimalikele tõlgendustele, mida kurblikult algav, kuid elluärkamisele ja ülestõusmisele viitav laulumäng endas kanda võiks. Et tegu ei ole ainult setudele omase laulumänguga, tõendavad märkmed mujalt Eestist ja mitmetest Euroopa maadest. On ka vaieldud, kas mõrsjakooletamismäng on keskaegse või varasema/hilisema päritoluga. Mängu taga on ettekandja tõdemuse kohaselt nii kristlik kui ka muistne maailmapilt, mis segunenuna osutab ühteaegu nii looduse taastärkamisele, pöördelistele hetkedele naiste elus kui kristlikule ülestõusmisele. Samuti viitas E. Pomozi mitmetele pärimusringidele, mida laulumäng on läbinud nii ettekandja enda elus kui ajas laiemalt, olles tänapäeval taas “ellu äratatud”.

Esimese päeva lõunapausi ajal esitleti kogumikku *Kuldkalake. Pro Folkloristica XVI* ning tänati autoreid, toimetust ja retsensente. Samuti tutvustas ERA juhataja Risto Järv Pro Folkloristica seeria kümne esimese kogumiku veebiversiooni. Esimese päeva õhtu lõpetas Tartu NEFA Rühma eestvõttel korraldatud konverentsipidu Raadil.

Noorte konverentsi teisel päeval tegeleti etnoloogiliste probleemidega. Tartu Ülikooli doktorant Katrin Alekand käsitles traditsiooniliste kehamuutmistehnikate uurimise problemaatikat, arutledes näiteks antud/loodud ja kohase/kohatu keha ning muude teemakohaste mõistete üle. Ettekande lõpus tõi ta sisse nimetatud tehnikate uuesti kasutusele võtmisega seotud probleemid, nagu mittesüvenemise traditsiooni tähendustesse, lähtumise visuaalsest muljest ja sellega kaasnevad probleemid.

Tartu Ülikooli tudeng Katre Koppel tutvustas ettekandes Vabastava Hingamise Algallika kogukonda nn uue vaimuse mõistete taustal, tutvustas rühma ühendavaid kategooriaid ja sümboleid (õpetus, kursuste süsteem, õpetaja, saadud kogemused, saadav vabaduse ja toetuse tunne, hingamise kui sümbooltegevuse praktiseerimine).

Tartu Ülikooli magistrant Marje Ruisu tutvustas taimetoitluse kõige äärmuslikumat vormi toortaimetoitlust, eristades mh eetilistel ja tervislikel põhjustel sellise eluviisi valinuid. Mõlemat suunda saab M. Ruisu järgi käsitleda kvaasireligioosse liikumisena: toortaimetoitluse praktiseerijate puhul on täheldatavad teatud usku pöördumise elemendid, nende kogunemistel võib olla spirituaalne alatoon ja sellist toitu käsitletakse mingis mõttes maagilisena (tervendav, puhastav).

Tartu Ülikooli tudeng Ave Taavet uuris Peipsi-äärsete vanausuliste toitumiskommete seost rahvusliku, piirkondliku ja religioosse enesemääratlusega. Ettekandja leidis, et vanausuliste toidukultuur on pidevas arengus, selles kohtuvad eesti ja vene rahvusköök, linna- ja maapiirkonna eripärad (maa- ehk külatoite peeti kohalike hulgas paremateks) ning nende religioossed traditsioonid.

Tartu Ülikooli doktorant Ülle Tammemägi-Abuelnaga käsitles naiste poliitikas osalemise problemaatikat Egiptuses, põhinedes nii egiptuse meeste kui naistega tehtud intervjuudele. Selles riigis, nagu mitmetes teistes islamiriikides, sõltub naiste positsioon ühiskonnas riiklikest ja usulistest seadustest, eelkõige aga kohalikust, sageli domineeriva patriarhaalse kultuuri määratud reeglistikust. Seega on naiste vähene osalus poliitikas seotud nii ühiskonna survega kui ka naiste vähese usuga oma võimekusse sellel alal hakkama saada.

Tartu Ülikooli magistrant Kaarel Antons küsis, mida annaks sportlaste elulugude etnoloogiline uurimine traditsioonilisele spordiajaloo uurimissuunale juurde, eelkõige seoses nõukogude aja praeguse käsitlusviisiga. K. Antonsi sõnul võib tippsport olla oma erinevate väljundite kaudu nii vastupanu pealesurutavale võimule kui ka abivahend koloniseeriva kultuuri eripärade ülevõtmisel. Seejuures on sportlane tavaliselt elulugu kirjutades püüdnud totalitaarset ühiskonda ja oma sportlaskarjääri lahutada, spordisaavutusi peeti poliitikaväliseks. Elulooline vaateviis aitab kaasa pluralistlikuma arusaama tekkimisele: pole olemas ühte ainukest tõe, vaid on mitmed paralleelsed võimalused. Sporti võib seega näha kui võimalust kohandada end nõukogude süsteemiga, sport legitimeerib nõukogudeaegse kogemuse.

Eesti Kunstiakadeemia magistrant Madis Tuuder käsitles venekeelse maa-asustuse teket Eestis pärast Teist maailmasõda, põhinedes Vaivara vallas aastakümnete jooksul toimunud demograafiliste protsesside sotsioloogilisel analüüsil. Kui suurem osa nõukogude ajal toimunud võõrrahvastamist viidi läbi linnatüüpi asulates, siis teatud piirkondades, nagu Vaivara, ei jäänud puutumata ka maapiirkond. Seal on väliselt eestipärased külad muutunud aja jooksul valdavalt venekeelseks, mis noorele põlvkonnale võib omakorda tekitada arusaama, et tegemist on põlise vene(keelse) alaga.

Eeva Schneider ja Laura Lemberg Tallinna Ülikoolist uurisid, kuidas käsitlevad laulva revolutsiooni põlvkonna noored (sünniaastad 1987–1992) nõukogude aega, perioodi, millest neil endal isiklikud kogemused puuduvad. Ilmnes, et teadmised olid piiratumad, kui respondendid ise arvasid. Rohkem teati rääkida perioodi viimastest aastakümnetest, mida seostati helge lapsepõlve, aktiivse suhtluse, võrdsuse, aga samuti piiratud valikuvabaduse temaga. Perioodi esimene pool seostus küsitluteel pigem hirmu- ja ängitundega. Enamus mälestusi pärines respondentidel nende kodudest, meedia mõju teadmise ja suhtumise kujundamisel peeti ebaoluliseks, koolist saadi teadmisi pigem perioodi esimese poole kohta. Uuritud põlvkonna väärtushinnangud nõukogude perioodi kohta avaldavad mõju ka järeltulevate põlvkondade maailmatajule, seega on tegemist seni vähe käsitletud, kuid olulise uurimisteemaga.

Ave Tupits
Marleen Nõmmela

Malta Out of the Box

Teine interdistsiplinaarne Saarte Dünaamika konverents toimus Malta pealinnas Vallettas 11.–15. maini. Ürituse peakorraldaja ja võrgustiku eestvedaja Adam Grydehøj Aberdeeni Ülikoolist võis tunda uhkust enam kui saja ettekandja üle, kes esindasid 39 riiki. Saabunute uurimistemaatika ulatus arheoloogiast folkloristika, ajaloo majandusteaduse, muusikauuringutest antropoloogiani. Konverentsi peaesinejateks kutsutud David Lowenthali, Godfrey Baldacchino ja Henry Glassie värvi- ja fotoküllased üldistused olid ühtaegu võimalus kuulda fantastilisi uurijaid oma kogemustest rääkimas. Konverents oli pühendatud hiljuti manalatele lahkunud malta folkloristi G. Mifsud-Chircopi mälestusele, kelle elu ja tegemisi sel puhul meenutati.

Loomulikult oli konverentsi üks kese seotud Malta kultuurielu, turismi ja majanduse tahkudega. Näiteks vaagis Isabelle Calleja Ragonesi (Malta Ülikool) maltalaste keeleoskuse taset ja prognoosis saareelanike keelekasutuse ohupunkte. Malta keele kõrval kehtib teise riigikeelena inglise keel. Ettekandja osutas, et väidetav perfektne ja võrdselt arenenud kakskeelsus on müüt, sest ühes või mõlemas keeles kasutajatel süvatasand puudub. Ka piirab inglise keel malta keelt valdkondades, kus toimuvad kiired uuendused.

Konverentsi teine teemakese oli seotud turismistruktuuridega, mis tõi esile palju sarnast maailma eri paikades. Voon Chin Phua (Gettysburgi Kolledž, USA) ettekanne analüüsis erakapitaliga rajatud hiina traditsioonilist kultuuri tutvustava teemaparagi muutusi pikema perioodi vältel. Singapuri aastakümneid populaarne paik kaotas ameerikalike uuenduste ja piletihinna tõusuga huvilised. Turismi temaatika üks haar oli seotud konkreetsete saarte eripärase kultuuriga, sh konkreetsetele kohtadele UNESCO kaitseala staatuse taotlemisega. Just selle nurga alt valgustas Felicite Fairer-Wessels (Pretoria Ülikool, Lõuna Aafrika Vabariik) Lõuna-Aafrika Vabariigi lõunatipus asuva Robbeni väikesaare ajalugu. Robbeni saar on sajandeid olnud asumisele saatmise paik, tänaseks on saar oma vanglamiljööga turismitööstuse osa.

Mitmed ettekanded rääkisid poliitikast ja ajastuülestest probleemidest, sh identiteedi ja humaansuse väljendamise vormidest. Näiteks tutvustas tuntud ameerika-italia folkloori uurija Luisa Del Giudice (sõltumatu uurija, USA) vaeste toitlustamise programmi Los Angelese linnas nn sitsiilia püha Joosepi laudadelt, mis kaetakse joosepipäeva tähistamiseks.

Muljetavaldavate projektide ja nende tulemuste seast endus minu silmis kaks arheoloogiasektiooni ettekannet. Marie-Yvane Daire (Rennes Ülikool, Prantsusmaa) tutvustas Groix' saare interdistsiplinaarset rahvusvahelist uurimisprojekti, kuhu on kaasatud arheoloogid, geoloogid ja kartograafid. Arheoloogiliste kaevamiste kõrval mõõdetakse GPSi abil vanade mälestusmärkide asukoht, luuakse saare ja ümbruskonna eri ajastute asustuse ja mälestusmärkide kaardikihid, võrreldakse geoloogia- ja andmestikku muude andmetega ning tehakse laboratoorseid uuringuid. 15 km² suurune Groix saar paikneb mandrist 11 km kaugusel. Tema tänane populatsioon on 2200 inimest, majandusviisidest on kalapüügi kõrval oluline osa turismil. Projekt vaatleb ja rekonstrueerib saare ajaloo pika perioodi jooksul: eelajaloolisest ajast rauaaja, rooma perioodi ja keskajani.

Saare esmaasustusest (500 000–300 000 e.m.a) on säilinud paleoliitilise kultuuri mälestusmärgid ja kiviesemed. Mesoliitikumi (8000–5000 e.m.a) iseloomustatakse kui kivitoodangu ajastut, sest säilinud on hulgaliselt väikeesemeid, neoliitikumi (5000–2000 e.m.a) ja pronksiaega (2000–800 e.m.a) märgistavad erinevad megaliidid, sh menhirid ja dolmenid. Väga ilmekalt eendused uuendused keraamiliste nõude osas (neoliitikum, 3500–3200 e.m.a kaunistatud savinõud) ja arhitektuuris. Rauaajal (800–20 e.m.a) tõusis peamiseks majandusharuks soolatootmine. Vastavalt mereveest soola töötlemise paikadele kerkisid uued asulad, kuid ilmusid ka kindlustatud asulakohad. Rooma perioodil (20 e.m.a – 500 m.a.j) muutusid taas asulatüübid ja nende asukohad, tarbeesemetest prevaleerisid metall- ja luuesemed, ent tähtsaim ajastu uuendus oli Lacarna sadama rajamine. Keskajast (5–15 saj.) on Groix' saarel viikingite matusepaigad, sh viikingi paadimatused; muutub sõjavarustus, kuhu ilmuvad metalloosad. Tähtis uus joon on kloostrite rajamine, mis mõjutab kalastusmarsruute ja kala kasutamist toidusena.

Ettekandja demonstreeris kaartide vahendusel elupaikade evolutsiooni – neid tekitab ja need jäetakse maha vastavalt majandamisviisile. Muutuvad loodus ja loodusvarade kasutamine saare piiratud ressurside juures. Tootmine tähendas ühtlasi piiratud ressursidega kohanemist, nagu on ilmselged ka avatumad ja suletumad perioodid saare ajaloos, mille jooksul majandus- ja kultuurikontaktid mandriga on olnud olulisemad või tõrjutumad. Arheoloogial oli ettekande põhjal oluline panus saareelanike elurütmi tuvastamisel ja mõjutuste identifitseerimisel.

Lihavõttesaare, Ponhpei ja Society Islandi saarestiku rituaalipaikade ja sealsete mälestusmärkide võrdluse esitas Reidar Solsvik (Kon Tiki Muuseum, Norra). Seegi ettekanne demonstreeris arheoloogia edu kultuuripildi rekonstrueerimisel. Eriti Lihavõttesaar oma salapärase kujudega on olnud lõputute spekulatsioonide ajend üle sajandi. Reidar Solsvik tõi mh esile võimusuhted ja rituaalsed vajadused kui monumentide püstitamise olulised aspektid. Taas tulid jutuks saarte piiratud ressursid, mis määravad või koguni lõpetavad teatava kultuurinähtuse eksistentsi. Nii juhtus ka kahel kolmest vulkaanilisest saarest, kus esmaasustamisest aastail 700–1000 kulus mõnisada aastat kivimonumentide rajamiseni, mis langeb kokku metsaraie ajaga, asustuse kollaps saabus aastail 1550–1650. Lihavõttesaare monumendid moaid paiknevad spetsiaalsel platvormil, millel oli algselt templi funktsioon ja mis hiljem hakkas kuuluma matusekompleksi. Kokku umbkaudu tuhat 1–10 meetri kõrgust kuju, mõned neist poolviimistletud, valmisid vahemikus 1300–1650. Society Islandi samalaadsed templid koos suurte monoliitide ja väikeste kujudega on rajatud vahemikus 1300–1800. Erandlik on Ponhpei saar, kus templete jaoks on rajatud üle saja kunstliku saarekese, asustus algab 2000 e.m.a ning monumentide loomine lõppes 400 e.m.a. Nan Madol oli oluline usu- ja poliitiline keskus, kus kõrvuti arendati välja nii surmakultuuriga seotud kui ka pühitsemiseks vajalik arhitektuur.

R. Solsvik tõi esile, et suuremad muutused toimusid lühikese aja jooksul umbkaudu 400–600 aastaga. Austroneesia kultuuris oli staatusarhitektuur seotud esivanemate kultuse ja mälestamisega, mida väljendati monoliitide ja kivikujude vahendusel, mille lõi väikesearvuline asurkond. Mitmete asjaolude kokkulangemise tõttu amendused suurepärase kultuuri loonud ühiskondade potentsiaal ja ressursid.

Sisuka ja mitmetahulise konverentsi iga ettekanne oli omaette filigraanne, tihti uudse tulemuse või ulatusliku kokkuvõtte esitus. Kindlasti ilmub enamik ettekannetest artiklitenä, mis muudab nad laiemalt kättesaadavaks. Huvilistel tasub tutvuda juba enne konverentsi algust toimima hakanud saarte uurimise portaaliga, leidmaks informatsiooni järgmiste ürituste kohta, uudiseid saareelust kogu maailmas, lugemaks blogi või leidmaks teadusväljaandeid. Adam Grydehøj loodud keskkond asub aadressil <http://www.islanddynamics.org/index.html>

Eestit esindanud Mare Kõiva ja Andres Kuperjanovi käiku toetas Eesti Kultuurkapital ja ETF grant 8137.

Mare Kõiva

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

26. mail kell 16.15 algas Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolek.

Kavas oli Piret Voolaiu doktoriloeng “Eesti mõistatused muutavas kultuurikontekstis”.

Esmakordselt kuulutati välja ARSi ja Eesti Kultuurkapitali eesti folkloristi aastapreemia 2010/2011 laureaati, kelleks sai Tiiu Jaago.

Seejärel esitleti juhatuse ja revisjonikomisjoni aruandeid ning valiti uus juhatus. ARSi uude juhatusse valiti Eda Kalmre, Maarja Aigro, Pihla Siim, Ell Vahtramäe ja Tiina Sepp. Revisjonikomisjoni kuuluvad nüüdsest Liilia Laaneman, Rein Saukas ja Mare Kalda. Esmakordselt valiti ka ARSi auliikmeid: Pille Kippar, Olli Kõiva, Ruth Mirov, Ülo Tedre, Kristi Salve.

Õhtu lõpetuseks esitleti kahte värsket raamatut: Mall Hiimäe *Pühad kivid Eesti maal* (kirjastus Tammerraamat koostöös Eesti Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiiviga, 2011) ning Mare Kõiva *Eesti loitsud* (väljaandja kirjastus Pegasus koostöös Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnaga, 2011).

7. juunil korraldatud ARSi seminar-retk viis Eesti Kultuurkapitali toel Peipsiveerde. Teemaks olid vanausuliste külad (nt Raja, Sääritsa) ning Kodavere kandi rahvapärismusega seotud huvi- ja vaatamisväärsused. Lisaks avanes erakordne võimalus külastada kahte vanausuliste koguduse palvemaja Rajal ja Kallastel.

Giidideks ja kõnelejateks olid retke jooksul Mall Hiimäe, Jekaterina Mark ja Vello Paatsi, osa võttis 46 inimest kirjandusmuuseumi eri osakondadest ja Tartu Ülikoolist.

Ave Tupits

Eesti Rahvaluule Arhiivis

27. ja 28. aprillil toimus ERMis ja Eesti Kirjandusmuuseumis kuues etnoloogide ja folkloristide ühiskonverents “Noorte hääled”. Esines paarkümmend noort Tartu Ülikoolist (sh TÜ (külaris)doktorandid Indiast, Egiptusest ja Valgevenest), Tallinna Ülikoolist, Eesti Kunstiakadeemiast ja Eesti Kirjandusmuuseumist.

27. aprillil esitleti konverentsi rahvaluulepäeva raames Kirjandusmuuseumi saalis artiklikogumikku *Pro Folkloristica XVI. Kuldkalake* (toimetajad Ave Tupits ja Kanni Labi), mis koosneb 2010. aasta “Noorte hääle” ettekannete põhjal kirjutatud kaheksast artiklist.

Konverentsi ja artiklikogumiku väljaandmist toetas Eesti Kultuurkapital, traditsioonilist piduõhtut Raadil korraldas NEFA Tartu Rühm.

Folkloristikaosakonna ja ERA initsiatiivil võttis Eesti Kirjandusmuuseum teist korda osa Kirjandusfestival Prima Vista (5.–7. mai) raamatumüügist.

Eesti Rahvaluule Arhiiv oli põhikorraldaja Muuseumiöö (14. mai) sisustamisel Eesti Kirjandusmuuseumis (projektijuht Maarja Aigro). Viie tunni vältel kestnud programmist võttis osa üle paarisaja inimese.

Ave Tupits

Kirjandusmuuseumi folkloristikaosakonnas

10.–17. aprillini töötas osakonnas külarisuurijana Sloveenia TA Etnoloogia Instituudi teadur toidukultuuri uurija Maja Godina Golija.

18.–20. maini võttis kirjandusmuuseum osakonna eestvõttel osa kirjastuste raamatumüügist Rahvusraamatukogus.

31. mail kaitses folkloristikaosakonna töötaja Kaisa Sammelselg etnoloogia alal magistriröö *Maasulised 21. sajandi alguse Eestis: analüüs läbi hiie problemaatika*. Juhendajad Art Leete ja Tõnno Jonuks, retsensent Ergo-Hart Västriik.

Teisipäevaseminarid

14. aprillil (erandina neljapäeval) esines Sloveenia TA Etnoloogia Instituudi teadur Maja Godina Golija: “The Potato in Slovenia: From Hatred to Glory”.

19. aprillil rääkis Eesti Rahva Muuseumi teadussekretär Agnes Aljas kaasaja argielu dokumenteerimisest ning viimaste aastate Eesti Rahva Muuseumi välitööde praktikatest ja vajadustest.

3. mail külastati seminari raames näitust “Kukruse kaunitar ja tema kaasaegsed: Eesti rikkalikem kalmistu muinas- ja keskaja piirilt” (<http://www.ajaloomuuseum.ut.ee/240766>). Väljapanekut tutvustas üks näituse koostajaid Tõnno Jonuks.

31. mail andsid Mari Sarv ja Kadri Tüür ülevaate konverentsist “Aligning National Approaches to Digital Preservation” Rahvusraamatukogus (<http://www.educopia.org/events/ANADP/program>).

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

4. mail korraldasid TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond ning TÜ etnoloogia osakond sümposiumi “Belief, Tradition, and Identity as Vernacular Practices: Current Issues in Ethnology and Folkloristics”. Esinesid Ülo Valk (Tartu; *Belief, Tradition, and Identity as Vernacular Practices. Introduction to the Symposium*), Lina Sokolovaite (Vilnius, Leedu; *Landscape Making Identity: the Model of Trakai in Lithuania*); Ergo-Hart Västriku (Tartu; *Festival of St. Elijah’s Friday in Ilyeshi Village*); Özlem Demren (Sivas, Türgi; *Traditional Wedding Rituals in the City of Sivas in Turkey*); Sadananda Singh (Imphal, India; *Manipuri Folk Epic Khamba Thoibi: Oral Transmission and Performance*); Margaret Lyngdoh (Tartu; *The Secret Name: Jhare Magic and the Khasis*); Svetlana Tsonkova (Budapest, Ungari; *New Identity for an Old Demon – Continuity and Specifics in Bulgarian Charms Tradition*); Çağdaş Demren (Sivas, Türgi; *Tattoo and Henna as Body Inscription In Anatolian Culture*); Katrin Alekand (Tartu, Eesti; *Henna – Tradition, Beliefs and Urban Legends*); Kirsi Hänninen (Jyväskylä, Soome; *“People Would Say I Am Mad”. Stigmatization of the Supernatural in Finnish First-Person Narratives*); Andrus Kask (Tartu; *Discourse Analytical Approach to the Relationship between the Researcher and the Research Context (Based on Fieldwork among the Northern Khanties)*); Tiina Sepp (Tartu; *Interview as an Act of Seduction (Based on Fieldwork on the Camino de Santiago)*).

Sümposiumi toetas Euroopa Liit Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus).

5. mail pidasid osakonnas loenguid ülikooli väisavad Türgi ja Soome folkloristid. Esinesid Özlem Demren (Cumhuriyeti ülikool, Sivas, Türgi): *Circassians in Turkey and Interpretation of Circassian Dance as Performance in Turkish Cultural Context*; Kirsi Hänninen (Jyväskylä ülikool, Soome): *Encounters with the Unknown: Finnish Supernatural Narratives in the Early 21st Century* ja Çağdaş Demren (Cumhuriyeti ülikool, Sivas, Türgi): *Coffee House Culture and Masculinity in Turkey*.

Külalisloengute läbiviimist toetas Euroopa Liit Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus).

19. mail kell 19 korraldas Nefa Tampere Maja keldrisaalis *VanaVaraVedaja* seitsmenda numbri *Lähme välja, endast välja: välitöödest refleksiivse pilguga* esitluse. Eri külalisena oli kohal ka *VanaVaraVedaja* sõsarväljaanne *AFEN*.

26. mail anti esmakordselt välja Eesti folkloristika aastapreemia, selle pälvis Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna dotsent Tiiu Jaago, kelle teadustegevus on olnud erakordselt viljakas, mitmekülgne ning folkloristika piire avardav. Preemia anti kätte Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolekul.

28. juunil kl 17–20 esitas Sadananda Singh (Manipur, India) Eesti Kirjandusmuuseumi saalis kommenteeritud katkendeid india eeposest *Mahābhārata*.

Rahvaluule alal kaitstud lõputööd ja väitekirjad

Doktoritööd

Mare Kalda (30.05.2011) *Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks*. Juhendaja TÜ raamatukogu vanemteadur Jürgen Beyer; oponendid Tiina Peil (Tallinna Ülikool) ja Irma-Riitta Järvinen (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura).

Piret Voolaid (30.06.2011) *Eesti mõistatused kui pärimusliik muutuvast kultuurikontekstis* (Estonian riddles as a folklore genre in a changing cultural context) Juhendajad Arvo Krikmann ja Tiiu Jaago. Oponendid Mall Hiemäe (Eesti Kirjandusmuuseum) ja Sirkka Saarinen (Turun Yliopisto).

Bakalaureusetööd

Laura Mägi (1.07.2011) *Lapsetapu ja libahundi motiivid eesti õuduskirjanduses*. Juhendaja Siim Sorokin, oponent Merili Metsvahi.

Eleene Sammler (1.07.2011) *Eesti laste kirjad jõuluvanale: soovid traditsiooni keskmes*. Juhendaja Piret Voolaid, oponent Astrid Tuisk.

Meelike Tammemägi (1.07.2011) *Urvaste kohapärimus ja talunimede seletused kolme küla näitel*. Juhendaja Ergo-Hart Västriku, oponent Mari-Ann Remmel.

Liilia Laaneman

NEWS IN BRIEF

Doctoral Thesis on Estonian Hidden Treasure Traditions

Kalda, Mare. *Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks*. [Hidden Treasures in Estonian Tale Traditions: From Deeds to Folk Legends.] Tartu: Tartu Ülikool 2011.

The PhD thesis defended by Mare Kalda on May 30 is reviewed by Katre Kikas.

Doctoral Thesis on the Sociocultural Meaning of Estonian Riddles

The assessment of Piret Voolaid's PhD thesis, *Estonian Riddles as a Folklore Genre in a Changing Cultural Context*, defended at the University of Tartu on June 30, is given by Mall Hiimäe.

Fragments from the Meeting of Ethnographers and Folklorists

Impressions of the 10th International SIEF Congress in Lisbon, April 17–21, are given by Tiia Jaago and Pihla Siim.

Young Voices 2011

The 6th conference of young ethnologists and folklorists took place in the Estonian Literary Museum on April 27, and in the Estonian National Museum on April 28. An overview of the two-day conference “Young Voices”, sponsored by the Estonian Cultural Endowment, is brought to the reader by Ave Tupits and Marleen Nõmmela.

Taking Malta out of the Box

Mare Kõiva writes about the 2nd Island Dynamics Conference, an international and interdisciplinary event that took place in Valletta, Malta, during May 11–15.

Calendar

A brief summary of the events and activities of Estonian folklorists from April 2011 to August 2011.

Fraseologismides aitab orienteeruda alussõnastik

Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik. Koostanud Asta Õim, Katre Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011 (<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik>).

Eesti kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas on valminud Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik (FES). Tegemist on algupärase mõistelise fraseoloogia alussõnaraamatuga, mille sarnased varasemad sõnaraamatud eesti keeles puuduvad. Sõnastikus antav eesti fraseologismide terviklik semantiline, süntaktiline ja morfoloogiline kirjeldus võib olla lähtealuseks järgnevatele samasisulistele või muudele fraseologisme käsitlevatele sõnaraamatutele. Aja jooksul on eesti fraseoloogia korraldamisel põimunud tüpoloogiline ja mõistepõhine lähenemine. Vaatamata nende vaateviiside mõnetisele vastuolule on eri meetodite kombineerimine loomulik, sest üksainus lähenemine ei taga materjali igakülgselt analüüsi.

FES sisaldab 20 749 eesti fraseologismi või lekseemi, mida on analüüsitud kognitiivse keeleteaduse põhimõtetel ja koondatud mõisteseoste järgi. Kõik FESi alusandmed (fraseologismid, nende kogumiskihelkond, kasutuskontekst) pärinevad eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist. Uudne on see, et selles mõistelises fraseoloogiasõnaraamatus 1) eksplitseeritakse fraseologismide tähendusi motiveerivate mõistemetafooride sihtvaldkonnad, 2) käsitletakse fraseologisme süntaktiliste üksustena ning 3) eksplitseeritakse fraseologismide morfosüntaktiline struktuur. Ouline on, et FESist on fraseologisme lihtne leida ka siis, kui kasutaja ei tea, millist konkreetset sõnaühendit või selle vormi otsida, kuid suudab otsitavat seostada näiteks mõne ontoloogilise mõistekategooriaga.

FESi materjaliesituses järgitakse ühtset keelelis-ontoloogilist mõistehierarhiat, mõistetevaheliste semantiliste seoste esiletoomiseks eristatakse mõistekategooriaid, mõisteklasse ja üldmõisteid. Mõistehierarhia madalaima taseme üksusi käsitatakse selles tesauruselaadses sõnastikus kui metafoori sihtmõisteid, mis motiveerivad koos allikmõistetega enamiku fraseologismide tähendusi. Seejuures eeldatakse, et sõnastikukasutaja teadmised fraseologismist sõltuvad suuresti tema võimest tajuda mõistelisi seoseid ja et mõisteline esitus suunab teda suurema tõenäosusega fraseologismide konkreetse valikuni. Metafoori sihtmõistete formaliseerimisel on FESis lähtutud kõnekäändude ja fraseologismide mõistestiku mõistetest, mille sisu on olulisel määral konkretiseeritud. Makrotasandil ongi FESi põhiüksused 1893 mõisteartiklit, mille keskmes on vastava (siht)mõistega semantiliselt või kognitiivselt seotud ja seega suhteliselt lähedase tähendusega fraseologismid. 6064 polüseemilist või homonüümset fraseologismi kuuluvad mitmesse mõisteartiklisse. Seega koondab FES 26 813 tähendusüksust, mis järjestatakse mõisteartiklites morfosüntaktilise struktuuri järgi.

FESi mikrotasandil määratletakse fraseologismilemmad kui süntaktilised üksused ja kirjeldatakse nende osiste vormistikku; selgitatakse ja täpsustatakse fraseologismide tähendust või osutatakse nende kasutusvaldkonnale; näitlikustatakse fraseologismide kasutamist ning formaalset, s.o morfosüntaktilist, süntaktilist ja leksikaalset teisenemist loomulikus keeles; kirjeldatakse fraseologismide leviku ala;

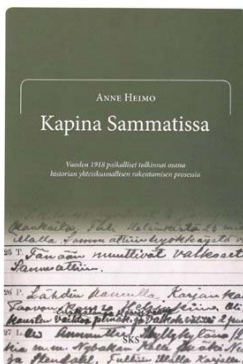
tuuakse fraseologismidele tähenduse vm poolest lähedased vanasõnad. Fraseologismid esitatakse FESIS lemma vormis, milleks on tüüpjuhul kõige selgem, tavalisem ja sagedasem morfosüntaktiline kuju, millega fraseologism oma idiomaatilist tähendust ja funktsiooni aktiveerib. FESIS antakse ka fraseologismide morfosüntaktilise struktuuri kirjeldus. Kõigepealt tehakse vahet fraseologismidel, mis väljendavad lausega tähistatava situatsiooni komponente, ja lausekujulistel fraseologismidel. Lause moodustajad koosnevad tüüpjuhul kuni viiest sõnast, laused enamasti kuuest või enamast sõnast; seejuures moodustavad kogu materjalist poole kahe- või kolmesõnalised fraseologismid. Lause moodustajate hulgas eristatakse FESIS eri tüüpe fraase ja peasõnata sekundaartarindeid. Fraseologismide eelnev analüüs morfoloogilise analüsaatoriga ESTMORF teeb võimalikuks nende osiste struktuuri (nt tüve, järelliite, lõpu), sõnaliigi ja käände või pöörde esitamise. Fraseologisme, mis sisaldavad kasvõi ühte ESTMORFi jaoks tundmatut murdesõna, on kokku 3519. Morfoloogilise analüüsi kõrvaltulemusena esitatakse sama või sarnase ehitusega fraseologismid FESI mõisteartiklites kõrvuti. Kasutusnäidete abil demonstreeritakse fraseologismide leksikaalset, morfosüntaktilist ja/või süntaktilist teisenemist konkreetsete kasutussündmuste käigus ja loomulikes seostes. Kasutusnäidete olulisus seisneb selles, et FESIS ei defineerita fraseologismide tähendusi. Need ja fraseologismide kasutusvaldkonnad peaksid selguma nimelt näidetest, mis sisaldavad sageli ka keelejuhi selgitusi.

Fraseologismide leviku piirkond esitatakse FESIS vastavate andmete olemasolul kihelkonna järgi, tihti koos külanimega. Suhteliselt sihipäratu materjalikogumise tõttu ei pruugi FESI levikupilt kajastada fraseologismide kunagist tegelikku kasutust ning seetõttu nende kasutussagedust ei näidata. Samal põhjusel ei ole FESIS üksteisega seotud fraseologismide levikuandmeid ja näiteid. Vanasõnaseoste eksplitsioneerimiseks tuuakse FESI mõisteartiklites fraseologismidele lähedased vanasõnad koos väljaande *Eesti vanasõnad* tüübinumbriga.

Võib öelda, et suurem osa eesti vanematest fraseologismidest on nüüdseks leksikograafiliselt fikseeritud ja lingvistiliselt kirjeldatud. FES sisaldab ümmarguselt 80 000 sõnet ja pisut üle 6000 tüve; erinevaid grammatilisi vorme leidub ligi 70. Lisaks on FESI põhjal eristatud rohkem kui 5800 morfosüntaktilist malli, mis koosnevad tüüpiliselt kahest kuni kolmest osisest ja paistavad hinnanguliselt olevat suuresti samasugused kui mitteidiomaatilises keeles. Süntaksi plaanis on eesti vanemate fraseologismide näol kõige sagedamini tegemist tegusõnafraasi, nimisõnafraasi või lausega, mille hulgas eristuvad selgelt üsna täpse ja piiratud pragmaatilise orientatsiooniga fraseologismid. Need FESI põhjal tehtud üldistused haakuvad suure plaanis inglise ja soome keele tendentsidega.

Katre Õim

Mineviku esitamine kui osa ajaloo loomisprotsessist

Anne Heimo. *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1275. Helsingi: SKS. 2010. 295 lk.

Anne Heimo uurimus *Ülestõus Sammatis. 1918. aasta sündmuste kohalikud tõlgendused kui osa ajaloo ühiskondlikust loomisprotsessist* käsitleb 1918. aasta kodusõjasündmuse Lõuna-Soome ühes piirkonnas Sammatis pärimusliku ajaloo võtmes. Elias Lönnroti sünnikohana on Sammati nii kohalikus kui ka Soome kultuuriloos tähendusrikas paik.

Anne Heimo uurimisallikaid iseloomustab tekstide heterogeensus – need pärinevad erinevatest aegadest, on kogutud erinevatel asjaoludel ja on žanriliselt mitmekesised. Anne Heimo poolt välitöödel kogutud materjalide, peamiselt intervjuud ajavahemikust 1988–2000, kõrval on kasutatud arhiividesse saadetud kirjasaatjate kaastöid, erinevate intervjuerijate ja murdekogujate salvestatud intervjuusid, aga ka 1917.–1918. aasta sündmustega seotud perearhiivide märkmed, avalike arhiivide teemakohaseid dokumente ning nii akadeemilisi kui ka koduloolisi uurimusi. Allikate selline valik võimaldab autoril esile tuua ühtse ajalooteadmuse erinevad esitamisviisid. Näiteks võimaldab see küsida, mille poolest erineb uurimine jutustamisest; millised on akadeemiliste ja mitte-akadeemiliste uurimuste ühis- ja erijooned või milline on kohalike teadmiste spetsiifika üldajaloo kontekstis. Kuna tegemist on folkloristliku uurimusega, ei leia lugeja sellest töös mitte niivõrd omaaegsete sündmuste rekonstruktsiooni, kuivõrd selgitusi sündmuste tõlgendamisprotsesside kohta. Nii ei ole esil mitte küsimused, mis tegelikult juhtus ja miks, vaid pigem, kes neist asjust kõnelevad, kellele ja miks; kes otsustab, kelle jutustatu või kelle esitatud teadmised on ühiskonnas autoriteetsed ja milised mitte.

Autor määratleb oma töö folkloristliku ja pärimusliku ajaloo alase uurimuse. Siit võiks küsida, kas tegemist on kahe eraldiseisva uurimisvaldkonnaga. Anne Heimo käsitluses seostub pärimusliku ajaloo uurimis-suund Soomes nii mälu- kui ka rahvapäraste ajaloopiltide uurimisega.¹ Suuna esiletõus 1990. aastate soome folkloristikas tugines ühelt poolt varasematele, mitmetes teadusvaldkondades paralleelselt viljeldud meetoditele, ja teiselt poolt rahvusvahelistele teadussuundadele nagu kultuurimälu uuringud (*cultural memory studies*), rahvamälu teooria (*popular memory theory*), suulise ajaloo uurimine (*oral history research*) ja etnoajalugu (*ethnohistory*). Seega on soome pärimusliku ajaloo (*muistitieto*) uurimine laiem kui selle folkloristlik suund. Teadusvaldkondade vaheline vilgas koostöö 1990. aastatel on tänapäevaks kujundanud olukorra, kus mälu- ja rahvapärase ajaloo uurimismeetodeid kasutatakse interdistsiplinaarselt, kuid uurimused lähtuvad siiski erinevatest teadustraditsioonidest. Tulemuseks on, et samu märksõnu kasutavad erinevast teaduskontekstist lähtuvad uurijad ei pruugi üksteist mõista, samas nt mälu- ja rahvapärase ajaloo

uurijad teevad koostööd. Selline olukord suunas Anne Heimot selgitama kõnesolevate lähimõistete ja uurimissuundade omavahelisi seoseid. Ta lähtub seisukohast, et tähtis pole mitte niivõrd see, kus ja mis asjaoludel üks või teine uurimissuund alguse sai, vaid, kuidas ja mis asjaoludel need erinevad uurimisviisid omavahel kokku hakkasid puutuma. Suur osa Anne Heimo tööst ongi pühendatud just sellele teemale.

Kõige üldisemalt iseloomustaksin Anne Heimo uurimust kolmest aspektist lähtudes: teoreetiliste probleemide ulatuslik käsitlemine, heterogeense uurimismaterjali sidus analüüs ja uurija vaateviisi isikukesksus (mitte nt sündmuskesksus, mida võiks ka selle teema puhul eeldada). Käsitus koosneb üheksast peatükist, ingliskeelsest kokkuvõttest, allikate ja kirjanduse nimestikust ning isikunimede registrist.

Kolm esimest peatükki on pühendatud uurimuse teoreetilistele ja meetodilistele aspektidele.

Anne Heimo lähtekohaks on sotsiaalajaloolase Raphael Samueli seisukoht (avaldatud tema raamatus *The Theatres of Memory*, 1994), mille järgi ajalugu kujuneb inimeste tegevuse ja teadmiste kaudu. Sel põhjusel võib ajalugu kirjutada või muul moel esitada kes tahes, sõltumata haridusest või ametist. Teisisõnu tähendab see, et ajalugu ja ajaloo teaduslik uurimine (või ka koolis õpetatav ajalugu) ei ole kattuvad mõisted. Ajalugu kujuneb kõikidest ühiskonnas olemasolevatest ja ühtlasi vastastikes mõjusuhetes olevatest teadmistest mineviku kohta. Kelle vaatepunktist esitatud minevikukäsitus ühiskonnas domineerib ja kuidas see seostub mineviku käsitlemise poliitikaga. Eeltoodud kontekstist lähtudes on märkimisväärne eetikaalne arutus. Anne Heimo meenutab, kuidas ta oma uurimistöö alguses üritas lähtuda ideest anda sõna konflikti mõlemale osapoolle (valgetele ja punastele).² Töö käigus muutis ta oma lähenemisviisi, kuna see mõjus talle liialt autoritaarsena (kus uurija võtab otsustaja positsiooni uuritava suhtes). Lahenduse leidis ta keskendudes osapoolte "häälte" võrdlemise asemel mineviku kujutamiseviiside võrdlemisele. Nii pöörab ta tähelepanu erinevate tekstiliikide argumenteerimisspetsiifikale, jutustaja vaatenurkadele, konfliktiolukorrast jutustamisel kasutatavatele stereotüüpidele jms.

Töö teemast tulenevalt tõuseb esile küsimus sõjalise konflikti kujutamisest, mis suunas autorit lähemalt vaatlema sõja-uurimisega seotud aspekte. Sõda kui kindel periood kutsub esile teatud rollide ja teatud olukordade esituse ajaloos (nt sõdur, lahing). Viimased omakorda on seotud sõjateema poliitiliste arendustega (nt võitjad, kaotajad). Ent sõjaga seoses on olemas ka psühholoogiline aspekt (suhe sõjaga või suhtumine sõtta). Selle tahu esitamine on olnud enam omane kunstidele, nt filmidele ja ilukirjandusele. Samas suunasid need esitamisviisid arvestama sõja-uurimustes enam ka psühholoogilisi aspekte. Just selliste arengutega on seotud rahvamälu uurimisrühma (*Popular Memory Group*) töö Birminghami ülikoolis 1980. aastate esimesel poolel. Anne Heimo sõnusti see uurimisrühm otseselt Soome uurimistraditsioone mõjutanud ei ole, kuid selle rühma autorite töödele on Soome uurimustes viidatud. Samal perioodil ilmuvad soome uurijate töödesse uued uurimistasandid – sotsiaalsed, ühiskondlikud, kultuurilised, psühholoogilised, soolised, argielulised tasandid. Heimo mainib Tiina Kinnusele ja Ville Kivimäele viidates (artiklikogumik *Ihminen sotassa*, 2006), et Soome 1918. aasta kodusõja teema uurimisel on sotsiaal-ajalooline (ja mitte psühholoogiline vms) lähenemine siiski domineeriv. Samas on iseloomulik, et sõda ei vaadelda enam isoleerituna samaaegsest argielust. Anne Heimo enda töö

erijoon seisneb selles, et ta vaatleb mitte niivõrd sõda või sõjaaega kui just (kohalikke) tõlgendusi 1918. aasta kodusõjast. Seejuures lähtub ta põhimõttest, et tõlgendused rajanevad teatud konstruktsioonidele – kõik teadmised on kultuuriliselt loodud, nii on ka sõja osapooled – punased ja valged – loodud keeleliste, ühiskondlike ja poliitiliste representatsioonidena. Ühtlasi tutvustab Anne Heimo Soome kodusõja folkloristlikke uurimusi: folkloristikasse tuli see teema 1970. aastatel Outi Lehtipuro vahendusel, kuid süvauurimused said alguse Ulla-Maija Peltoneni töödest (*Punakapinan muistot* 1996 ja *Muistin paikat* 2003), jätkudes kõrvalteemana Pauliina Latvala pere- ja suguvõsa-ajalugude uurimuses (*Katse menneisyteen* 2005), surma-kultuuri kontekstis ka Outi Fingerroosi doktoritöös (*Haudatut muistot* 2004).

1918. aasta kodusõja uurimine folkloristikas seostub vahetult pärimusliku ajaloo (sm *muistitieto*) uurimissuuna väljakujunemisega Soome folkloristikas (millega seostub nii metoodiliselt kui ka temaatiliselt Heimo enda töö). Teoreetilise-metoodilises plaanis asetab ta selle üldkonteksti ja näitab, kuidas 1990. aastate uurimuste aluseks on varasemad eraldiseisvad uurimisviisid: mälu-uuringud ja rahvapärase ajaloo tegelevad uurimissuunad. Mälu uuriti 1960.–80. aastatel Soomes erinevates teadusvaldkondades küllalt eraldiseisvalt. 1990. aastatel toimus pööre interdistsiplinaarsuse suunas: katusteterminina kasutati mälu-uurimist (*muistitietotutkimus*), kuid sellega kaasnes ühtlasi mälu mõiste ebamäärasus. Rahvusvahelises teaduspildis võib samal ajal näha analoogilisi arenguid. Mälu-uuringute varasemas etapis (1960.–70. aastatel) eristab Anne Heimo Linda Shopesile ja Paula Hamiltonile (*Oral History and Public Memories* 2008) viidates kahte suunda: ühelt poolt inimeste individuaalsete minevikukogemuste uurimine ja teiselt poolt füüsiliste ja sümbolitega seotud kohtade kui mälupaikade, samuti suuremate sotsiaalsete rühmade mälestuste uurimine. Soome teaduses on rahvusvahelistest uurimissuundadest oluline nn kultuurimälu uurimine (*new cultural memory studies*), mis toetub Maurice Halbwachsi kollektiivse mälu mõistele (milles mälu seostatakse sotsiaalse tegevusega) ning selle edasiarendustele Jan ja Aleida Assmanni töödes (kultuuri- ja sotsiaalse mälu mõistete eristamisega) või ka Pierre Nora töödes (mälupaigad; mälumiljöö).³ Paralleelselt mälu-uuringutega kujunevad ka suulise või rahvapärase ajaloo uurimissuunad, mis samuti on Anne Heimo uurijateed mõjutanud. Esmalt tutvustab ta ajalooteaduste raames kujunenud suulise ajaloo (*oral history*) uurimist. 1970. aastatel tähendas see ennekõike lisamaterjali hankimist ajaloouurimuste tarvis.⁴ Mida enam puutus see uurimisvälti kokku etnograafia ja kultuuriantropoloogiaga, seda enam mitmekesisus uurimissuund ise. Esile tuleb intervjuu kaudu loodud teksti žanrilisus ja jutustatu subjektiivsus (nt Alessandro Portelli töödes). Soomes (nagu ka Eestis) ei pruugi see uurimissuund aga seostuda pelgalt suuliste intervjuudega, mistõttu suulise ajaloo soome paralleel seostub mõistega *muistitieto* (mäluteave; Eestis vastavalt 'pärimuslik ajalugu'). Ühtlasi viitab nimetuse erinevus ka allikate erinevusele: keskendutakse mitte niivõrd suulistele intervjuudele kui võrd ajaloo esitamisele jutustaja vaatepunktist (lähenedamine, millega Alessandro Portelli teoreetilised üldistused samuti seostuvad, hoolimata sellest, et tema keskendub allikate suulisusele). Viimane rõhuasetus – minevikust jutustamine jutustaja vaatepunktist ehk siis jutustaja kogemustest lähtudes – toob vajaduse siduda kõnesolev uurimisviis veel ühe ajalugu käsitleva uurimissuunaga – etnoajaloo. Selle suuna tutvustuses tugineb Anne Heimo Jan Vasina 1960–1980. aastatel ja Elizabeth Tonkini 1994. aastal ilmunud töödele. Sellest as-

pektist tulevad esile nii allikate suulisuse, rahvaluule ja ajaloo sidususe kui uurija ja uuritava rühma omavaheliste seoste teema.

Rahvusvahelise mälu- ja ajaloo-uurimise kontekstis paigutab Anne Heimo oma töö nn radikaalse suulise ajaloo (*radical oral history*) väljale, olles teatud määral mõjutatud ka mälu-uuringutest (*memory studies*). Radikaalsus seostub allikate subjektiivsusega, millest on saanud uurijale uudne võimalus. Vastav pööre teadusmõtle-mises toimus üldjoontes 1980. aastatel. Et sellist paigutamist täpsemalt iseloomus-tada, kirjeldab Heimo suulise ajaloo uurimisviisi periodiseerimist. Alistair Thomson eristab selles nelja etappi: Teise maailmasõja järgne periood, mil suulises ajaloos nähti ajaloouurimise uut allikat; post-positivistlik paradigma, mis avaldus nt Paul Thompsoni 1970. aastate töödes, kui suuliselt jutustatud ajalooallikates toodi esile selle minevikuvaate subjektiivsus; kolmanda etapina esitatakse eeltoodu kriitika ja neljanda etapina subjektiivsuse kriitika asemel selles võimaluste nägemine. Seni rõhutati allikate subjektiivsust kui puudust – stiilis mälu petab, inimesed unustavad või lisavad midagi tahtmatult juurde jms. Radikaalsust suulise ajaloo uurimises seostatakse uurija rolli muutumisega nii intervjuerimisel kui ka materjali analüüsi-misel ja allikate tõlgendamisel. Küsimus ei ole enam selles, et mälule tuginedes ei saa rekonstrueerida minevikku ja sel põhjusel tuleb sellistesse allikatesse suhtuda ettevaatusega. Pigem uuritaksegi, kuidas jutustamise hetkel tagasi vaadatakse ja miks on tagasivaade just selline. Uurimisteemaks saab näiteks sündmuse ja tõlgen-damisaegade omavaheline sidusus.

Anne Heimo ei leia kõiki eeltoodud etappe Soome teaduses. Tema väitel hakati Soome folkloristikas huvi tundma mälu ja ajaloo omavaheliste seoste vastu 1970. aastatel (nt Outi Lehtipuro). Ajaloo-keskne vaade esines samal ajal Jorma Kalela töödes, mida soome folkloristid tundsid ja kasutasid. 1980. aastatel keskenduti ainevald-konna piiride küsimusele. Ühelt poolt ei tundunud *muistitieto*-uurimisele omased tõsielulood piisavalt folkloorsetena, teiselt poolt kerkis küsimus, kas või mil määral võiksid folkloristika žanrisüsteemis kinnistunud tõsielulood nagu kronikaadid, me-moraadid, tõsielulised naljandid olla *muistitieto* allikas. Sel muutus valdavaks rah-vapärase ajaloovaate uurimine (nt Seppo Knuuttila töödes). 1990. aastatel suundus uurijahuvi nii tekstide loomisprintsipi kui ka jutustajate minevikuvaate käsitle-misele.⁵

Omaette tähelepanu pälvidad teoreetilistes peatükkides pöörded jutu-uurimises, eri-ti küsimused, kuidas uurida tekste, mis on ühtlased jutuvood, kus ei ole selgeid loo algusi ega lõppe. Seda laadi jutustamised on mõistetavad protsessina, mille käigus ei esitata mitte niivõrd lugusid, kuivõrd räägitakse asjad selgeks. Sama kehtib kogemu-se, tõe, vaikimise ja rääkimisega seotud, pärimusliku ajaloo uurimisele üldomaseks saanud mõiste puhul. Tähelepanuväärne on ka autori enesekirjeldus intervjueri-ja-na: kui alguses oli tal ettekujutus “õigest” intervjuerimisest, siis see vaade peagi hajus.

Raamatu järgmistes osades analüüsitakse allikmaterjali. Originaalmaterjali rüh-mitamise aluseks on kolm lähtepunkti. Esmalt sama teema eristamine, sõltumata allikaliigist (nt 1918. aastal tapetud naised), mis omakorda jaotub alarühmadeks (nt tapetud naiste lood valgete ja punaste vaatepunktist). Teiseks printsibiiks on allika-liikide eristamine (nt sündmuse kaasaegsed sissekanded kalendermärkmikku, aja-

ja ilukirjandus, mälestused, vastused küsimustikele jms. See on aluseks materjali liigendamisel peatükkidesse. Kolmandaks, analoogiliste nähtuste kujutamisi viisid, mis otseselt teema poolest 1918. aasta materjalidega seotud ei ole (võitja ja kaotaja kujutamisskeemid, “meie” vastandumine “võõrale”, vaenlase ja kangelase stereotüübid jms). See teema on esil kaheksandas peatükis. Dominantne skeem (mis erinevates seostes pidevalt käsitlust läbib) on vaatepunktide jaotumine punaste ja valgete vahel. Nt püüavad punased oma lugudes näidata valgete kui võitjate omavoli ja karmust. Valged proovivad seletada, miks asjad nii toimusid, mis asjaolud just selliseid tegusid esile kutsusid.

Materjali analüüsi alustatakse koha- ja ajaloolise konteksti loomisega käsitletavale perioodile – kodusõjale Sammatis. Viiendas, kuuendas ja seitsmendas peatükis käsitletakse erinevate ajalookäsitluste problemaatikat. Kõne all on sellised teemad nagu erinevad ajaloo esitamise viisid (nt teadus- ja ilukirjandus, pere- ja suguvõsa-ajalugu, ja nn mälupaigad ehk siis mälestamistega seotud kohad); esitustega seotud vaatepunktid (mis tulenevad nt esitajate east või soost, kuid autor tõdeb, et jutustaja iga, sugu vms ei ole olulised iseenesest, vaid need on mõjutanud kogemust ja lähtuvad jutustuses ka seega kogemuse, mitte vahetult aga ealistest või soolistest erinevustest); kõneldakse ka tekstides kasutatavatest võtetest, nagu sündmuste esitamise järg intervjuus või jutustuses, huumor sõjaaja-meenutustes. Eraldi käsitletakse ajaloo esitajate autoriteetsust ühiskonnas. Ühelt poolt on ühiskonna kõikidel liikmetel mingi ettekujutus ajaloost, ent kes ja mis tingimustel saavutab autoriteetsuse selles vallas: miks ühiskond aktsepteerib, peab usutavaks või tõenäoliseks just ühte ajaloo-tõlgendust või vastupidi – kelle tõlgendus taandub autoriteetsete käsitluste varju, kohanedes teiste ajalookäsitlustega või muutub nõ vastuteadmiseks.

Akadeemiliste ja harrastuslike ajaloouurimuste võrdlusest ilmneb, et mõlemas taotletakse objektiivsust, mida saavutatakse oma väidete põhjendamisega, otsides kinnitust faktidest. Akadeemilist ajaloo uurimist iseloomustab aga teist tüüpi uurimisest (nt koduloost) tunduvalt ulatuslikum allikate valik ja meetodite mitmekesisus. Jutustamisel toetutakse mälule, mis tingib uurimustest erineva argumentatsiooni (ehk kuulaja mõjutamise). Mis meenub, millest vaikitakse, mida usutakse – need aspektid hakkavad kujundama seda, mida jutustuste kaudu on võimalik uurida. Jutustamise mõjutustasandite (nt vaikimise, rõhutamise jms) analüüsi toetab eri tüüpi allikate võrdlev uurimine.

Kaheksas, kõige mahukam peatükk on pühendatud jutustustele ja neis sisalduvatele 1918. aasta sündmuste kohalikele tõlgendustele. Rõhutan: tõlgendusi, mitte jutustuste kaudu sündmuse rekonstrueerimist. Selles peatükis võiks uuesti esile kerkida **rahvapärase** ajaloopildi (-käsituse, -tõlgenduse) mõiste, kuid Anne Heimo ei lähtu sellest. See mõiste viitaks *rahvale* kui homogeensele rühmale, mida Anne Heimo uuritavad tekstid ei kinnita. Ta rõhutab, et kõik jutustused, olgugi rahvapärased, jaotusid kas punaste või valgete vaatepunktide vahel. See tuli esile nt minevikusündmustest kõnelemise erinevates taotlustes: punased püüdsid pigem selgitada juhtunut, valged aga õigustada olnut. See võis ilmneda ka stereotüüpide kasutamises – kes olid “meie” *versus* “nemad”; kes kaotaja, kes võitja, kes oli vaenlase, süüdlase ja süütu rollis. Ühtlasi näitab Anne Heimo, et eelmainitud stereotüübid seostuvad üldisemate konfliktiaegade kujutamise stereotüüpidega ega piirdu pelgalt kirjeldatava sündmusega.

Eraldi tähelepanu pälviv kohalikus identiteedis ilmsiks tulnud konflikt: ühelt poolt on Sammati kohalike elanike silmis Elias Lõnnroti kodukoht ja idülliline paik,

teiselt poolt tuli mõista 1918. aasta sündmuste raskust, kus üks soomlane tegi teisele nii palju kurja. Anne Heimo näitab, kui esiletulevalt eristatakse 1918. aasta Sammati sündmustega kaasnenud vägivallast rääkimisel “meie” ja mujalt tulnute vastasseisu, mille kaudu eelmainitud kohaidentiteedi konflikti püütakse ületada.⁶

Kokkuvõtvas, üheksandas peatükis sõnastab Anne Heimo veel kord teoreetilised lähtekohad, esitab lühidalt ja tuumakalt järeldusi Sammati-tekstide analüüsist ning rõhutab ajalootõlgenduse protsessilist loomust.

Kokkuvõtteks. Anne Heimo ajalookäsitlus on pigem filosoofiline kui historiograafiline. Tema lähenemisviis eeldab, et ajalugu on kultuuriliselt, sotsiaalses suhtluses loodud, või õigemini, pidevalt loodav minevikutõlgendus. Selline lähenemisviis sobib Anne Heimo kasutatud uurimisallikate heterogeensusega (mis ongi omane pärimusliku ajaloo uurimisele üldiselt). Ühtlasi leian, et see on mitte ainult põhjendatud, vaid ka aktuaalne lähenemisviis, arvestades seda, et minevikutõlgendusi või ajaloopilte Soome ühiskonnas ja ka Sammati lokaalses kontekstis on mitu ja et need mõjutavad omavahel üksteist. Teisisõnu – kohalikku kultuurikonteksti arvestades ei ole võimalik eeldada, et rahvapärased, lokaalsed, ametlikud, teaduslikud jt ajaloopildid on kuidagi üksteisest isoleeritud (kuigi analüütiliselt on erinevaid ajaloopilte ja nende loojaid-kasutajaid võimalik uurida muidugi ka eraldiseisvalt).

Kui Anne Heimo käsitleb ajalooesituste omavahelisi mõjusuhteid, siis keskendub ta inimestele kui ajaloo loojatele. Nt ajaloopiltide hierarhia ja poliitilisuse teema on esil selle kaudu, kes ja kuidas ühiskonnas otsustab, millist kohta kellegi minevikuvaade ühiskonnas täidab.

Anne Heimo uurimuses on teadussuuna kujunemiseloole palju ruumi antud. See viitab konkreetset uurimuste kaudu uurimissuuna nähtavaks saamisele Soome folkloristikas, seda võib mõista kui ühe uurimisperioodi kokkuvõtet. Teisalt korrastab Anne Heimo pakutud ülevaade mälu- ja (rahvapärase) ajaloo uurimissuundadest 20. sajandi teisel poolel rahvusvahelist teadusmaastikku, näidates erinevate suundade omavahelisi seoseid Soome teadusruumi kontekstis.

Tiiu Jaago

Kommentaariid

¹ Sm k *muistitietotutkimus*, kus mõiste ‘*muisti*’ viitab mälule.

² Vt suulise ajaloo intervjuu kui “hääle andja” rolli kriitikat nt Jyrki Pöysä 2009 ilmunud artiklist “Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises” (Mäetagused 43: 43).

³ Eestis lähtub sellest uurimissuunast etnoloogiline eluloo-uurimine. Vt nt Ene Kõre-
saare töid: artikkel “Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine” kogumikus *Kultuur ja mälu* 2004, või monograafia *Elu ideoloogiad* 2005.

⁴ Eesti paralleeliks niisugusele lähenemisviisile on Hillar Palametsa intervjuud Tartu ülikooli töötajatega. Tema töö oli seotud ülikooli ajaloo uurimisteemaga. Lääne suulise ajaloo uurimisega sel töö otseseoseid ei olnud. (Vt nt Hillar Palametsa artiklit “Mälestused helilindil Tartu Ülikooli ajaloo allikana”, mis ilmus TRÜ Toimetiste 851. numbris 1989. aastal.)

- ⁵ Eesti teaduses on tugevalt esindatud mälestuste (jutustajate kogemusest lähtuvate minevikuvaadete) salvestamine kui ajaloo uurimise tarvis uue materjali kogumine nii 1920.–30. aastatel kui ka 1970.–80. aastatel (nt Ajaloolise traditsiooni või 1905. aasta Seltsi kogud Eesti Kultuuriloolises Arhiivis; ajaloolase Hillar Palametsa tehtud intervjuude litereeringud Tartu Ülikooli Raamatukogus). 1980. aastatest võib leida ajaloo ja rahvaluule vahealale jäävaid uurimusi nt ajaloolaselt Enn Tarvelilt või koduloouurijalt Aleksander Looritsalt (vt lähemalt nt Tiiu Jaago artiklist “Perepärimus folkloristika vaateväljas”(Sator 6, 2007). Soome folkloristliku *muististieto*-uurimisele pakub paralleeli folkloristika raames kujunenud pärimusliku ajaloo uurimine. Etnoloogid on samal ajal lähtunud rohkem kultuurimälu uurimissuunast (*cultural memory studies*). Folkloristika ja etnoloogia “kohtusid” 2000. aastate alguses elulugude uurimisväljal (vt täpsemalt nt Tiiu Jaago ja Ene Kõresaare artiklit “Pärimusliku ajaloo uurimine Eesti ja naabermaade koostöösruumis” (Mäetagused 43, 2009).
- ⁶ Et “kurjus” tuleb võõrsilt, see on üldisem nähtus. Paralleele Anne Heimo uurimusele võib Eesti uurimustest leida nt Mati Mandli monograafiast *Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941* (2007); Eda Kalmre monograafiast *Hirm ja võõraviha sõja järgses Tartus* (2007). Sama võib märgata ka Eesti 1905. aasta mälestustest (vt nt Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudes olevaid käsikirju EKLA f 199, 200).

BOOK REVIEW

Electronic Dictionary of Estonian Phrases – a Helpful Tool

Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik. [Electronic Base Dictionary of Estonian Phrases.] Compiled by Asta Õim, Katre Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011 (<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik>).

An overview of the online Dictionary of Estonian Phrases, comprising 20,749 phraseological expressions or lexemes, is given by Katre Õim.

Interpretations of the Past as Part of the Social Process of History Making

Anne Heimo. *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. [Rebellion in Sammatti. Local Interpretations of the 1918 Finnish Civil War as Part of the Social Process of History Making.] Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1275. Helsinki: SKS. 2010. 295 pp.

Tiiu Jaago's overview of the book by Anne Heimo, where the focus is on the 1918 Finnish Civil War in Sammatti, Southern Finland, using the prism of tradition. Sammatti, the birth place of Elias Lönnrot, is a meaningful and significant site locally and also important regarding the cultural history of Finland in general.

Autoritest

Barbara Rappenglück – ajaloolane, teadustöö põhisuunad on võrdlev mütoloogia, ikonograafia, arheo- ja etnoastronoomia, looduskatastroofide võimaliku kultuuriline mõju, Chiemgau sündmus.

Barbara.Rappenglueck@evtheol.uni-muenchen.de

Michael A. Rappenglück – ajaloolane ja astronoom, filosoof. Euroopa arheoastronoomiaühingu (SEAC) sekretär, Saksamaa Arheoastronoomia Ühingu president, täiskasvanute koolituskeskuse ja Gilchingi astronoomiaühingu juhataja. Teadusuuringute põhirõhk: arheo- ja etnoastronoomia, esiajaloo prototeadused, võrdlev mütoloogia ja religioon, filosoofia, suhtlus ja teadus, Chiemgau sündmus.

mr@infis.org

Kord Ernstson – Würzburgi ülikool, geoloog ja geofüüsik. Peamised uurimissuunad: meteoriidikokkupõrgete geoloogia, geofüüsika ja petroloogia, eriti Riesi, Steinheimi, Azuara, Rubielos de la Cérda ja Rochechouarti ning Chiemgau piirkond.

kernstson@ernstson.de

Werner Mayer – Chiemgau kraatri puistevälja avastanud amatöörarheoloogide rühma juht.

info@mayer-chiemgau.de

Andreas Neumair – geoloog, töötab geoloogi ja hüdrokeoloogina, huvid ulatuvad ka (geo)keemia ja petrograafia valdkonda.

agneumair@arcor.de

Dirk Sudhaus – on õppinud Potsdamis paleoökoloogiat ning Freiburgis maastikuajalugu. Peamised uurimisvaldkonnad: paleoökoloogia ning inimese ja keskkonna suhted.

dirk.sudhaus@gmx.net

Ioannis Liritzis – arheomeetria professor ja Egeuse ülikooli arheomeetria laboratooriumi direktor. Uurib arheoloogias dateerimisel kasutatavaid füüsikalisi meetodeid, geofüüsikat, tuumafüüsikat, geoloogiat, astronoomiat ja paleokeskkonda. On neil teemadel avaldanud üle 250 artikli ja seitse raamatut. Paljude rahvusvaheliste ajakirjade toimetuskolleegiumi liige, Euroopa Teaduste ja Kunsti Akadeemia liige.

liritzis@rhodes.aegean.gr

Andrej Pleterski –arheoloog, Sloveenia Teaduste Akadeemia Arheoloogia Instituudi teadussekretär. Peamised uurimisvaldkonnad on seotud varakeskaegse arheoloogia ja ajaloo, slaavi mütoloogia ja varakeskaegsed ruumistruktuuridega, IT kasutami-

sega arheoloogias, slaavlaste etnogeneesiga. Üks viimaseid teadusprojekte on “Müütilised maastikud kui ruumi liigendajad”. Arvukate artiklite autor ja sloveenia arheoloogia-andmebaasi arendaja.

Pleterski@zrc-sazu.si

Jiří J. Mareš – Tšehhi Vabariigi Teaduste Akadeemia Füüsika Instituudi pooljuhtide füüsika sektori vanemteadur, tahkisefüüsika osakonna juhataja.

maresjj@fzu.cz

Natalja Dmitrijeva – Moskva Riikliku Pedagoogilise Ülikooli doktorant, töötab Moskva linna Laste Loomingulise Maja astronoomia osakonnas, uurib astronoomia ajalugu ja arheoastronoomiat.

nataseti@mail.ru

Vitali Romeiko – Venemaa Teaduste Akadeemia astronoomia instituudi Zvenigorodi observatooriumi juhataja. 1966. aastal korraldas teadusekspeditsiooni Tunguusi katastroofi piirkonda, pärast seda on ta sinna piirkonda sooritanud veel ligi 20 ekspeditsiooni. Tema koostatud on lehekülg <http://tunguska.ru>. Ta on uurinud ka helkivaid ööpilvi ja optilisi anomaaliaid. 15 aastat töötas ta Venemaa Teaduste Akadeemia füüsika instituudis.

Tõnno Jonuks – arheoloog, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur, uurimisvaldkonnad: skandinaavia saagad, muinasusund.

tonno@folklore.ee

Leonid Marsadolov – arheoloog, Sankt Peterburi Riikliku Ermitaaži arheoloogiaosakonna juhtteadur, uurib iidseid ja nüüdisaegseid maailmapilte ja -mudeleid, Euraasia stepiteid, Altai nomaade, megaliite, rändhõimude kultuuri, arheoastronoomiat ja metroloogiat.

marsadolov@hermitage.ru

Asta Õim – keeleteadlane, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur, on põhjalikult uurinud fraseologisme, koostanud sõnaraamatuid (1984–1994 *Vene-eesti sõnaraamat*, 1991 *Sünonüümisõnastik*, 1993 *Fraseoloogiasõnaraamat*, 1995 *Antonüümisõnastik*, 1998 *Väljendiraamat*).

asta.oim@gmail.com

Matej Goršič – Ljubljana ülikooli doktorant, Tartu ülikooli külalisdoktorant. Aastatel 2008–2009 Soome Kirjanduse Seltsi praktikant ja Helsingi ülikooli külalisdoktorant. Uurib regilaulude mütoloogiat.

matti_7@suomi24.fi